

Emancipatiemonitor 2002

Emancipatiemonitor 2002

Wil Portegijs (SCP)

Annemarie Boelens (CBS)

Saskia Keuzenkamp (SCP)

Sociaal en Cultureel
Planbureau

Centraal Bureau
voor de Statistiek

Den Haag, november 2002

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het Bureau verricht zijn taak in het bijzonder waar problemen in het geding zijn, die het beleid van meer dan één departement raken.

De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het Bureau te voeren beleid. Omtrent de hoofdzaken van dit beleid treedt de minister in overleg met de minister van Algemene Zaken, van Justitie, van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties, van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, van Financiën, van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, van Economische Zaken, van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2002

SCP-publicatie 2002/13

Zet- en binnenwerk: Mantext, Moerkapelle

Omslagontwerp: Bureau Stijl Zorg, Utrecht

Illustratie: Len Munnik

Verspreiding in België: Maklu-Distributie

Somersstraat 13-15, B-2018 Antwerpen

ISBN 90-377-0110-8

ISSN 1569-4674

NUR 740

Dit rapport is gedrukt op chloorvrij papier.

Sociaal en Cultureel Planbureau
Parnassusplein 5
Postbus 16164
2511 VX Den Haag
Tel. (070) 340 70 00
Fax (070) 340 70 44
Website: <http://www.scp.nl>
E-mail: info@scp.nl

Centraal Bureau voor de Statistiek
Prinses Beatrixlaan 428
Postbus 4000
2270 JM Voorburg
Tel. (070) 337 38 00
Fax (070) 387 74 29
Website: <http://www.cbs.nl>
E-mail: infoservice@cbs.nl

Kloosterweg 1
Postbus 4481
6401 CZ Heerlen
Tel. (045) 570 60 00
Fax (045) 572 74 40

Inhoud

Voorwoord	1
Samenvatting	3
1 Inleiding	15
1.1 Het emancipatiebeleid	15
1.2 Ontwikkeling van de Emancipatiemonitor	16
1.3 De tweede Emancipatiemonitor	17
1.4 Leeswijzer	18
2 Bevolking	21
2.1 Leeftijdsopbouw	22
2.2 Allochtonen	23
2.3 Huishoudens	27
2.4 Bevolking in instellingen, inrichtingen en tehuizen	31
2.5 Kinderen krijgen	32
Noot	36
3 Onderwijs	37
3.1 Inleiding	37
3.2 Onderwijsloopbanen van jongens en meisjes	38
3.2.1 Na de basisschool	38
3.2.2 Onderwijsloopbanen	39
3.3 Onderwijsniveau en -richting van de bevolking	50
3.3.1 Onderwijsniveau van de beroepsbevolking	52
3.3.2 Onderwijsniveau van de allochtone bevolking	52
3.3.3 Onderwijsrichting	54
3.4 Arbeidsmarktperspectieven van meisjes- en jongensopleidingen	54
3.5 Leren op latere leeftijd	57
3.6 Voorbereiding op het meervoudige toekomstperspectief	61
3.6.1 Tijdsbesteding van jongens en meisjes	61
3.6.2 Toekomstwensen van jongens en meisjes	64
3.7 Slotbeschouwing	69
4 Betaalde en onbetaalde arbeid	71
4.1 Inleiding	71
4.2 Deelname aan betaalde arbeid	72
4.2.1 Netto-arbeidsparticipatie	72

4.2.2	Werkzame beroepsbevolking	78
4.2.3	Werkloosheid en arbeidsongeschiktheid	85
4.2.4	Nederland in internationaal perspectief	90
4.3	Deelname aan onbetaalde arbeid	92
4.3.1	Tijdsbesteding aan betaalde en onbetaalde arbeid	92
4.3.2	Verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid en het combinatiescenario	96
4.3.3	Zorgzelfstandigheid	98
4.3.4	Verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid internationaal vergeleken	99
4.4	Combinatie van arbeid en zorg	101
4.4.1	Arbeidsdeelname van vrouwen na de geboorte van kinderen	101
4.4.2	Voorzieningen voor het combineren van betaalde en onbetaalde arbeid	105
4.4.3	Arbeid en zorg in cao's	113
4.5	Opvattingen over betaalde en onbetaalde arbeid	114
4.5.1	Werkende moeders	114
4.5.2	Opvattingen over de taakverdeling tussen vrouwen en mannen	117
4.5.3	Voorkeur voor arbeidsverdeling onder partners	119
4.5.4	Opvattingen over taakverdeling naar land van herkomst	119
4.6	Slotbeschouwing	121
	Noten	123
5	<i>Dagindeling</i>	125
5.1	Inleiding	125
5.2	Taakcombineerders	126
5.3	Openingstijden openbare voorzieningen	127
5.4	Openingstijden kinderopvang en basisschool	129
5.5	Toegankelijkheid en bereikbaarheid van voorzieningen	133
5.6	Ondersteuning bij huishoudelijke en zorgtaken	135
5.7	Arbeidstijdenmanagement	138
5.8	Ruimte voor meer betaalde arbeid?	141
5.9	Slotbeschouwing	143
	Noten	145
6	<i>Inkomen</i>	147
6.1	Inleiding	147
6.2	Inkomensverschillen tussen mannen en vrouwen	147
6.2.1	Ontwikkeling tussen 1990 en 2000	147
6.2.2	Inkomensverschil naar leeftijd en huishoudensamenstelling	151
6.2.3	Inkomensverschil naar herkomstgroepering	152
6.3	Vrouwen en armoede	154
6.3.1	Alleenstaanden en eenoudergezinnen met een laag inkomen	154
6.3.2	Personen in huishoudens met een (langdurig) laag inkomen	156
6.3.3	Allochtonen met een laag inkomen	158

6.3.4	Feminisering van armoede	159
6.4	Verschillen in beloning tussen vrouwen en mannen	160
6.4.1	Bruto-uurloon naar dienstverband	160
6.4.2	Bruto-uurloon naar beroepsniveau	161
6.4.3	Bruto-uurloon naar bedrijfstak	161
6.4.4	Gecorrigeerde beloningsverschillen tussen vrouwen mannen	162
6.5	Economische zelfstandigheid en financiële onafhankelijkheid	163
6.5.1	Het begrip economische zelfstandigheid	163
6.5.2	Het begrip financiële onafhankelijkheid	163
6.5.3	Economische zelfstandigheid	164
6.5.4	Financiële onafhankelijkheid	167
6.6	Opvattingen	170
6.7	Slotbeschouwing	172
	Noten	174
7	<i>Politieke en maatschappelijke besluitvorming</i>	175
7.1	Inleiding	175
7.2	Vrouwen in het management	176
7.2.1	Vrouwen in het management naar bedrijfstak	177
7.2.2	Vrouwen in het management naar bedrijfsgrootte	178
7.3	Bedrijfsleven	178
7.4	Maatschappelijk middenveld	182
7.4.1	Non-profitinstellingen	182
7.4.2	Maatschappelijke organisaties	186
7.5	Politiek en openbaar bestuur	188
7.5.1	Politiek	188
7.5.2	Openbaar bestuur	189
7.6	Opvattingen over vrouwen en besluitvorming	191
7.7	Slotbeschouwing	193
	Noot	196
8	<i>Geweld tegen vrouwen</i>	197
8.1	Inleiding	197
8.2	Door politie en justitie geregistreerd geweld	199
8.3	Door vrouwen en mannen ervaren geweld	203
8.4	Geweld tegen vrouwen volgens registraties van hulpverleners	208
8.5	Opvattingen over geweld tegen vrouwen	212
8.6	Preventie van geweld en verbetering van de hulp aan slachtoffers	214
8.7	Slotbeschouwing	217
	Noten	220

9	<i>Kennissamenleving</i>	221
9.1	Inleiding	221
9.2	Attituden ten aanzien van ICT	221
9.3	ICT-gebruik en -vaardigheden	223
9.3.1	Jongens en meisjes in basis- en voortgezet onderwijs	223
9.3.2	Vrouwen en mannen	226
9.4	Vrouwen in ICT-opleidingen en -beroepen	227
9.5	Arbeidsvoorwaarden ICT	228
9.6	Slotbeschouwing	229
10	<i>Epiloog</i>	231
10.1	Inleiding	231
10.2	Doelstellingen van het emancipatiebeleid	231
10.3	Bevindingen versus prestatie-indicatoren	233
10.3.1	Arbeidsdeelname en inkomen	234
10.3.2	Onbetaalde arbeid	235
10.3.3	Politieke en maatschappelijke besluitvorming	236
10.4	Voortgang, stilstand of achteruitgang?	236
	<i>Summary</i>	241
	<i>Bijlage A Toelichting bij enkele begrippen</i>	253
	<i>Bijlage B Gebruikte bestanden</i>	257
	<i>Literatuur</i>	275
	<i>Publicaties van het SCP</i>	279

Voorwoord

Dit jaar is het 25 jaar geleden dat de eerste kabinetsnota over het emancipatiebeleid verscheen: *Emancipatie, proces van verandering en groei*. De titel van deze nota maakt al duidelijk dat men er destijds – terecht – van uitging dat het emancipatieproces dynamisch en langdurig zou zijn. De accenten in het beleid zijn in de loop der jaren verschoven. Ging het in eerste instantie vooral om bewustwording en mentaliteitsverandering, in latere jaren zou vooral het bevorderen van economische zelfstandigheid van vrouwen via vergroting van hun arbeidsparticipatie centraal staan.

Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) worden vaak benaderd met vragen om informatie over de voortgang van het emancipatieproces. Hoe zijn de taken verdeeld tussen mannen en vrouwen? Hoe groot is het percentage mannen dat in deeltijd werkt? Neemt het aandeel van vrouwen in topfuncties toe? Is het waar dat allochtone meisjes beter presteren in het onderwijs dan allochtone jongens? Om dergelijke vragen te beantwoorden kon vaak verwezen worden naar de Emancipatiemonitor, die in 2000 voor het eerst is verschenen.

Minister Melkert gaf in 1995, in zijn hoedanigheid van coördinerend bewindspersoon voor het emancipatiebeleid, het startschot voor de ontwikkeling van de emancipatiemonitor. En aangezien al snel duidelijk was dat de Emancipatiemonitor 2000 in een duidelijke behoefte van beleidsmakers en anderen voorzag, kondigde het vorige kabinet in de Beleidsbrief emancipatiebeleid 2002 aan een nieuwe editie te zullen laten verschijnen. Deze ligt nu voor u.

Monitoren kenmerken zich doorgaans door een grote hoeveelheid informatie, veelal in de vorm van tabellen en figuren met korte beschrijvingen. De emancipatiemonitor wijkt daar nauwelijks van af. Wel zijn de gegevens zoveel mogelijk gekoppeld aan de doelen van het overheidsbeleid, en in bescheiden mate zijn de gesignaleerde cijfermatige ontwikkelingen geplaatst tegen de achtergrond van het beleid. Van een gedegen analyse van oorzaken en gevolgen en van de eventuele invloed van het overheidsbeleid is echter geen sprake.

De emancipatiemonitor is een gezamenlijk product van SCP en CBS. De delen van de publicatie die direct betrekking hebben op gegevens afkomstig uit de databestanden van het CBS, vallen onder de verantwoordelijkheid van het CBS. Het SCP heeft op basis van eigen databestanden en door aanvullend informatie te verzamelen, gerapporteerd over aspecten van het emancipatievraagstuk die niet beschreven kunnen worden met het CBS-materiaal. Daarnaast is het SCP verantwoordelijk voor de manier waarop de gegevens in het perspectief van het emancipatiebeleid zijn gepresenteerd. Dit gebeurt vooral in de inleidingen van de verschillende hoofdstukken, de slotbeschouwingen en de epiloog.

Aan deze publicatie heeft een groot aantal medewerkers van SCP en vooral CBS meegewerkt. Naast de auteurs van deze publicatie dient aan SCP-zijde met name Ans Merens genoemd te worden en aan CBS-zijde Joop Garssen en Reinder Lok. Het SCP en het CBS danken de leden van de klankbordgroep Emancipatiemonitor 2002 voor hun inbreng bij het totstandbrengen van deze publicatie: Karin Adriaanse en Eugenie Roozen (ministerie szw), Bea de Rooij-Sonneveld (ministerie van Binnenlandse Zaken), Klaas Blits (ministerie van Justitie), David Mol (projectbureau Dagindeling), Cindy Verhagen (ministerie OC&W), Toni Verrijt (ministerie EZ), Jantine Oldersma (Universiteit Leiden), Agaath Beuk (E-Quality), Rob Bijl (WODC). Ten slotte past een woord van dank aan Nuria Ringe (directie Coördinatie emancipatiebeleid / szw) en Mariette van der Burg (directie Ramingen & Analyse / szw) die het project vanuit de opdrachtgever hebben begeleid.

Prof. dr. P. Schnabel
(directeur SCP)

Ir. drs. R.B.J.C. van Noort
(directeur-generaal van de Statistiek)

Samenvatting

1. Inleiding

Gaat het de goede kant op met het emancipatieproces? In de *Emancipatiemonitor 2002* wordt de voortgang van het emancipatieproces in Nederland in kaart gebracht, mede in relatie tot het gevoerde beleid. Er komen zes terreinen aan bod: onderwijs; arbeid, zorg en inkomen; dagindeling; politieke en maatschappelijke besluitvorming; geweld tegen vrouwen; en kennissamenleving.

Hierna volgt een samenvattend overzicht van de ontwikkelingen van het emancipatieproces op de genoemde terreinen. Dit overzicht is beperkt tot de hoofdlijnen en belangrijkste bevindingen. De differentiatie naar verschillende categorieën vrouwen en mannen, die in het boek veelvuldig is aangebracht, blijft in deze samenvatting grotendeels achterwege.

2. Ontwikkeling en stand van zaken van het emancipatieproces

2.1 Onderwijs

Onderwijsloopbanen

- Jongens en meisjes volgen verschillende onderwijsloopbanen. Zo vormen mannelijke leerlingen de meerderheid in het vbo/lwoo (voorbereidend beroepsonderwijs inclusief leerwegondersteunend onderwijs), terwijl in het mavo, havo en vwo vrouwelijke leerlingen in de meerderheid zijn.
- Vrouwen verlaten vaker dan mannen het voltijdonderwijs met een diploma op zak.
- Binnen het hbo en het wo studeren vrouwen sneller af dan mannen en hebben een hoger rendement.
- Hoewel vrouwen tegenwoordig wat vaker vakken en richtingen kiezen die traditioneel vooral door mannen werden gekozen, zijn de verschillen in keus van de beide seksen nog altijd groot.
- Onderzoek uit 2001 wijst uit dat de arbeidsmarktperspectieven van typische meisjesopleidingen de komende jaren goed zijn. Dit geldt overigens ook voor typische jongensopleidingen. Men moet echter in het achterhoofd houden dat de huidige economische situatie minder rooskleurig is, dan tijdens het onderzoek. Meisjesopleidingen bieden overigens op de langere termijn betere vooruitzichten, omdat de vraag naar verzorgende beroepen in tegenstelling tot veel technische beroepen nauwelijks afhankelijk is van de economische situatie.

Onderwijsniveau van de bevolking

- Het onderwijsniveau van vrouwen stijgt sneller dan dat van mannen. Over de totale bevolking van 15 jaar en ouder bezien hebben mannen echter nog altijd een hoger onderwijsniveau. In 2001 had 33% van de mannen een opleiding op mbo-niveau afgerond (vergeleken met 29% van de vrouwen) en 23% een opleiding op hbo/wo-niveau (vergeleken met 19% van de vrouwen).
- De werkzame beroepsbevolking is hoger opgeleid dan de totale bevolking van 15-64 jaar. Dit geldt sterker voor vrouwen dan voor mannen.

Leren op latere leeftijd

- Het aandeel van vrouwen in het voortgezet algemeen volwassenenonderwijs (vavo) is groter dan dat van mannen, maar het verschil in deelname van vrouwen en mannen is in de afgelopen tien jaar kleiner geworden.
- Ook het aandeel van vrouwen onder de deelnemers aan deeltijd-hbo en deeltijd-wo is groter dan dat van mannen.
- Vrouwelijke werknemers volgen daarentegen minder vaak een bedrijfsopleiding dan mannelijke werknemers. Dit verschil is in de loop van de jaren negentig groter geworden.

Vorbereiding van jongeren op het meervoudig toekomstperspectief

- Meisjes en jonge vrouwen besteden nog altijd meer tijd aan huishoudelijk werk dan jongens en jonge mannen. De hoeveelheid tijd die zij daaraan besteden is echter wel afgenomen, maar datzelfde geldt voor jongens tot 18 jaar. Bij jonge mannen (18-25 jaar) neemt de tijd die zij aan huishoudelijk werk spenderen, toe.
- De tijd die meisjes (jonger dan 18 jaar) aan educatie besteden is in de afgelopen decennia toegenomen. Dat geldt ook voor jongens, maar meisjes besteden hieraan wel meer tijd dan jongens.
- De meeste scholieren wensen in de toekomst een taakverdeling waarin beide partners betaald werk verrichten, maar meisjes willen dat beduidend vaker dan jongens.
- Het opvoeden en verzorgen van kinderen is een taak waarvan de meeste scholieren vinden dat de partners dat samen moeten doen.
- Koken en huishoudelijk werk zijn aspecten van de taakverdeling waarbij de voorkeur voor een gelijke verdeling het minst voorkomt. Bijna de helft van de jongens maar ook iets meer dan een derde van de meisjes vindt dat dat werk door de vrouw gedaan moet worden.

2.2 Betaalde en onbetaalde arbeid

Arbeidsdeelname

- De arbeidsdeelname van vrouwen neemt nog altijd toe. In 2001 had 53% van alle vrouwen tussen van 15-64 jaar een baan van 12 uur of meer per week. De arbeidsdeelname van vrouwen is echter nog altijd aanzienlijk lager dan die van mannen (77% in 2001).

- De stijging van de arbeidsdeelname van vrouwen heeft plaatsgevonden in alle leeftijdsgroepen. Deze is nu het hoogst onder de 25-34-jarige vrouwen (72%; bij mannen uit die leeftijdsgroep: 91%) en het laagst onder de 55-64-jarige vrouwen (20% vergeleken met 48% bij de mannen).
- De verschillen in arbeidsdeelname tussen mannen en vrouwen zijn het kleinst onder de hoogopgeleiden. In 2001 werkte 84% van de vrouwen met een academische opleiding vergeleken met 90% van de mannen.
- In 2001 werkte meer dan de helft van de vrouwen met een partner en met kinderen jonger dan 6 jaar en 37% van de vrouwen zonder een partner, maar met kinderen. In beide gevallen is dat een verdubbeling ten opzichte van 1990.
- De arbeidsdeelname van niet-westerse allochtone vrouwen en mannen is de afgelopen jaren gestegen. De deelname van Turkse, maar vooral die van Marokkaanse vrouwen is echter nog altijd laag (in 2001 respectievelijk 33 en 26%). Onder de vrouwen is de arbeidsdeelname het hoogst onder de Surinamers (59% vergeleken met 55% bij autochtonen en 48% bij Antillianen/Arubanen). De tweede generatie niet-westerse allochtonen doet het veel beter op de arbeidsmarkt dan de eerste generatie.
- Het aandeel vrouwen dat in deeltijd werkt neemt nog altijd toe. In 2001 had 70% van de vrouwen een baan van minder dan 35 uur per week (vergeleken met 60% in 1990). Bij de werkende mannen geldt dit voor 17%, hetgeen 2 procentpunten meer is dan in 1990. Kleine banen komen het meest voor onder laagopgeleide vrouwen.

Seksesegregatie op de arbeidsmarkt

- Het aandeel van vrouwen met een flexibele arbeidsrelatie is afgenomen en is nu vrijwel gelijk aan dat van mannen. Vrouwen zijn daarbij vaker oproep- of invalkracht, terwijl mannen vaker als uitzendkracht werken. Het aandeel van vrouwen onder de zelfstandigen is de afgelopen jaren licht gestegen (32% in 2001).
- In bijna alle bedrijfstakken is het aandeel van vrouwen wat gestegen, maar de verdeling van mannen en vrouwen is nog altijd tamelijk scheef. Bijna de helft van de vrouwen werkt in de gezondheids- en welzijnszorg of in de handel. Van de mannen werkt bijna de helft in de industrie, de handel of de zakelijke dienstverlening.
- Het aandeel van vrouwen in de middelbare, hogere en wetenschappelijke beroepen is gestegen; respectievelijk 41%, 40% en 34% van de personen op die beroepsniveaus is vrouw.
- Wanneer we de verschillende soorten beroepen bezien, valt vast te stellen dat in vrijwel alle beroepen het aandeel van vrouwen is gestegen. Dat geldt zowel voor beroepen waarin al veel vrouwen werkzaam waren als voor beroepen met een gering aandeel van vrouwen.
- De beroepensegregatie blijkt in de loop der jaren te zijn toegenomen.

Werkloosheid en arbeidsongeschiktheid

- De werkloosheid is in de periode 1994-2001 gedaald, maar bleef onder vrouwen bijna tweemaal zo hoog als onder mannen.
- Het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen per 100 werkenden is in de periode 1993-1996 afgenomen en vervolgens weer gestegen waardoor in 1999 het niveau van 1993 weer was bereikt. Vanaf 1998 is het aandeel arbeidsongeschikte vrouwen ten opzichte van de werkende vrouwen groter dan het geval is bij mannen. In 2001 waren er 15,1 vrouwen met een uitkering per 100 werkende vrouwen en 13,1 mannen met een uitkering per 100 werkende mannen.

Verdeling van onbetaalde arbeid

- De afgelopen decennia zijn mannen en vrouwen wat betreft de tijd besteed aan onbetaalde arbeid meer naar elkaar toe gegroeid. Vrouwen zijn er wat minder tijd aan gaan besteden en mannen meer. Nog altijd besteden vrouwen echter aanzienlijk meer tijd aan onbetaalde arbeid dan mannen (35,5 respectievelijk 20 uur per week).
- Om een indicatie te geven van de zorgzelfstandigheid van vrouwen en mannen is nagegaan hoeveel procent van hen wekelijks ten minste één kwartier per week tijd besteedt aan vier van vijf noodzakelijke soorten huishoudelijke werk. Dit blijkt in 2000 voor negen van de tien vrouwen te gelden, en voor vijf van de tien mannen.

Combinatie van arbeid en zorg

- Het aandeel van vrouwen dat na de geboorte van het eerste kind blijft werken, is toegenomen. In de jaren negentig van de vorige eeuw blijft ruim 70% van de werkende vrouwen na de geboorte van het eerste kind werken, overigens wel vaak minder uren dan voorheen.
- Ongeveer de helft van de vrouwen die na de geboorte van hun kind(eren) zijn gestopt met werken, gaat weer werken als hun kind(eren) wat ouder is (zijn).

Voorzieningen voor het combineren van arbeid en zorg

- In 1999 maakt 17,4% van de kinderen van 0-3 jaar gebruik van kinderopvang (in 1990 was dit nog 6,1%). Van de 4-12-jarigen maakt 2,9% gebruik van buitenschoolse opvang (0,2% in 1990).
- Het gebruik van een oppas (thuis of elders) is de meest gehanteerde vorm van kinderopvang. Zo'n 600.000 kinderen van 0-12 jaar gaan regelmatig (dat wil zeggen minstens één keer per week) naar een oppas toe en bijna een half miljoen kinderen worden regelmatig thuis opgevangen door een oppas.
- Overblijven op school is een veelvoorkomend verschijnsel. Een derde van de kinderen op de basisschool blijft regelmatig over.
- Het aantal uren dat kinderen worden opgevangen is gemiddeld over alle kinderen met opvang 12 uur per week. De helft van alle kinderen met opvang wordt minder dan 8 uur per week opgevangen. Van de kinderen die nog niet naar de basisschool gaan wordt 10% meer dan 30 uur per week opgevangen.

- In 2001 heeft 24% van de werknemers die recht hadden op ouderschapsverlof daadwerkelijk gebruikgemaakt van de regeling. Vrouwen doen dat nog altijd vaker dan mannen (respectievelijk 44% en 12%).
- Het aantal cao's met regelingen voor verlof is tussen 1998 en 2000 toegenomen. Veel van die afspraken zijn inmiddels wettelijk vastgelegd met het in werking treden van de Wet arbeid en zorg.
- Het aantal cao's met regelingen voor kinderopvang is niet toegenomen. Er zijn minder cao's afgesloten met regelingen voor herintreding.

Opvattingen

- De meeste mensen, vrouwen wat vaker dan mannen, vinden het niet bezwaarlijk dat moeders van schoolgaande kinderen buitenshuis werken. Het buitenshuiswerken van moeders van nog niet naar school gaande kinderen kan op veel minder instemming rekenen.
- Een aanzienlijk deel (ongeveer 60%) van de bevolking is het niet eens met de stelling dat het goed is voor baby's wanneer ze een aantal dagen per week naar een kinderdagverblijf gaan. Bij peuters ligt dat anders: in dat geval is nog maar een derde het met een vergelijkbare stelling oneens.

2.3 Dagindeling

Taakcombineerders

- Het aantal mannen en vrouwen dat minimaal 12 uur per week betaalde arbeid verricht en minimaal 12 uur huishoudelijke en zorgarbeid (hier taakcombineerders genoemd) is de afgelopen decennia toegenomen. In 1975 was 14% van de mannen en vrouwen van 20-64 jaar taakcombineerder, in 2000 gold dit voor 39% van de vrouwen en voor 29% van de mannen.
- Van de taakcombinerende vrouwen heeft 58% en van de taakcombinerende mannen 48% een of meer dagen in de week een gejaagd gevoel. Overigens hebben ook de niet-taakcombineerders vaak een gejaagd gevoel (44% van de vrouwen en 38% van de mannen).
- De bereidheid om onder de huidige condities meer uren te gaan werken is niet zo groot. Werkende vrouwen met kinderen onder de 12 jaar willen gemiddeld 2 uur meer werken dan zij nu doen. Van degenen die nu niet buitenshuis werken wil ruim de helft dit (voorlopig) zo houden.
- De belangrijkste voorwaarde voor vrouwen met kinderen onder de 12 jaar om (eventueel meer) te gaan werken is dat zij vrij kunnen nemen als een kind of familielid ziek is (door 42% van de respondenten genoemd) en dat zij de werktijden kunnen afstemmen op hun privé-leven (door 40% genoemd). Een derde van de vrouwen wil meer werken, maar heeft nog geen baan gevonden met het door haar gewenste aantal arbeidsuren.

Openingstijden en schooltijden

- De openingstijden van openbare voorzieningen vallen veelal samen met kantoor-tijden. De voorzieningen zijn daardoor voor werkende mannen en vrouwen vaak moeilijk toegankelijk. Voor niet-spoedeisende hulp kan men buiten kantooruren bij vrijwel geen enkele huisarts of tandarts terecht. Ook gemeentehuizen en banken zijn zelden open buiten kantoor-tijden.
- Er is slechts een gering aantal kinderopvanginstellingen dat flexibele opvang biedt. Overigens is het onduidelijk hoe groot de behoefte is aan opvang buiten kantooruren.
- Schooltijden lopen niet gelijk met de werktijden van werkende ouders. Vaak zijn er verschillen in schooltijden tussen jongere en oudere kinderen: slechts drie van de tien scholen hebben voor alle groepen dezelfde begin- en eindtijden en vaak hebben huishoudens te maken met al dan niet voorziene vrije dagdelen. Zo bleek dat in de maand april een derde van de huishoudens te maken had met één tot drie structurele vrije dagdelen en een kwart met onverwachte uitval van lesdagdelen (vanwege ziekte van leerkrachten).
- Veel ouders brengen en halen hun kinderen naar en van school. Van de kleuters gaat er vrijwel geen een zelfstandig naar school, van de 6- en 7-jarigen gaat een kwart alleen naar school. Daarna neemt het aantal kinderen dat zelfstandig naar school gaat snel toe, maar ook van de 8- en 9-jarigen worden nog vier van de tien kinderen gebracht.

Arbeidstijdenmanagement

- Het kunnen schuiven met werktijden vergemakkelijkt het combineren van arbeid en zorg. In 2000 verkeerde 38% van de werkende vrouwen en 47% van de werkende mannen in een positie waarin dat kon.
- Thuiswerken is slechts aan weinigen toegestaan. Slechts twee van de tien vrouwen met kinderen onder de 12 jaar zeggen dat ze daarvoor toestemming hebben.

Ondersteuning bij huishoudelijke en zorgtaken

- Vaatwasmachines en magnetrons werken tijdsbesparend. In 2000 had ruim de helft van de taakcombineerders een vaatwasmachine en 87% een magnetron. Droogtrommels zijn eveneens veelvuldig in huishoudens van taakcombineerders aan te treffen (73%), maar het bezit van een droogtrommel blijkt ertoe te leiden dat meer tijd wordt besteed aan wasverzorging.
- Aan informele hulp besteden mannen en vrouwen die een hulpbehoevende in hun omgeving hebben gemiddeld zo'n 18 uur per week.

2.4 Inkomen

Inkomensverschillen tussen mannen en vrouwen

- Het gemiddelde inkomen van vrouwen die een eigen inkomen hebben was in 2001 iets meer dan de helft (53%) van het gemiddelde inkomen van mannen.
- Het verschil in inkomen tussen mannen en vrouwen is in de jaren negentig afgenomen. Daarvoor zijn twee oorzaken: meer vrouwen hebben een baan en het gemiddelde inkomen van vrouwen met een baan is iets gegroeid ten opzichte van dat van mannen.
- Vrouwen horen relatief vaak tot de laagste inkomensgroepen. Van alle personen in het laagste inkomensdeciël zijn zeven op de tien vrouw. In het tweede inkomensdeciël is driekwart van de personen vrouw.

Vrouwen en armoede

- Tussen 1995 en 2000 is het percentage lage inkomens gedaald, zowel bij alleenstaanden als bij eenoudergezinnen en zowel bij mannen als bij vrouwen. Doordat vrouwen een groot aandeel hebben in de eenoudergezinnen en alleenstaanden, hebben meer vrouwen dan mannen geprofiteerd van deze ontwikkeling.
- Bijna 4% van de bevolking maakte in 2000 deel uit van een huishouden dat al vier jaar of langer van een laag inkomen moet rondkomen. Van deze personen is 62% vrouw. Dat is vooral het gevolg van de ongunstige inkomenssituatie van veel oudere vrouwen met een klein pensioen.
- Alleenstaande niet-westerse allochtone moeders verkeren wat betreft hun inkomen in de slechtste positie. Bijna 58% van hen heeft een laag inkomen en 48% heeft dat al minstens vier jaar lang.
- Er is sprake van feminisering van armoede. Onder alle huishoudens met een laag inkomen neemt het aandeel huishoudens met een vrouw als meest- of enige verdiener toe. In 1999 had 53% van de huishoudens met een laag inkomen een vrouw als meest- of enige verdiener.

Beloning

- Gemiddeld bedroeg in 2000 het uurloon van vrouwen 78% van dat van mannen. Sinds 1990 zijn de verschillen tussen mannen en vrouwen kleiner geworden, in 1990 was het uurloon van vrouwen 73% van dat van mannen.
- Een deel van de beloningsverschillen valt toe te schrijven aan verschillen in achtergrondkenmerken tussen de seksen, zoals leeftijd, opleidingsniveau en economische sector. Wanneer daarvoor wordt gecorrigeerd, resteert een statistisch onverklaard beloningsverschil van 7%. Dat verschil tussen mannen en vrouwen is sinds 1996 niet kleiner geworden.

Economische zelfstandigheid

- In het emancipatiebeleid worden mensen als economisch zelfstandig aangemerkt wanneer zij 70% van het nettominimumloon verdienen (uit arbeid of onderneming). Dat is het bijstandsniveau voor een alleenstaande. In 2000 was 38% van de vrouwen van 15 tot 65 jaar economisch zelfstandig (vergeleken met 69% van de mannen). In de jaren negentig is dit percentage bij vrouwen met 13 procentpunten gestegen (bij mannen met 5 procentpunten).
- Bij de vrouwen is het aandeel economisch zelfstandigen het grootst onder de alleenstaanden (50%) en het laagst onder de vrouwen die deel uitmaken van een paar met drie of meer kinderen (28%). Alleenstaande moeders zijn in 38% van de gevallen economisch zelfstandig. Bij mannen is het aandeel economisch zelfstandigen het grootst onder degenen die behoren tot een paar met minderjarige kinderen.
- In deze monitor is ook een maat geconstrueerd voor financiële onafhankelijkheid. Daarbij hoeft het inkomen niet alleen afkomstig te zijn uit arbeid of onderneming, maar kan het ook gaan om inkomen uit verzekeringen die gebaseerd zijn op het arbeidsverleden (zoals werkloosheidsuitkeringen en pensioen). Bovendien is niet de bijstandsgrens, die beleidsmatig wordt vastgelegd, als grens gehanteerd, maar de lage-inkomensgrens. Van de vrouwen van 25 tot 65 jaar kan zo 42% als financieel onafhankelijk worden beschouwd, vergeleken met 86% van de mannen.

Opvattingen

- Driekwart van de bevolking (vrouwen vaker dan mannen) vindt dat een eigen inkomen de zelfstandigheid in een relatie vergroot en de helft vindt dat het voor het evenwicht in een relatie beter is wanneer mannen en vrouwen beiden een eigen inkomen hebben.
- Als het inkomen van de vrouwen net genoeg is om de kinderopvang te betalen, kan de vrouw volgens 37% van de vrouwen en volgens 46% van de mannen net zo goed thuis blijven en zelf voor de kinderen zorgen.

2.5 Politieke en maatschappelijke besluitvorming

Vrouwen in het management

- Vrouwen zijn nog altijd ondervertegenwoordigd in managementfuncties, maar hun aandeel daarin is de afgelopen jaren wel flink gestegen. In 2001 was 26% van de managers in hogere en wetenschappelijke beroepen vrouw (vergeleken met 14% in 1994). Het aandeel van vrouwen in managementfuncties loopt echter nog steeds achter bij hun aandeel in alle hogere en wetenschappelijke beroepen (38%).
- De gezondheids- en welzijnszorg kent het grootste aandeel vrouwelijke managers (54%). Het bedrijfsleven en daarbinnen de industrie en bouwnijverheid kent het kleinste aandeel (respectievelijk 13% en 5%).

Vrouwen in de top van het bedrijfsleven

- In 2001 was in de 100 grootste bedrijven van Nederland slechts 1,9% van de leden van een raad van bestuur vrouw en slechts 7,4% van de leden van een raad van commissarissen.
- Het aandeel van vrouwen in topfuncties in het bedrijfsleven is in de afgelopen jaren gestegen. In de 500 grootste bedrijven is in 2001 1,8% van de leden van een raad van bestuur vrouw (in 1999 1%) en 5,5% van de leden van een raad van commissarissen (in 1999 4,4%).

Vrouwen in besluitvormende functies in het maatschappelijk middenveld

- De non-profitinstellingen uit de zorg- en welzijnssector vertonen – net als in 2000 – het gunstigste beeld wat betreft de vertegenwoordiging van vrouwen in de top: 30% van de leden van raden van bestuur en raden van commissarissen is vrouw.
- De sociaal-economische sector vertoont het minst positieve beeld. Hier wordt slechts 12% van de topfuncties door een vrouw bekleed (11% van de leden van raden van commissarissen en 16% van de leden van raden van bestuur).
- In het onderwijs is het aandeel van vrouwelijke directeuren de afgelopen jaren gestegen, maar nog altijd betrekkelijk klein: 17% van de directeuren in het basis-onderwijs is vrouw en 10% van de directeuren in het voortgezet onderwijs. Het wetenschappelijk onderwijs vertoont het meest schamele beeld: 5% van de leden van een universiteitsbestuur is vrouw en 6% van de hoogleraren.
- Het maatschappelijk middenveld kent ook een groot aantal organisaties waarin vrijwilligers werken. In 2001 verrichtte 43% van de bevolking van 18 jaar en ouder vrijwilligerswerk. Iets meer dan 40% van hen verrichtte (ook) bestuurlijke werkzaamheden. Op alle terreinen van het vrijwilligerswerk is het aandeel vrouwen dat bestuurlijk vrijwilligerswerk verricht kleiner dan het aandeel vrouwen onder de vrijwilligers.

Politiek en openbaar bestuur

- Het aandeel van vrouwen in politieke functies nam in de afgelopen jaren gemiddeld gezien gestaag toe. De laatste tijd is echter hier en daar sprake van stagnatie en soms is er zelfs een kentering opgetreden. Het aandeel vrouwen onder de leden van de Tweede Kamer is sinds 1998 kleiner geworden, het nieuwe kabinet kent slecht vijf vrouwen (waaronder één minister) en in gemeenteraden is al langere tijd sprake van een constant aandeel van vrouwen (22%).
- Onder de burgemeesters neemt het aandeel van vrouwen langzaam maar gestaag toe (19% in 2001).
- De ambtelijke top wordt grotendeels door mannen bezet. Er is slechts één vrouwelijke secretaris-generaal en maar één op de tien directeuren-generaal is vrouw.

Opvattingen

- Zo'n 40% van de bevolking vindt dat vrouwen in het algemeen te weinig invloed hebben op besluitvorming over belangrijke kwesties.
- Van de mannen is 47% en van de vrouwen is 35% het eens met de stelling dat vrouwen tegenwoordig evenveel kansen hebben als mannen om een topfunctie te bereiken. Oneens met die stelling is 41% van de mannen en 54% van de vrouwen.

2.6 Geweld tegen vrouwen

Voorkomen van geweld

- Geweld tegen vrouwen komt in de Nederlandse samenleving nog altijd veelvuldig voor, zo wijzen verschillende bronnen uit. Of er in de afgelopen jaren sprake is geweest van een verandering in de mate waarin dat het geval is, is op grond van de gegevens niet met zekerheid te zeggen.
- In 2000 zijn er bijna 2.900 processen-verbaal opgemaakt van aanranding, bijna 1.650 van verkrachting en ruim 2.500 van overige seksuele misdrijven. Het aantal processen-verbaal voor mishandeling is aanzienlijk hoger (ruim 44.000), maar het is onbekend hoe vaak dit vrouwenmishandeling betrof.
- Volgens slachtofferenquêtes was 2% van de vrouwen van 15 jaar en ouder in 2001 het slachtoffer van een seksueel delict. Dit percentage is in de afgelopen tien jaar vrijwel gelijk gebleven, hetgeen kan betekenen dat er geen verandering is opgetreden in het voorkomen van seksuele delicten. De term 'seksueel delict' moet overigens ruim begrepen worden: in verreweg de meeste gevallen gaat het om 'vervelend of kwetsend gedrag'.
- Gegevens uit onderzoek dat specifiek is gericht op geweld tegen vrouwen wijzen erop dat geweld tegen vrouwen veel vaker voorkomt dan uit de politiestatistieken en slachtofferenquêtes blijkt.
- In 2001 hebben ruim 32.000 vrouwen (met eventuele kinderen) zich aangemeld bij de vrouwenopvang, ruim 5.000 meer dan een jaar daarvoor.
- De cliënten van de vrouwenopvang zijn in overgrote meerderheid slachtoffer van een of andere vorm van geweld, dit geldt voor 94% van de cliënten van Blijf-van-m'n-lijfhuizen en iets minder dan 60% van de cliënten van FIOM-huizen en vrouwenopvangcentra.

Opvattingen

- Mannen en vrouwen verschillen veelal in hun opvattingen over 'seksuele omgangsvormen'. Zo is 33% van de mannen het eens met de uitspraak: 'als een man een vaste relatie heeft of is getrouwd, dan heeft hij recht op seks' (18% van de vrouwen stemt hiermee in). Ook vindt 47% van de mannen dat vrouwen gedrag van mannen tegenwoordig te snel opvatten als seksuele intimidatie (vergeleken met 34% van de vrouwen).

- Van de mannen vindt 17% en van de vrouwen 12% dat in geval van mishandeling man én vrouw daaraan schuld hebben. Tachtig procent van de mannen en 93% van de vrouwen vindt dat de man het huis moet verlaten wanneer hij zijn vrouw mishandelt.

Preventie van geweld en verbetering van de hulp aan slachtoffers

- In 1999 hadden vier van de tien werkgevers geen enkele maatregel getroffen ter preventie van, opvang van en nazorg bij seksuele intimidatie.
- Het overgrote deel van de regiokorpsen van de politie kende begin 2001 geen protocol of gestructureerde aanpak van huiselijk geweld.
- In GGZ-instellingen heeft iets minder dan twee derde een kwaliteitsbeleid specifiek gericht op hulp na seksueel geweld.
- De Inspectie voor de gezondheidszorg en de zorgkantoren vinden goede hulpverlening na seksueel geweld belangrijk, maar houden in de praktijk nauwelijks toezicht op dit terrein.

2.7 Kennissamenleving

Attituden en vaardigheden ten aanzien van ICT

- De seksen verschillen niet in de mate waarin zij de stelling onderschrijven dat computers nuttig zijn. Hier is vooral een generatieverschil aanwezig: ouderen vinden vaker dat het nut van computers wordt overdreven.
- Jongens en mannen beoordelen zichzelf vaardiger in allerlei computertoepassingen dan meisjes en vrouwen. Het is echter niet zeker of dit ook werkelijk het geval is.

ICT-gebruik

- Bij jongens en meisjes in de basisschoolleeftijd is er nauwelijks verschil in het aantal uren dat zij gebruikmaken van een computer. Wel is er (bescheiden) verschil in het doel waarvoor zij de computer gebruiken: meisjes vaker voor tekstverwerking, het oefenen van lesstof, werkstukken maken en e-mailen, jongens surfen vaker op het internet.
- In het voortgezet onderwijs is het gemiddeld aantal uren computergebruik buiten schooltijd onder jongens groter dan onder meisjes (16 tegenover 10 uur per week). Hier is het verschil in gebruikspatroon grotendeels hetzelfde als bij jongere kinderen, afgezien van het feit dat meisjes nu even vaak op het internet surfen als jongens en dat de jongens de computer meer gebruiken voor tekstverwerking.
- Vrouwen maken beduidend minder gebruik van de computer en het internet dan mannen.

Vrouwen in de ICT

- Het aandeel van vrouwen in ICT-opleidingen op hbo- en wo-niveau is gering. De laatste jaren is het aandeel van vrouwen onder de studenten informatica bovendien afgenomen.
- Slechts 10% van de werkenden in automatiseringsberoepen is vrouw. Ook in beroepen buiten de automatisering werken mannen wat vaker met computers dan vrouwen.
- In de automatisering wordt relatief veel voltijds gewerkt, maar vrouwen werken ook hier vaker in deeltijd dan mannen (respectievelijk 41 en 8%).

3. Ten slotte

In antwoord op de vraag of het de goede kant op gaat met het emancipatieproces kan vastgesteld worden dat dit in veel opzichten het geval is. Grote trendbreuken zijn niet geconstateerd en langzaam maar zeker gaan de ontwikkelingen de beoogde kant uit.

In de epiloog zijn de belangrijkste emancipatiedoelen vergeleken met de cijfers. Daarbij is de aandacht vooral uitgegaan naar doelen waarvoor concrete streefcijfers zijn geformuleerd. Vervolgens is de blik toegespitst op de voortgang op het terrein van arbeid, zorg en inkomen. Daarbij werd geconstateerd dat de beoogde vergroting van de arbeidsdeelname en economische zelfstandigheid van vrouwen weliswaar in de rede liggen, maar dat er tegelijkertijd reden tot twijfel is. Dat heeft deels te maken met de huidige stagnerende economische ontwikkeling. Maar ook is het maar de vraag of vrouwen wel zoveel willen werken als het beleid beoogt. In elk geval is duidelijk dat voortgang en uitbreiding van het beleid gericht op het vergemakkelijken van de combinatie van arbeid en zorg daarvoor noodzakelijk is.

1 Inleiding

Gaat het de goede kant op met het emancipatieproces in Nederland? Deze vraag ligt ten grondslag aan de voor u liggende *Emancipatiemonitor 2002*. Voor een antwoord hierop moet allereerst worden bepaald wat de goede kant is. Verschillende antwoorden zijn mogelijk. Het belangrijkste uitgangspunt hiervoor is het *Meerjarenbeleidsplan Emancipatie* (TK 2000/2001), waarin de hoofdlijnen voor het emancipatiebeleid voor de periode 2000-2010 zijn vastgelegd. Deze monitor is bedoeld om na te gaan in hoeverre die beleidsdoelen zijn behaald, dus is aangesloten bij het beleid zoals dat door de politiek is opgetekend.

1.1 Het emancipatiebeleid

De hoofddoelstelling van het emancipatiebeleid is het “scheppen van voorwaarden voor een pluriforme maatschappij waarin ieder ongeacht sekse, in wisselwerking met andere maatschappelijke ordeningsprincipes, zoals etniciteit, leeftijd, burgerlijke staat, validiteit en seksuele voorkeur, de mogelijkheid heeft een zelfstandig bestaan te verwerven en waarin vrouwen en mannen gelijke rechten, kansen, vrijheden en (sociale) verantwoordelijkheden kunnen realiseren” (TK 2000/2001). Dit hoofddoel vormt in min of meer dezelfde bewoordingen al sinds 1985 de grondslag van het emancipatiebeleid, maar de accenten zijn in de loop der jaren wat verschoven. Kern van het beleid was en blijft het vergroten van de economische zelfstandigheid van vrouwen door middel van arbeidsparticipatie. Het gaat om “het bereiken van een duurzame situatie waarin zoveel mogelijk mensen gedurende hun levensloop een economisch zelfstandig bestaan met zorgverantwoordelijkheid kunnen combineren” (TK 2000/2001). Behalve over het thema ‘arbeid, zorg en inkomen’ bevat het *Meerjarenbeleidsplan* hoofdstukken over: dagindeling, macht en besluitvorming, mensenrechten (waaronder het voorkomen en bestrijden van geweld tegen vrouwen) en kennissamenleving. De verschillende terreinen zijn uitgewerkt in een groot aantal aandachtspunten en doelen. Deze doelen zijn niet altijd in meetbare termen geformuleerd, waardoor het beantwoorden van de vraag of de doelen behaald zijn vaak niet mogelijk is. In het kader van de begroting nieuwe stijl (Van Beleidsbegroting tot Beleidsverantwoording, kortweg aangeduid als VBTB) zijn in een aantal gevallen wel concreet meetbare doelen geformuleerd, bijvoorbeeld over de arbeidsparticipatie van vrouwen, het aandeel van mannen in de onbetaalde arbeid en het aandeel van vrouwen in topfuncties.

In de zomer van 2002 is een nieuw kabinet aangetreden met de heer Phoa als staatssecretaris voor emancipatie en familie zaken. In het strategisch akkoord, waarin de plannen van het kabinet-Balkenende zijn uiteengezet, is niet expliciet op emancipatie ingegaan, maar we vinden wel de termen keuzevrijheid en levensloopbeleid terug. Gesteld wordt dat het nodig is dat de arbeidsparticipatie groeit ter versterking van de

economische en sociale structuur (dus niet in het kader van emancipatie). Dit moet onder andere gebeuren door het faciliteren van werk en zorg gedurende het leven. Uit uitspraken van de heer Phoa, ten tijde van de presentatie van de begroting 2003, is duidelijk geworden dat hij sterk hecht aan vergroting van de arbeidsparticipatie van (vooral allochtone en laagopgeleide) vrouwen en aan veiligheid van vrouwen (in het bijzonder allochtone vrouwen) op straat en in huis. Bovendien hebben de bewindspersonen van Sociale Zaken en Werkgelegenheid benadrukt het belangrijk te vinden dat mannen meer zorgtaken gaan verrichten (SZW 2002). Ten tijde van de afronding van deze Emancipatie-monitor kwam ook de *Beleidsbrief emancipatie en familie zaken 2003* tot stand, waarin de staatssecretaris twee beleidsprioriteiten heeft aangeduid: 'betere balans tussen werk en thuis' en 'bewuster samenleven'.

1.2 Ontwikkeling van de Emancipatiemonitor

In 1995-1996 kondigde minister Melkert, als de coördinerend bewindspersoon voor het emancipatiebeleid, de komst van een Emancipatiemonitor aan. Deze periodieke monitor zou het emancipatieproces in zijn volle breedte beter inzichtelijk en toetsbaar moeten maken. "Wat is bereikt en wat nog niet? Hoe vordert de uitvoering van beleid? Waar is nog sprake van achterstelling? Wat is het maatschappelijk draagvlak voor het emancipatiebeleid en op welke wijze vindt daarop beïnvloeding plaats?" (TK 1995/1996).

De inzet van de Emancipatiemonitor is ambitieus. Ten eerste moet deze de feitelijke stand van de ontwikkeling van het emancipatieproces in kaart brengen. Cijfers dus over aantallen, omvang en verdeling en dat op de verschillende hoofdterreinen van het emancipatiebeleid. Daarnaast moet de monitor inzicht geven in de opvattingen die er in de Nederlandse samenleving leven over de rol en positie van vrouwen en mannen. Dit om na te gaan in hoeverre de uitgangspunten en doelstellingen van het emancipatiebeleid aansluiten bij de opvattingen en wensen van de bevolking. Zo ontstaat een beeld van het draagvlak voor het beleid. Bovendien kan de rol van beeldvorming enigszins in de monitor worden betrokken. Een derde gewenste invalshoek betreft de mate waarin de emancipatiebeleidsdoelen zijn doorgedrongen op andere beleids-terreinen. Het gaat dan om de vraag of en in welke mate actoren die een cruciale rol spelen bij het realiseren van de emancipatiedoelen, daaraan in hun beleidspraktijk invulling geven. Omdat bij dit derde spoor nauwelijks sprake is van periodieke en systematische gegevensverzameling, en dieptestudies geschikter zijn om hierin inzicht te bieden, krijgt dit spoor relatief weinig aandacht in de monitor.

De inhoud van de Emancipatiemonitor moet gerelateerd zijn aan de doelstellingen van het emancipatiebeleid. Gezien de omvang en de complexiteit van het emancipatievraagstuk zijn er, voorafgaand aan het uitbrengen van de eerste editie van de monitor, uitvoerige voorbereidende werkzaamheden verricht om te komen tot een afbakening van de inhoud van de monitor. De directie Coördinatie emancipatiebeleid (DCE) heeft, uitgaande van de belangrijkste beleidslijnen, en na consultatie van vertegenwoordigers

van betrokken departementen, wetenschappers en belangengroeperingen, voor de eerste monitor de volgende vier hoofdthema's vastgesteld:

- onderwijs;
- arbeid, zorg en inkomen;
- politieke en maatschappelijke besluitvorming;
- geweld tegen vrouwen.

In deze tweede monitor zijn er op verzoek van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid twee nieuwe hoofdstukken aan toegevoegd die aansluiten bij nieuwe thema's in het emancipatiebeleid. Het betreft;

- dagindeling;
- kennissamenleving.

Een ander uitgangspunt waaraan de monitor moet voldoen, is dat recht gedaan moet worden aan diversiteit. Met name uitsplitsing naar leeftijd, huishoudsituatie, opleidingsniveau en etnische herkomst wordt van belang geacht. Het is duidelijk dat dit niet op alle vlakken mogelijk en relevant is. Ten eerste staat het op gespannen voet met de wens om de monitor te beperken tot hoofdlijnen en niet te laten uitmonden in een stortvloed aan gegevens. Daarom wordt differentiatie alleen nagestreefd wanneer er gegronde verwachting bestaat dat de algemene uitkomsten niet voor alle groepen opgaan. Ten tweede is het niet altijd mogelijk cijfers uit te splitsen naar verschillende groepen. Dit geldt met name voor een uitsplitsing naar etnische herkomst.

1.3 De tweede Emancipatiemonitor

De in zorgvuldig overleg met deskundigen en betrokkenen totstandgekomen opzet van de eerste monitor is in deze tweede monitor zoveel mogelijk gehandhaafd. Op grond van evaluatie met de opdrachtgever en de klankbordgroep is een aantal verbeteringen doorgevoerd. Met name het hoofdstuk over inkomen is tamelijk ingrijpend veranderd, maar voor het overige gaat het meestal slechts om kleine aanpassingen, zoals het vereenvoudigen van tabellen.

Uiteraard is ernaar gestreefd zo recent mogelijke cijfers te presenteren in deze monitor. Waar in de vorige monitor databronnen zijn gebruikt waarvan nog geen actualisering heeft plaatsgevonden (zoals het *Onderzoek gezinsvorming* en het *Aanvullend voorzieningengebruik onderzoek*), is gezocht naar vervangende, meer recente gegevens uit andere bron. Wanneer dat niet lukte is ervoor gekozen om de, helaas dus wat verouderde gegevens uit de vorige monitor hier weer op te nemen. Daarnaast zijn voor de monitor opnieuw gegevens verzameld over opvattingen van de bevolking ten aanzien van een aantal emancipatievraagstukken (EMOP 2002) en over het aandeel van vrouwen in topfuncties (VIB 2002) (zie ook bijlage B).

Deze tweede editie van de monitor moet zoals gezegd ook informatie verschaffen over de beleidsterreinen dagindeling en kennissamenleving. Om keuzes te kunnen maken voor de opzet en invulling van de nieuwe hoofdstukken is een aantal expertmeetings gehouden. Uitgaande van de (soms nogal vage) doelen op de twee beleidsterreinen, is bepaald welke indicatoren idealiter in de monitor aan bod zouden moeten komen. Vervolgens is nagegaan wat hiervoor uit de beschikbare databronnen kon worden opgenomen. Met name bij het thema ‘dagindeling’ bestonden er lacunes in het bestaand materiaal. Daarom is in opdracht van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid een aparte enquête gehouden (DOZA 2002, zie verder hoofdstuk 5 en bijlage B).

Van meet af aan is duidelijk geweest dat de emancipatiemonitor zich in de loop van de tijd verder zou ontwikkelen, in die zin dat parallel aan de productie van het boekwerk gewerkt wordt aan verbetering van de informatievoorziening over het emancipatieproces. Voor een deel krijgt dat gestalte via pogingen de reguliere onderzoeken te verbeteren of uit te breiden om in de ontbrekende gegevens te kunnen voorzien. Daarnaast vinden gericht extra inspanningen plaats. Voor deze monitor gold dat het verbeteren van de informatievoorziening over geweld tegen vrouwen. Het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid heeft aanvullende middelen beschikbaar gesteld om meer informatie te kunnen verschaffen over dit beleidsthema. Daarbij is vooral geprobeerd inzicht te verkrijgen in hoeverre de beleidsdoelen op dit terrein doordringen in de praktijk. Hiervoor is nagegaan in hoeverre er binnen de hulpverlening gewerkt wordt aan verbetering van de opvang van en hulp aan slachtoffers van seksespecifiek geweld (zie verder hoofdstuk 8).

De emancipatiemonitor komt voort uit een samenwerkingsverband tussen het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP). Het CBS is verantwoordelijk voor de CBS-data en de beschrijving van deze data. Het SCP heeft de data uit andere bronnen (SCP-databestanden of databronnen elders) geleverd en beschreven en is tevens verantwoordelijk voor de inleidingen en de slotconclusies bij ieder hoofdstuk en voor het inleidend en het slothoofdstuk.

1.4 Leeswijzer

Na dit eerste hoofdstuk waarin de uitgangspunten voor de monitor zijn uiteengezet, volgt in hoofdstuk 2 informatie over de opbouw van de Nederlandse bevolking. Deze gegevens bieden achtergrondinformatie over de omvang van verschillende categorieën vrouwen en mannen (leeftijdsgroepen, huishoudenkenmerken, herkomstgroepering) en over de vanuit emancipatieoptiek relevante kwestie van de gezinsvorming. In de hoofdstukken 3 tot en met 8 komen de volgende inhoudelijke thema’s aan bod.

Het derde hoofdstuk handelt over het onderwijs. Ingegaan wordt op onderwijsovereenkomsten en -verschillen tussen jongens en meisjes. Ook leren op latere leeftijd komt aan bod. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een paragraaf over de vraag in

hoeverre jongeren zich voorbereiden op het meervoudig toekomstperspectief.

Hoofdstuk 4 heeft betrekking op betaalde en onbetaalde arbeid. Dit vormt een centraal thema in het emancipatiebeleid en dat valt ook af te lezen aan de lengte van het hoofdstuk.

Hoofdstuk 5, over dagindeling, sluit bij dit hoofdstuk aan. Het gaat hier om de vraag welke knelpunten het combineren van arbeid en zorg bemoeilijken in de dagelijkse praktijk.

Het zesde hoofdstuk gaat over het inkomen van vrouwen en mannen. We vragen ons af of de inkomensverschillen kleiner worden en of de doelstellingen ten aanzien van economische zelfstandigheid van vrouwen zullen worden gehaald.

Hoofdstuk 7 gaat over vrouwen en politieke en maatschappelijke besluitvorming. De feitelijke vertegenwoordiging van vrouwen in de hogere functies wordt vergeleken met de streefcijfers die hiervoor zijn opgesteld.

Geweld tegen vrouwen staat centraal in hoofdstuk 8. Via verschillende invalshoeken wordt getracht een indruk te krijgen van het voorkomen van geweld tegen vrouwen. Ook wordt kort ingegaan op beleid ter preventie van geweld tegen vrouwen en verbetering van de opvang van slachtoffers.

In hoofdstuk 9 staat het thema kennissamenleving centraal. Opvattingen over en het gebruik van ICT van jongens en meisjes en van mannen en vrouwen komen hierin aan de orde.

In het afsluitende hoofdstuk 10 wordt een aantal bevindingen nog eens samengevat en afgezet tegen de uitgangspunten en doelstellingen van het emancipatiebeleid. Voor een meer uitgebreide samenvatting van de bevindingen op de verschillende beleidsterreinen zij verwezen naar de samenvatting aan het begin van dit boek.

Aan de rapportage zijn twee bijlagen toegevoegd. Bijlage A bevat een toelichting op enkele belangrijke begrippen die worden gebruikt. Bijlage B biedt achtergrondinformatie over de vele bestanden die voor deze monitor zijn gebruikt.

2 Bevolking

De emancipatiemonitor biedt een beschrijving van de maatschappelijke positie van vrouwen in vergelijking met die van mannen. Daarbij dient ook aandacht te worden besteed aan verschillen die bestaan tussen diverse categorieën vrouwen en mannen. Het is immers voor de beleidsontwikkeling van belang inzicht te hebben in de omvang van verschillende categorieën en in eventuele veranderingen die zich hierin voordoen. Zo kan het nodig zijn om in het kader van de vergrijzing van de bevolking ook in het emancipatiebeleid meer accent te leggen op specifieke behoeften van oudere vrouwen. Hierbij kan men bijvoorbeeld denken aan het feit dat vrouwen nog altijd ouder worden dan mannen en vaker alleen komen te staan en dat oudere vrouwen veelal een ongunstiger inkomenspositie hebben dan oudere mannen. Ook de veranderende samenstelling van de bevolking wat betreft de herkomst is een factor van belang. Het beleid zal rekening moeten houden met verschillen die er tussen (mannen en vrouwen uit) diverse herkomstgroeperingen bestaan. Ook van belang is de situatie wat betreft (eventuele veranderingen in) de gezinsvorming, zoals de omvang van gezinnen en de leeftijd waarop vrouwen hun eerste kind krijgen. Er bestaat immers een duidelijke relatie tussen deze gezinsvorming en de arbeidsdeelname van vrouwen, gelet op de gevolgen die het krijgen van kinderen meestal voor de loopbanen van vrouwen met zich mee brengt.

Dit hoofdstuk biedt daarom een beknopt overzicht van een aantal belangrijke gegevens over de opbouw en samenstelling van de bevolking en van enkele belangrijke demografische processen.

Eerst komt de leeftijdsopbouw van de bevolking aan de orde, waarbij in het bijzonder de oververtegenwoordiging van vrouwen op hoge leeftijd opvalt. Onder (niet-westerse) allochtonen is van vergrijzing voorlopig geen sprake. Hier hangt de verhouding tussen de aantallen vrouwen en mannen sterk samen met de geschiedenis en het doel van de migratie. Vervolgens wordt gekeken naar de ontwikkelingen rond omvang en samenstelling van de huishoudens. Het meest opvallend hierbij is de toename van het aantal eenpersoonshuishoudens, die door verschillende maatschappelijke ontwikkelingen wordt beïnvloed: jongeren stellen niet alleen het huwelijk, maar ook het ongehuwd samenwonen uit, de kans op echtscheiding is sterk toegenomen en het aantal ouderen dat – meestal als weduwe – alleen woont, is fors gegroeid. Ook het feit dat het aantal ouderen in institutionele huishoudens is afgenomen, heeft hieraan bijgedragen. Tot slot wordt aandacht besteed aan de ontwikkelingen rond het krijgen van kinderen, de verschillen tussen de herkomstgroeperingen in ons land en de positie ten opzichte van andere landen in Europa.

2.1 Leeftijdsopbouw

In maart 2001 werd in Nederland de 16 miljoenste inwoner geregistreerd. Ruim tien jaar eerder waren het er nog 15 miljoen. Naar verwachting zullen er in het komend decennium opnieuw een miljoen inwoners bijkomen. Het groeitempo neemt echter af, zodat ons land pas na 2030 18 miljoen inwoners zal tellen. Als de immigratie niet zeer sterk toeneemt, zal in de daaropvolgende periode het bevolkingsaantal geleidelijk gaan dalen.

Hoewel er jaarlijks 5% meer jongens dan meisjes worden geboren, telt de bevolking ruim 2% meer vrouwen dan mannen. Op 1 januari 2001 overtrof het aantal vrouwen het aantal mannen met 167.000. Op 20-jarige leeftijd zijn er nog ongeveer 3% meer mannen dan vrouwen. Doordat mannen op alle leeftijden een hoger sterfterisico lopen, verliezen ze met het ouder worden hun numerieke voorsprong. Op ongeveer 60-jarige leeftijd zijn de aantallen mannen en vrouwen in balans, daarna is er een sterk toenemende oververtegenwoordiging van vrouwen. Het aantal vrouwen van 80 jaar is bijna tweemaal zo groot als het aantal mannen van die leeftijd, het aantal 90-jarige vrouwen ruim driemaal zo groot.

De scheve verhoudingen tussen de aantallen mannen en vrouwen worden vrijwel volledig bepaald door geboorte en sterfte. Internationale migratie blijkt slechts een geringe rol te spelen. In het migratiesaldo zijn de aantallen mannen en vrouwen namelijk vrijwel in evenwicht.

Ruim de helft van de bevolking is momenteel tussen de 25 en 65 jaar oud. Dit zal ook in 2015 nog het geval zijn, maar dan zal binnen deze leeftijdscategorie het aantal 45-64-jarigen het grootst zijn. In dat jaar telt ons land naar verwachting ruim 800.000 meer 45-64-jarigen dan op dit moment. Ook het aantal 65-plussers zal sterk blijven toenemen. Hun aantal is nu bijna drie keer zo groot als een halve eeuw geleden, en het aantal 80-plussers is zelfs vervijfvoudigd.

In de toekomst zal deze toename onder mannen – zowel absoluut als relatief – sneller verlopen dan onder vrouwen, al zijn ook in 2015 vrouwen nog ruim in de meerderheid (1,6 miljoen vrouwen van 65 jaar en ouder tegen 1,3 miljoen mannen). Rond dat jaar worden de naoorlogse babyboomers 65 jaar, waardoor de toename van het aantal ouderen zal gaan versnellen. Deze ‘instroom’ van jonge 65-plussers zal vooralsnog de verwachte ‘dubbele vergrijzing’ tegengaan: het aandeel van de 80-plussers binnen de groep 65-plussers blijft tussen nu en 2015 met ruim 13% vrijwel constant, maar zal daarna sterk gaan stijgen tot bijna 21% in 2050.

Doordat de levensverwachting onder vrouwen zich minder gunstig ontwikkelt dan onder mannen, neemt de aanzienlijke kloof die in dit opzicht nog tussen de seksen bestaat verder af. Het huidige verschil van ongeveer vijf jaar zal, naar verwachting, in de komende halve eeuw afnemen tot ongeveer drie jaar. Vooral het feit dat vrouwen in

de afgelopen decennia meer zijn gaan roken, terwijl zich onder mannen een tegen-gestelde trend voordeed, is debet aan deze ontwikkeling. Het verschil tussen het aantal vrouwen en het aantal mannen op hogere leeftijd zal hierdoor gaan afnemen. Momenteel is ruim 57% van de 65-plussers vrouw, in 2015 zal dit minder dan 54% zijn. In absolute zin zal na 2015 vooral het aantal 80-plussers sterk groeien. Het huidige aantal van 520.000 80-plussers (van wie 69% vrouwen) zal in 2015 zijn toegenomen tot 680.000 en in 2050 tot ruim 1,3 miljoen (van wie 58% vrouwen).

Tabel 2.1 Bevolking naar geslacht en leeftijd, 1 januari (x 1. 000)

	1990	1995	2000	2002	2005	2010	2015
vrouwen							
0-14 jaar	1.327	1.387	1.439	1.534	1.491	1.484	1.463
15-24 jaar	1.161	1.015	925	973	968	1.024	1.050
25-44 jaar	2.359	2.439	2.470	2.524	2.398	2.288	2.198
45-64 jaar	1.541	1.737	1.911	2.032	2.110	2.300	2.365
65-79 jaar	850	886	924	745	932	992	1.161
≥ 80 jaar	296	332	349	164	394	419	436
totaal	7.534	7.797	8.018	7.972	8.293	8.506	8.671
mannen							
0-14 jaar	1.387	1.451	1.506	1.464	1.561	1.552	1.530
15-24 jaar	1.210	1.052	958	940	997	1.054	1.082
25-44 jaar	2.465	2.543	2.550	2.449	2.456	2.323	2.213
45-64 jaar	1.536	1.766	1.952	1.991	2.154	2.341	2.406
65-79 jaar	628	671	728	922	778	874	1.060
≥ 80 jaar	132	144	151	367	185	214	243
totaal	7.358	7.627	7.846	8.133	8.132	8.358	8.533

Bron: CBS (Bevolkingsstatistieken, Bevolkingsprognose 2000 – middenvariant)

Niet alleen de toekomstige financiering van de AOW vraagt dus aandacht, maar vooral ook de sterk toenemende vraag naar hulp en zorg voor de ouderen in onze samenleving. Dit geldt voor zowel formele als informele hulp. De noodzaak om de faciliteiten te verbeteren om informele hulp te kunnen verlenen, zoals zorgverlof, zal in het licht van het voorgaande toenemen.

2.2 Allochtonen

Ongeveer 18% van alle inwoners van Nederland wordt tot de allochtonen gerekend. Het betreft in totaal ongeveer 2,9 miljoen personen, die ofwel zelf in het buitenland zijn geboren (de eerste generatie), ofwel ten minste één ouder hebben die in het buitenland is geboren (de tweede generatie). Degenen die in het buitenland zijn geboren, maar twee in Nederland geboren ouders hebben, worden niet tot de allochtonen gerekend.

De groep is vrijwel gelijk verdeeld naar aantal westerse en niet-westerse allochtonen. Het minderhedenbeleid van de overheid is hoofdzakelijk op de laatstgenoemde groep gericht, omdat vooral bij hen sprake is van maatschappelijke achterstand. Deze groep neemt veel sneller in omvang toe dan die van de westerse allochtonen: in de afgelopen vijf jaar is het aantal niet-westerse allochtonen met ruim een kwart gegroeid, het aantal westerse allochtonen daarentegen met minder dan 4%.

Zowel de eerste als de tweede generatie allochtonen is in aantal toegenomen. De eerste generatie groeit door immigratie. In totaal behoren ongeveer 1,5 miljoen allochtonen tot de eerste generatie, van wie ongeveer twee derde een niet-westerse herkomst heeft.

De tweede generatie telt in totaal ongeveer 1,4 miljoen personen. Anders dan bij de eerste generatie is het aandeel van de westerse allochtonen onder hen, met ruim 800.000 personen, het grootst.

Onder de westerse allochtonen vormen Duitsers en personen uit het voormalig Nederlands-Indië of Indonesië de grootste herkomstgroepen. Onder de niet-westerse allochtonen zijn de Turken, Surinamers, Marokkanen en Antillianen/Arubanen de grootste herkomstgroepen.

In 2001 kwamen 133.000 immigranten naar Nederland. Hiermee werd het record van het jaar ervoor geëvenaard. De totale emigratie (inclusief het saldo van de 'administratieve correcties') bedroeg in 2001 ongeveer 82.000 personen. Voor wat betreft het migratiesaldo blijkt 2001 echter geen piekjaar te zijn geweest. Als gevolg van toegenomen emigratie bedroeg de nettomigratie namelijk 51.000 personen, 3.000 minder dan in 2000.

Het aantal immigranten uit niet-westerse landen lag in 2001 met 65.000 in dezelfde orde van grootte als het aantal westerse immigranten. Het aantal niet-westerse emigranten was echter veel lager (19.000, tegen 63.000 westerse emigranten). Het positieve migratiesaldo van 51.000 personen in 2001 komt dan ook voor het grootste deel (circa 90%) voor rekening van de migratie van mensen geboren in niet-westerse landen.

Relatief grote aantallen immigranten uit niet-westerse landen komen van de Nederlandse Antillen of Aruba (8.300 in 2001). Nederland telde in datzelfde jaar 3.600 immigranten die in Suriname zijn geboren. Voorts zijn veel immigranten geboren in Turkije (6.000), Afghanistan (4.400) of Marokko (5.200). Uit Turkije en Marokko komen voornamelijk huwelijksmigranten en gezinsherenigers, uit Afghanistan vooral vluchtelingen. Ook uit andere 'asiellanden', zoals Irak en het voormalig Joegoslavië, komen verhoudingsgewijs veel immigranten (3.100 respectievelijk 3.200 personen in 2001).

**Tabel 2.2 Allochtonen naar generatie, geslacht en herkomstgroepering, 1 januari 2002
(x 1.000)**

	1e generatie	2e generatie		totaal
		twee ouders buiten Nederland geboren	één ouder buiten Nederland geboren	
vrouwen				
totaal	783,2	277,7	423,8	1.484,6
westerse allochtonen	314,6	66,9	347,4	729,0
niet-westerse allochtonen	468,6	210,7	76,3	755,7
van wie uit:				
Marokko	72,3	55,6	5,7	133,5
Turkije	88,5	62,2	7,8	158,5
Suriname	100,4	43,4	20,3	164,0
N. Antillen/Aruba	42,2	9,1	11,9	63,2
China (incl. Hongkong)	13,0	4,5	0,9	18,4
Irak	13,6	2,2	0,3	16,2
Somalië	9,4	3,8	0,1	13,3
Afghanistan	12,0	1,3	0,0	13,4
Iran	9,6	1,1	0,7	11,4
overige niet-westerse landen	107,5	27,7	28,6	163,8
mannen				
totaal	763,9	288,5	427,9	1.480,3
westerse allochtonen	260,8	68,7	348,2	677,6
niet-westerse allochtonen	503,1	219,8	79,8	802,7
van wie uit:				
Marokko	87,3	57,2	6,0	150,6
Turkije	97,4	66,5	8,3	172,2
Suriname	85,9	44,3	20,9	151,2
N. Antillen/Aruba	40,0	9,2	12,5	61,7
China (incl. Hongkong)	11,6	4,8	0,9	17,3
Irak	22,3	2,5	0,3	25,1
Somalië	11,7	3,9	0,1	15,7
Afghanistan	16,4	1,3	0,1	17,8
Iran	13,4	1,1	0,8	15,4
overige niet-westerse landen	117,1	28,9	29,8	175,8

Bron: CBS (Bevolkingsstatistieken)

Het aantal immigranten geboren in de voormalige Sovjet-Unie was de afgelopen jaren opvallend hoog. In 2000 en 2001 ging het om ruim 6.000 personen. In 1999 was het aantal immigranten uit de voormalige Sovjet-Unie nog maar half zo groot. Het aantal asielzoekers met de Russische nationaliteit is in de afgelopen jaren gestegen tot ongeveer 1.000 in 2000, maar liet in 2001 weer een daling zien. Het is niet bekend

hoeveel van deze asielzoekers uit Tsjetsjenië komen. Hoewel het aantal asielverzoeken van vooral Armeniërs, Azerbeidzjanen en Russen eind jaren negentig is toegenomen, worden maar weinig verzoeken ingewilligd. Het jaarlijks aantal inwilligingen schommelt de laatste jaren rond vijfhonderd.

Niet-westerse allochtonen vormen een jonge bevolkingsgroep. Vier op de tien zijn jonger dan 20 jaar. Dit aandeel is twee keer zo groot als dat binnen de westerse allochtonen en autochtonen. Met slechts 2% 65-plussers is van vergrijzing onder niet-westerse allochtonen nog nauwelijks sprake. De westerse allochtonen (13% 65-plussers) lijken in dit opzicht meer op de autochtonen (15%).

De grootste niet-westerse herkomstgroepering bestaat uit Turken (320.000 personen in 2001). Zij vertegenwoordigen 23% van alle niet-westerse allochtonen. Net als bij de Marokkanen zijn er in deze groep iets meer mannen dan vrouwen. De oorzaak hiervan ligt deels in de migratiehistorie. De eerste Turken en Marokkanen waren vooral mannen die als arbeidsmigrant naar Nederland kwamen. In de jaren zeventig voegden zich veel echtgenotes en kinderen bij hen en nam het aandeel van vrouwen toe. De laatste jaren immigreren uit deze landen vooral partners in verband met een recent gesloten huwelijk. Vrouwen zijn binnen deze categorie iets oververtegenwoordigd.

Het aantal Surinamers (309.000) is bijna even groot als het aantal Turken. Anders dan bij Turken en Marokkanen zijn bij Surinamers en Antillianen de vrouwen licht in de meerderheid. De 'seks-ratio' – het aantal mannen per 100 vrouwen – is voor Marokkanen 114, Turken 109, Antillianen 98 en voor Surinamers 92. De komst van de beide laatste groepen naar Nederland hangt in veel mindere mate samen met de werving van arbeidskrachten (dit geldt eigenlijk alleen voor vrouwelijke verpleegkundigen). Politieke en de sociaal-economische omstandigheden zijn voor hen de belangrijkste drijfveren voor migratie geweest.

Volgens de meest recente Allochtonenprognose van het CBS zal de niet-westerse bevolkingscomponent sterk blijven toenemen. In 2015 zal Nederland naar verwachting 2,3 miljoen niet-westerse allochtonen tellen. De niet-westerse allochtonen zullen een belangrijke bijdrage leveren aan de bevolkingsgroei: tot 2015 zal het aantal niet-westerse allochtonen naar verwachting met ruim 800.000 toenemen, terwijl de totale bevolking met 1,2 miljoen personen groeit.

Tabel 2.3 Aandeel niet-westerse allochtonen in de bevolking naar geslacht en leeftijd, 1 januari (in procenten)

	1996	2000	2002	2005	2010	2015
vrouwen	13,2	14,7	15,5	16,5	18,1	19,0
0-14 jaar	11,0	13,7	15,1	16,3	17,8	19,7
15-24 jaar	7,9	9,8	10,9	12,5	15,4	18,2
25-44 jaar	3,5	4,5	5,0	5,7	7,1	8,8
45-64 jaar	1,1	1,5	1,8	2,3	3,3	4,0
65-79 jaar	0,5	0,6	0,7	0,8	1,1	1,7
≥ 80 jaar	7,1	8,5	9,3	10,2	11,8	13,2
mannen	13,2	14,8	15,6	16,4	17,9	18,9
0-14 jaar	10,7	13,4	15,2	16,1	17,5	19,2
15-24 jaar	8,8	10,5	11,5	12,8	15,4	18,0
25-44 jaar	4,3	4,9	5,4	6,0	7,3	9,2
45-64 jaar	1,1	1,6	2,1	3,0	4,2	4,6
65-79 jaar	0,6	0,6	0,7	0,8	1,1	2,1
≥ 80 jaar	8,0	9,3	10,1	10,9	12,3	13,7

Bron: CBS (Bevolkingsstatistieken, Bevolkingsprognose 2000 – middenvariant)

2.3 Huishoudens

Het aantal (particuliere) huishoudens in Nederland is in de afgelopen jaren relatief sterker gegroeid dan het aantal inwoners. Terwijl de bevolking tussen 1995 en 2001 met 3,6% toenam, groeide het aantal huishoudens met 6,5%. Dit heeft vooral te maken met de voortgaande ‘huishoudensverduunning’: de gemiddelde omvang van een huishouden bedraagt inmiddels nog slechts 2,3 personen. De sterkste groei werd dan ook waargenomen onder de eenpersoonshuishoudens: een toename met 10,5% in genoemde periode.

Van de bijna 7 miljoen huishoudens die ons land momenteel telt, vormen eenpersoonshuishoudens inmiddels de grootste categorie (ca. 2,4 miljoen), gevolgd door paren met kinderen (2,1 miljoen) en paren zonder kinderen (2,0 miljoen). Het aantal eenouderhuishoudens bedraagt ruim 400.000. Minder dan 50.000 huishoudens ten slotte, behoren tot de categorie ‘overige huishoudens’. Hieronder vallen bijvoorbeeld huishoudens van samenwonende zussen.

Globaal een derde van alle huishoudens bestaat uit één persoon, een derde uit twee personen en een derde uit drie of meer personen. De populariteit van het gezin met twee kinderen blijkt uit het feit dat het gezin van een paar met twee kinderen binnen de laatste categorie het grootst is.

Naar verwachting zal de sterke groei van het aantal eenpersoonshuishoudens de komende jaren aanhouden. De Huishoudensprognose van het CBS voorziet een toename tot ruim 2,9 miljoen in 2015, ruim een kwart meer dan op dit moment. Nederland zal in dat jaar naar verwachting 7,7 miljoen huishoudens tellen.

Tabel 2.4 Huishoudens naar type (x 1.000)

	1990	1995	2000	2002	2005	2010	2015
totaal	6.061	6.516	6.819	6.958	7.152	7.454	7.733
eenpersoonshuishoudens	1.813	2.048	2.301	2.396	2.525	2.730	2.927
meerpersoonshuishoudens	4.178	4.407	4.474	4.517	4.581	4.676	4.756
waarvan:							
paar zonder kinderen	1.706	1.985	2.006	2.026	2.056	2.108	2.171
ouder(s) met kind(eren) ^a	2.472	2.421	2.468	2.491	2.525	2.569	2.585
waarvan:							
jongste kind 0-2 jaar		518	528	552	543	506	500
jongste kind 3-5 jaar		321	331	320	346	337	316
jongste kind 6-11 jaar		475	538	554	548	593	578
jongste kind 12-17 jaar		469	456	470	508	524	558
jongste kind ≥ 18 jaar		689	615	595	580	609	633
waaronder:							
eenouderhuishoudens	319	361	387	393	402	412	414
overige huishoudens	70	61	44	45	46	47	49

a Hiertoe behoren zowel paren met kinderen als eenoudergezinnen.

Bron: CBS (Jaarlijkse huishoudensstatistiek, Huishoudensprognose 2000)

Het toenemend aantal eenpersoonshuishoudens vloeit voort uit diverse maatschappelijke ontwikkelingen, die de kans op alleen wonen in verschillende levensfasen vergroot. Zo gaan steeds meer jongeren na het verlaten van het ouderlijk huis eerst een tijdje alleen wonen. Door het toegenomen aantal echtscheidingen voeren ook op iets hogere leeftijd steeds meer mensen een eenpersoonshuishouden. Onder ouderen ten slotte, is het aantal alleenstaanden in de loop der tijd sterk toegenomen door de toenemende vergrijzing van de bevolking.

Voor al onder jongeren is het ongehuwd samenwonen in hoog tempo van uitzondering tot regel geworden. Nog slechts een klein deel van de jongeren, veelal allochtoon en/of orthodox gelovig, trouwt 'vanuit huis'. Ongeveer negen op de tien recent gehuwden hebben al vóór hun huwelijk samengewoond. Uiteindelijk gaat de meerderheid van de samenwoners toch trouwen, en op grond van gegevens uit het *Onderzoek gezinsvorming* (CBS) kan worden opgemaakt dat dit ook in de toekomst het geval zal zijn.

Het aantal niet-gehuwde paren (met en zonder kinderen) heeft de afgelopen jaren een relatief sterke groei doorgemaakt. Het grootste aantal niet-gehuwd samenwonende mannen en vrouwen is rond 30 jaar. Hoewel het aantal niet-gehuwd samenwonenden met kinderen nog vrij klein is, neemt deze groep wel veruit het snelst in omvang toe. De categorie niet-gehuwde paren met één kind blijft daarbij het grootst. Veel paren besluiten, na de komst van het eerste kind, alsnog te trouwen.

De groei van het aantal personen dat ongehuwd samenwoont heeft vooral plaatsgevonden in de leeftijdsklassen vanaf 25 jaar. Het feit dat de toename bij 20-24-jarige vrouwen lager is dan bij vrouwen boven de 25 jaar, en bij mannen zelfs afwezig, kan worden verklaard doordat steeds meer jongeren eerst alleen gaan wonen. Naast uitstel van het huwelijk vindt dus ook uitstel plaats van het ongehuwd samenwonen.

De kans op echtscheiding is vooral in de jaren zeventig sterk toegenomen. Momenteel passeren jaarlijks ongeveer 30 à 35.000 scheidingsakten en bedraagt de kans op een echtscheiding ruim één op vier. Mede door het feit dat mensen vaker eerst gaan samenwonen voordat ze trouwen, verwacht het CBS overigens geen sterke toename van de scheidingskans. Wel zullen, door de grotere instabiliteit van relaties waarin ongehuwd wordt samengewoond, meer mensen 'tussen hun relaties' enige tijd alleen wonen. Dit tijdelijk aspect van alleen wonen geldt overigens ook voor degenen die een echtscheiding achter de rug hebben. Binnen zes jaar na de scheiding heeft twee derde van hen een nieuwe relatie, of alweer een nieuwe relatie achter de rug. Is er sprake van een huwelijk, dan is ook de kans op een tweede echtscheiding groter: na vijf jaar huwelijk is 6% van de tweede huwelijken gestrand, tegen 2% van de eerste huwelijken. Daarbij is bovendien sprake van een samenhang tussen opleidingsniveau en scheidingskans: hoe hoger het opleidingsniveau van de vrouw, hoe groter de kans op echtscheiding.

Door de toenemende vergrijzing van de bevolking neemt het aantal oudere alleenstaanden ook sterk toe. Het merendeel van deze alleenstaanden bestaat uit weduwes, omdat vrouwen een aanzienlijk langere levensverwachting hebben dan mannen. Ook gezien de hogere leeftijd van deze alleenstaanden, is hun alleenzijn in de meeste gevallen permanent. Binnen zes jaar na het verlies van de partner heeft een derde van de weduwnaars een nieuwe relatie (gehad); onder weduwes is dit aandeel ongeveer de helft kleiner.

Terwijl het ongehuwd samenwonen in het afgelopen decennium sterk is toegenomen, is het aantal gehuwd samenwonende personen met ongeveer 6,9 miljoen vrijwel constant gebleven. Binnen de laatste groep heeft zich sinds het midden van de jaren negentig echter wel een sterke afname voorgedaan van het aantal gehuwden met kinderen (min 200.000) en een gelijktijdige toename van het aantal gehuwden zonder kinderen (plus 200.000).

De toename van het aantal gehuwden zonder kinderen wordt vooral veroorzaakt door het uit huis gaan van het (jongste) kind. De groep gehuwden zonder (thuiswonende) kinderen neemt zo sterk in omvang toe doordat het aantal vijftigers (de babyboom-generatie) momenteel sterk stijgt. Rond het vijftigste levensjaar begint het aantal personen dat met een partner leeft, maar zonder thuiswonende kinderen, sterk toe te nemen. In de jongere leeftijdsklassen, tot medio dertig, zijn de aantallen gehuwden in beide groepen (met en zonder kinderen) de afgelopen jaren afgenomen. Eind jaren tachtig was van de vrouwen in de tweede helft van de twintig zo'n 60% gehuwd. Inmiddels is dit aandeel gedaald tot ongeveer 35%.

Opvallend is verder de stijging van het aantal gehuwd samenwonende zestigers en zeventigers. De belangrijkste oorzaak hiervan is enerzijds dat in de afgelopen tien jaar de levensverwachting van mannen sterker is gestegen dan die van vrouwen. Hierdoor blijven echtparen langer bij elkaar. Anderzijds blijven ouderen langer zelfstandig wonen, en zijn ze hierdoor ouder als ze deel gaan uitmaken van een institutioneel huishouden.

Tabel 2.5 Bevolking in particuliere huishoudens naar geslacht en positie in het huishouden (x 1.000)

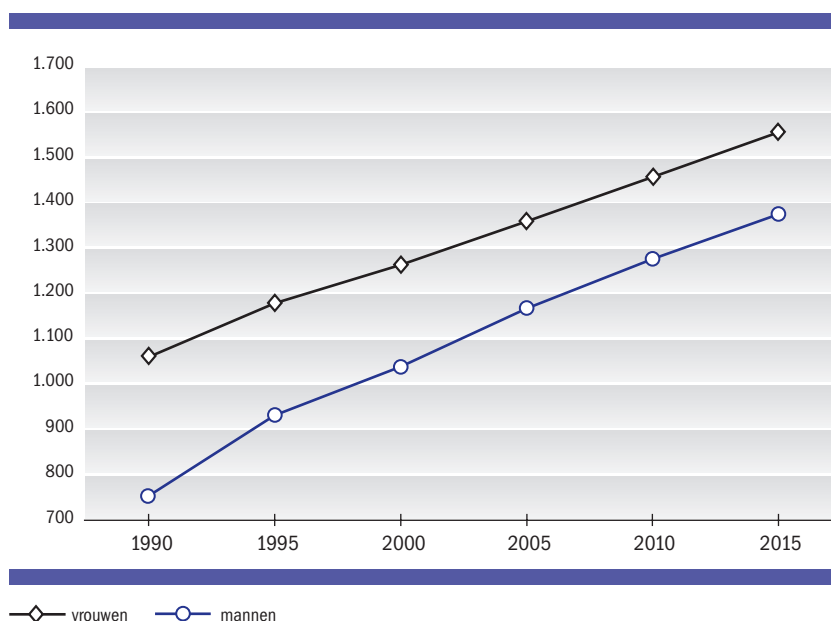
	1990	1995	2000	2002	2005	2010	2015
vrouwen							
eenpersoonshuishouden	1.060	1.178	1.263	1.300	1.358	1.456	1.554
lid van paar met kinderen	2.154	2.110	2.079	2.098	2.122	2.157	2.171
lid van paar zonder kinderen	1.698	1.848	2.016	2.026	2.056	2.108	2.171
ouder in eenouderhuishouden	266	305	328	333	340	347	348
minderjarig kind	2.096 ^a	1.540	1.595	1.722	1.759	1.763	1.748
meerderjarig kind		538	494	403	411	435	441
overig persoon	116	115	102	251	247	241	238
totaal	7.390	7.634	7.877	8.133	8.293	8.506	8.671
mannen							
eenpersoonshuishouden	753	931	1.038	1.096	1.167	1.275	1.374
lid van paar met kinderen	2.153	2.114	2.083	2.098	2.122	2.157	2.171
lid van paar zonder kinderen	1.715	1.837	1.998	2.026	2.056	2.108	2.171
ouder in eenouderhuishouden	52	56	59	60	62	65	66
minderjarig kind	2.479 ^a	1.610	1.669	1.800	1.839	1.844	1.828
meerderjarig kind		858	783	684	687	715	729
overig persoon	131	136	137	201	198	195	195
totaal	7.284	7.542	7.767	7.965	8.132	8.358	8.533

a Voor 1990 gaat het om het aantal minder- en meerderjarige kinderen.

Bron: CBS (Jaarlijkse huishoudensstatistiek, Huishoudensprognose 2000)

Momenteel is 55% van alle alleenstaanden vrouw. Hun aandeel onder de alleenstaanden zal in 2015 iets kleiner zijn (53%). Doordat de levensverwachting van mannen zich gunstiger ontwikkelt dan die van vrouwen, zal ook het aandeel (verweduwde) alleenstaande vrouwen afnemen. Van alle vrouwen zal in 2015 ongeveer 18% alleenstaand zijn, tegen 16% op dit moment; bij de mannen zal het aandeel alleenstaanden in dezelfde periode toenemen van bijna 14% naar ruim 16%. Naar verwachting zal na 2015, als de voorhoede van de naoorlogse geboortegolf ongeveer 70 jaar oud is, de toename van het aantal eenpersoonshuishoudens in een stroomversnelling komen.

Figuur 2.1 Aantal eenpersoonshuishoudens naar geslacht (x 1.000)

Bron: CBS (Jaarlijkse huishoudensstatistiek, Huishoudensprognose 2000)

2.4 Bevolking in instellingen, inrichtingen en tehuizen

Het aantal personen in institutionele huishoudens is, in samenhang met de afnemende verzorgingscapaciteit van instellingen en tehuizen, de afgelopen jaren gestaag gedaald. Begin jaren tachtig woonden er ruim 300.000 personen in een institutioneel huishouden (2,1% van de totale bevolking), inmiddels zijn het er minder dan 220.000 (1,4%). Ongeveer 60% van de vrouwen in institutionele huishoudens is 80 jaar of ouder. Onder mannen is het aandeel 80-plussers veel kleiner.

De afgenomen capaciteit van verzorgingshuizen wordt tegenwoordig gereserveerd voor mensen die niet meer voor zichzelf kunnen zorgen. Bejaardenoorden zijn hierdoor verzorgingshuizen geworden. Verder zal een rol spelen dat de ouderen tegenwoordig

meer mogelijkheden hebben om via een aangepaste woonvorm (zoals serviceappartement of aanleunwoning) zelfstandig te blijven wonen. In 1995 woonde bijna de helft van de 90-jarige vrouwen in een tehuis, inmiddels zijn het er vier op de tien. Deze ontwikkeling hangt samen met het streven van de overheid om oudere mensen zo lang mogelijk in hun eigen omgeving te laten wonen en het aantal plaatsen in verzorgingshuizen te reduceren.

Tabel 2.6 Bevolking in inrichtingen en tehuizen, 1 januari

	1995		2001	
	(x 1.000)	(% van totale bevolking)	(x 1.000)	(% van totale bevolking)
vrouwen				
0-14 jaar	3	0	3	0
15-24 jaar	8	1	6	1
25-44 jaar	14	1	11	0
45-64 jaar	12	1	11	1
65-79 jaar	31	4	25	3
≥ 80 jaar	95	29	84	23
totaal	163	2	140	2
mannen				
0-14 jaar	5	0	4	0
15-24 jaar	10	1	9	1
25-44 jaar	20	1	19	1
45-64 jaar	13	1	15	1
65-79 jaar	14	2	12	2
≥ 80 jaar	24	16	20	13
totaal	85	1	79	1

Bron: CBS (Bevolkingsstatistieken)

2.5 Kinderen krijgen

Het gemiddeld aantal kinderen per vrouw is in de afgelopen eeuw sterk afgenomen. Het totaal (leeftijdsspecifiek) vruchtbaarheidscijfer (TFR), een benadering van dit gemiddeld kindertal, daalde van 4,5 in 1900 naar 1,7 in 2001. Het aantal geboorten bevindt zich daarmee al enige tijd onder het niveau waarop de bevolking zichzelf op den duur kan vervangen (ca. 2,1 kinderen per vrouw).

Sinds het begin van de jaren zeventig wordt de geboorte van het eerste kind steeds langer uitgesteld. Dertig jaar geleden was de leeftijd van de moeder bij de geboorte van haar eerste kind gemiddeld 24 jaar, inmiddels is ze bij die gebeurtenis 29 jaar. Nederlandse moeders behoren hiermee tot de oudste moeders ter wereld wanneer zij hun eerste kind krijgen.

Veel vrouwen beginnen tegenwoordig pas aan kinderen als ze de dertig gepasseerd zijn. Daarvoor noemen zij twee redenen het meest frequent: twijfel of men kinderen wil en het ontbreken van een partner. Verder spelen de lastige combinatie van werk en zorg en het voltooien van een opleiding een rol. Maar ook het gegeven dat haar partner (nog) geen kinderen wilde, is voor 15% van de vrouwen een reden voor uitstel.¹

Het gezin met twee kinderen komt al sinds lange tijd het meest voor, zowel onder de jonge als onder de iets oudere generaties. Dit gezin is door de jaren heen steeds meer de norm geworden. Minder dan een kwart van de vrouwen krijgt drie of meer kinderen.

Tabel 2.7 Vrouwen naar kindertal, 1 januari (in procenten)

		0	1	2	3	4 of meer
25 jaar	1990	76	15	8	1	0
	1995	81	13	5	1	0
	2000	82	12	5	1	0
	2002	82	12	5	1	0
	2010	84	11	4	1	0
30 jaar	1990	39	22	29	8	2
	1995	45	24	23	6	2
	2000	48	26	20	5	1
	2002	49	26	19	5	1
	2010	51	25	19	5	0
35 jaar	1990	20	17	42	16	5
	1995	23	17	39	16	5
	2000	24	20	38	13	5
	2002	25	20	38	13	4
	2010	24	24	37	12	3
50 jaar	1990	12	10	40	24	14
	1995	12	14	49	18	7
	2000	14	15	49	17	5
	2002	15	15	47	17	6
	2010	19	15	42	17	7

Bron: CBS (Bevolkingsstatistieken, Huishoudensprognose 2000)

Door de toename van het ongehuwd samenwonen is ook het aandeel van de pasgeborenen met een ongehuwde moeder gestegen, tot ongeveer een kwart. Vooral in het afgelopen decennium heeft een sterke toename plaatsgehad. Desondanks wachten de meeste vrouwen met het krijgen van hun eerste kind tot ze getrouwd zijn. Het komt relatief weinig voor dat het eerste kind in een ongehuwde relatie wordt geboren zonder dat de ouders na verloop van tijd alsnog in het huwelijk treden.

In 2001 bedroeg de TFR, een benadering van het gemiddeld kindertal per vrouw, 1,7. Sinds 1996, toen een TFR van ruim 1,5 werd gemeten, is sprake van een lichte toename. Hoewel niet-westerse allochtonen vaak een bovengemiddeld aantal kinderen krijgen, is deze toename grotendeels tot stand gebracht door de autochtone bevolking. Het gemiddeld kindertal van enkele grote niet-westerse herkomstgroeperingen is in het afgelopen decennium namelijk geleidelijk afgenomen, al vond deze afname vooral in de eerste helft van de jaren negentig plaats en is het niveau sindsdien min of meer constant gebleven. Het meest opvallend was de ontwikkeling van de vruchtbaarheid onder de eerste generatie Marokkaanse vrouwen, van 4,9 naar 3,3 kinderen. Het niveau onder Surinaamse en Antilliaanse vrouwen veranderde veel minder sterk en ligt maar weinig boven dat onder autochtone vrouwen.

Tabel 2.8 Vruchtbaarheid naar geboorteland

	totaal leeftijdsspecifiek vruchtbaarheidscijfer per vrouw			leeftijdsspecifiek vruchtbaarheidscijfer per vrouw van 15-24 jaar		
	1990	1995	2001	1990	1995	2001
Nederland	1,55	1,47	1,65	0,20	0,15	0,15
Marokko	4,90	3,37	3,29	1,28	0,97	1,08
Turkije	3,15	2,46	2,48	1,67	1,39	1,37
Suriname	1,86	1,46	1,82	0,66	0,53	0,59
N. Antillen/Aruba	1,74	1,67	1,88	0,57	0,55	0,66
totaal	1,62	1,53	1,70	0,26	0,21	0,19

Bron: CBS (Bevolkingsstatistieken)

Marokkaanse en Turkse vrouwen krijgen op aanzienlijk jongere leeftijd kinderen dan vrouwen die in Nederland zijn geboren. Op de leeftijd van 25 jaar en ouder krijgen vrouwen die in Turkije zijn geboren gemiddeld niet meer kinderen (erbij) dan in Nederland geboren vrouwen. Voor de vrouwen die in Marokko zijn geboren ligt dit iets anders. Ook op hogere leeftijd blijven zij gemiddeld meer kinderen krijgen dan vrouwen die in Nederland zijn geboren.

Kinderen krijgen in Europa

Samen met vrouwen in Griekenland en Spanje behoren Nederlandse vrouwen, als ze voor het eerst moeder worden, tot de oudsten ter wereld. Moeders in Frankrijk en Italië zijn overigens maar weinig jonger. Het aandeel van de geboorten onder 30-plussers in de totale vruchtbaarheid bedraagt momenteel 54%, overigens niet veel hoger dan een halve eeuw geleden (50%), toen vrouwen gemiddeld meer kinderen kregen. Alleen in Spanje, Italië en Ierland zijn de aandelen kinderen uit moeders van 30 jaar of ouder iets hoger dan in ons land.

Tabel 2.9 Gemiddelde leeftijd vrouwen bij geboorte van eerste kind in EU-landen

	1990	1995	1999	2000
België	26,4	–	–	–
Denemarken	26,4	27,4	27,7	–
Duitsland	26,6	27,5	28,0	–
Griekenland	25,5	26,6	27,3	–
Spanje	26,8	28,4	29,0	–
Frankrijk	27,0	28,1	28,7	–
Ierland	26,6	27,3	27,6	27,8
Italië	26,9	28,0	28,6	–
Luxemburg	26,5	27,9	28,3	28,4
Nederland	27,6	28,4	28,7	28,6
Oostenrijk	25,0	25,6	26,3	26,4
Portugal	24,9	25,8	26,4	26,4
Finland	26,5	27,2	27,4	27,4
Zweden	26,3	27,2	27,9	27,9
Verenigd Koninkrijk	27,3	28,3	28,9	29,1

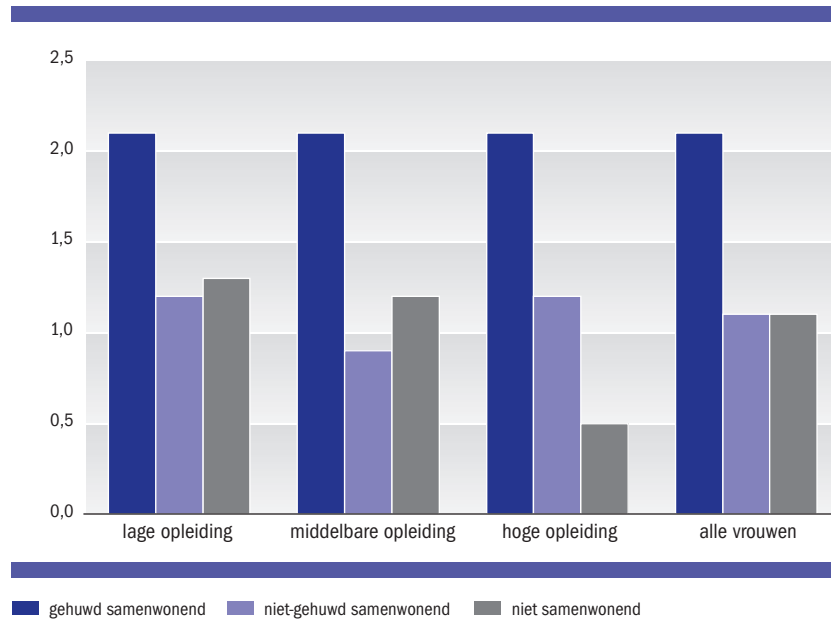
Bron: CBS (Eurostat Data Shop)

Kinderen krijgen en opleidingsniveau

Kinderloosheid blijkt sterk samen te hangen met opleidingsniveau. Van de paren waarvan de vrouw geboren is in de periode 1945-1954 en een hoog opleidingsniveau heeft, is 15% kinderloos gebleven, tegen 6% van hun laagopgeleide leeftijdsgenoten. Van de paren waarvan de vrouw een laag opleidingsniveau heeft en geboren is aan het eind van de jaren zestig, verwacht 12% kinderloos te blijven, en van hun hoogopgeleide leeftijdsgenoten 18%. Onderwijsniveau en kinderloosheid laten een verband zien, maar dit verband is in de afgelopen decennia wel zwakker geworden.

Uit de resultaten van het *Onderzoek gezinsvorming 1998* blijkt dat gehuwd samenwonende vrouwen (33-42 jaar) verwachtten uiteindelijk (gemiddeld) ruim twee kinderen te krijgen. Het opleidingsniveau speelt hierbij geen onderscheidende rol. Dit ligt anders bij de vrouwen die niet samenwonen of die ongehuwd samenwonen. Niet alleen verwachtten deze vrouwen minder kinderen te krijgen dan gehuwde vrouwen, maar voor hen is bovendien het opleidingsniveau medebepalend voor het aantal verwachte kinderen. Voor hoogopgeleide vrouwen die niet samenwoonden, is het verwachte kindertal het laagst.

Figuur 2.2 Verwacht uiteindelijk kindertal van vrouwen (33-42 jaar) naar opleidingsniveau en samenlevingsvorm, 1998

Bron: CBS (Onderzoek gezinsvorming)

Noot

1 CBS (Onderzoek gezinsvorming 1998).

3 Onderwijs

3.1 Inleiding

De onderwijssector kent sinds lang een eigen emancipatiebeleid. In de jaren zeventig had dit beleid tot doel de achterstanden van meisjes en vrouwen op te heffen. Er was toen een aanzienlijk verschil in bereikt opleidingsniveau tussen vrouwen en mannen. De maatregelen waren destijds vooral gericht op de leerlingen, met name de vrouwelijke leerlingen, in het voortgezet onderwijs. Naderhand is het onderwijs emancipatiebeleid in verschillende opzichten verbreed. Het strekt zich tegenwoordig uit tot alle soorten onderwijs, er is meer aandacht gekomen voor de rol van het onderwijs als zodanig en het richt zich ook op jongens. Voorbeelden van emancipatieactiviteiten in het kader van de zogenoemde emancipatieagenda van OCenW zijn het project Voorbereiding studie- en beroepskeuze in het voortgezet onderwijs, project Axis (verbetering van het imago van de techniek in het hoger onderwijs, met name bij vrouwen) en managementdevelopment trajecten voor potentiële vrouwelijke schoolleiders in het basisonderwijs (OCenW 2001). Dit laatste punt komt in hoofdstuk 7 nader aan de orde.

Meer in het algemeen is het huidige emancipatiebeleid van de overheid en derhalve ook het onderwijs emancipatiebeleid erop gericht meisjes én jongens voor te bereiden op het zogenoemde meervoudig toekomstperspectief. Dat houdt in dat meisjes en jongens worden geacht later betaalde arbeid te verrichten, te zorgen en maatschappelijk te participeren.

Zonder het belang van het basisonderwijs te ontkennen, zal omwille van beperking het basisonderwijs in deze *Emancipatiemonitor* buiten beschouwing blijven. Voor het meervoudig toekomstperspectief is het voortgezet, beroeps- en hoger onderwijs van meer expliciet belang, omdat de leerlingen zich daarin oriënteren op en keuzes maken voor toekomstige activiteiten. De focus van dit hoofdstuk is daarom beperkt tot meisjes en jongens van twaalf jaar en ouder.

Allereerst zal in dit hoofdstuk worden ingegaan op algemene gegevens over de schoolloopbanen van meisjes en jongens, de gevolgde onderwijsniveaus en -richtingen en studierendementen. Afzonderlijke aandacht zal worden besteed aan de arbeidsmarktperspectieven van veel door meisjes en jongens gevolgde opleidingen. Daarna komt het volgen van een studie of opleiding op latere leeftijd aan de orde. Dit kan voor bijvoorbeeld herintredende vrouwen van belang zijn. Vervolgens worden gegevens over de tijdsbesteding en toekomstwensen van meisjes en jongens gepresenteerd. Deze zijn vooral bedoeld om naast de algemene paragrafen over behaalde opleidingen, een indruk te krijgen van de voorbereiding op het meervoudig toekomstperspectief. Een indruk, omdat systematische gegevens over de inhoudelijke rol van het onderwijs bij de voorbereiding op de toekomst niet beschikbaar zijn. Het hoofdstuk wordt afgerond met een slotbeschouwing.

3.2 Onderwijsloopbanen van jongens en meisjes

3.2.1 Na de basisschool

In het schooljaar 1999/2000 gingen bijna 200.000 leerlingen voor het eerst naar het voortgezet onderwijs. De grootste groep van hen ging naar een havo/vwo of een vwo-brugklas (38%). Een kwart van de leerlingen ging na de basisschool naar mavo/havo of havo-brugklas en nog eens een kwart ging naar een vbo/mavo of mavo-brugklas. De aandelen meisjes en jongens in de verschillende niveaus van brugklassen verschilden niet of nauwelijks.

Tabel 3.1 Brugklatype naar geslacht (in procenten)

	totaal			meisjes			jongens		
	1989	1993	1999	1989	1993	1999	1989	1993	1999
ivbo/vbo, vbo	28	26	9	21	21	9	34	30	10
vbo/mavo, mavo	31	28	28	35	31	28	27	26	28
mavo/havo, havo	21	25	25	23	26	25	20	24	24
havo/vwo, vwo	20	21	38	21	22	38	19	20	37

Bron: CBS (VOCL'89, VOCL'93, VOCL'99)

Ten opzichte van 1993 is er veel veranderd in de structuur van het onderwijs. Dit heeft geresulteerd in een veel grotere instroom in het hoogste niveau brugklassen en een aanzienlijke daling van het aandeel kinderen dat na de basisschool naar het ivbo/vbo gaat.

Turkse en Marokkaanse leerlingen gaan veel vaker naar een ivbo/vbo of vbo-brugklas dan andere leerlingen. Twee van de tien Turkse en Marokkaanse leerlingen gaan na de basisschool naar een dergelijke brugklas en vier van de tien gaan naar een vbo-/mavo of mavo-brugklas. Leerlingen van Surinaamse en Antilliaanse herkomst stromen ongeveer in dezelfde verhouding naar het voortgezet onderwijs als autochtone leerlingen.

Tabel 3.2 Brugklatype naar herkomstgroepering, 1999 (in procenten)

	ivbo/vbo vbo	vbo/mavo mavo	mavo/havo havo	havo/vwo vwo
totaal	9	28	25	38
autochtonen	9	27	25	39
Suriname/Antillen	12	32	21	35
Marokko	20	43	21	15
Turkije	18	41	23	19
overige allochtonen	9	28	24	38

Bron: CBS (VOCL'99)

Op basis van het onderzoek *Voortgezet onderwijs cohort leerlingen 1999* zijn toetsresultaten bekend van leerlingen in de eerste klas van het voortgezet onderwijs. De resultaten zijn gestandaardiseerd. De gestandaardiseerde categorieën lopen van 1 tot en met 5. Meisjes blijken gemiddeld beter te scoren op de taaltoets dan jongens. Bij de reken-toets doen jongens het (iets) beter dan de meisjes en bij de toets informatieverwerking scoren alleen Marokkaanse en Turkse jongens iets hoger dan de meisjes. Bij deze laatste twee toetsen zijn de verschillen tussen meisjes en jongens dus geringer dan bij de eerste toets.

Tabel 3.3 Toetsresultaten brugklas (gemiddelde score)

		deeltoets taal	deeltoets rekenen	deeltoets informatieverwerking
meisjes	autochtonen	3,2	3,0	3,1
	Suriname/Antillen	3,1	2,7	2,7
	Marokko	2,6	2,4	2,3
	Turkije	2,7	2,5	2,3
jongens	autochtonen	2,9	3,2	3,1
	Suriname/Antillen	2,6	2,7	2,7
	Marokko	2,3	2,5	2,4
	Turkije	2,5	2,7	2,4

Bron: CBS (VOCL'99)

3.2.2 Onderwijsloopbanen

Van de deelnemers aan het voortgezet onderwijs in het schooljaar 2000/01 was nagenoeg de helft vrouw. In de eerste twee leerjaren is de verdeling jongens – meisjes nagenoeg gelijk. Daarna gaat de verdeling enigszins scheefgroeien. In het vbo/lwoo (voorbereidend beroepsonderwijs incl. leerwegondersteunend onderwijs) is ruim twee op de vijf leerlingen vrouw. In het mavo, havo en vwo zijn vrouwelijke leerlingen in de meerderheid.

Vanaf het schooljaar 1998/99 behoren het speciaal voortgezet onderwijs (lom, mlk) en het praktijkonderwijs ook tot het voortgezet onderwijs. Hier zijn veel mannelijke leerlingen. In het speciaal voortgezet onderwijs is ruim zeven op tien leerlingen een man. In het praktijkonderwijs is dat ruim zes op tien.

In het secundair beroepsonderwijs bestaat een traditioneel verschil in de geslachtsverhoudingen van de beroepsopleidende leerweg (bol) en de beroepsbegeleidende leerweg (bbl). Bij de bol (voormalige mbo) is de verdeling mannen – vrouwen nagenoeg gelijk. Bij de bbl (voormalige leerlingwezen) is het aandeel vrouwen kleiner. Ruim drie op tien leerlingen is hier vrouw.

In het vbo/lwoo, de bol en de bbl wordt een onderverdeling gemaakt naar onderwijssectoren. De sector techniek telt in deze drie onderwijssoorten voor het overgrote deel mannelijke leerlingen, terwijl de sector zorg en welzijn voor het merendeel door

vrouwen wordt bezocht. Opvallend is de verzesvoudiging van het aandeel vrouwelijke leerlingen in de sector techniek in de bbl ten opzichte van tien jaar geleden. Ook in de sector landbouw van het vbo/lwoo en de bol is het aandeel vrouwelijke leerlingen de afgelopen tien jaar beduidend toegenomen. Bij de bbl is deze toename echter achterwege gebleven. De sector economie heeft in de drie onderwijssoorten ongeveer evenveel mannelijke als vrouwelijke leerlingen.

Tabel 3.4 Leerlingen in het voortgezet onderwijs en de beroepsopleidende en beroepsbegeleidende leerweg naar onderwijssoort en sector, voltijdonderwijs

	leerlingen (x 1.000)			aandeel vrouwen (in %)		
	1990/'91	1995/'96	2000/'01	1990/'91	1995/'96	2000/'01
totaal voortgezet onderwijs	916,5	867,5	894,1	49	49	49
vv.						
gemeenschappelijk leerjaren 1+2	375,7	356,1	390,3	49	49	49
gemeenschappelijk leerjaar 3	6,1	5,4	5,7	54	53	54
speciaal voortgezet onderwijs ^b			16,9			29
praktijkonderwijs ^b			13,4			38
leerjaar 3 en hoger						
vbo-lwoo	139,8	130,4	121,4	39	41	43
wo.						
techniek	60,5	52,9	43,5	4	4	3
economie	30,5	34,8	30,5	48	53	49
zorg en welzijn	37,6	29,9	31,0	92	92	91
landbouw	11,3	12,6	15,0	32	42	49
mavo ^a	130,9	117,6	101,0	54	53	52
havo	125,0	123,9	117,3	54	54	53
vwo	138,9	133,8	128,2	50	51	54
vv.						
gymnasium	21,4	13,8	19,1	51	51	53
atheneum	74,5	47,6	57,2	50	52	54
vwo ongedeeld	43,0	72,4	51,9	49	51	54
beroepsopleidende leerweg	288,4	288,7	271,5	50	48	51
wo.						
techniek	91,1	86,9	75,8	12	15	18
economie	105,5	95,2	100,8	50	50	48
zorg en welzijn	60,4	72,7	79,0	88	88	88
landbouw	16,0	16,8	16,0	22	34	45
beroepsbegeleidende leerweg	136,3	127,6	153,1	27	.	34
vv.						
techniek	77,6	75,9	75,2	5	.	33
economie	31,6	30,0	34,9	44	.	47
zorg en welzijn	18,0	13,5	34,9	95	.	90
landbouw	9,1	8,2	8,1	28	26	28

a Inclusief middenschool en mavo-vbo gemengd diploma.

b Het speciaal voortgezet onderwijs en praktijkonderwijs behoren sinds 1998/'99 tot het voortgezet onderwijs.

. = onbekend.

Bron: CBS (Onderwijsstatistieken)

Net als de leerlingen in het voortgezet onderwijs en het secundair beroepsonderwijs, kunnen ook de geslaagden worden bekeken. De meest recente cijfers hebben betrekking op het schooljaar 1999/'00. De aandelen vrouwen onder de geslaagden in de verschillende onderwijsrichtingen laten nagenoeg dezelfde patronen zien als beschreven bij de aandelen leerlingen.

Tabel 3.5 Geslaagden voortgezet onderwijs, beroepsopleidende en beroepsbegeleidende leerweg naar onderwijssoort en sector, voltijdonderwijs

	leerlingen (x 1.000)			aandeel vrouwen (in %)		
	1990/'91	1995/'96	1999/'00	1990/'91	1995/'96	1999/'00
<i>totaal voortgezet onderwijs</i>	187,3	170,5	161,6	49	50	50
wv.						
vbo-lwoo	64,1	55,6	51,1	40	42	43
wo.						
techniek	27,2	25,8	21,4	4	7	7
economie	14,4	9,3	8,6	49	57	53
zorg en welzijn	17,3	14,5	14,3	93	94	92
landbouw	5,3	5,4	6,2	31	41	49
mavo ^a	56,4	51,5	45,2	54	54	52
havo	35,0	34,9	38,7	56	55	55
vwo	31,8	28,5	26,6	49	50	52
wv.						
gymnasium	3,9	2,7	3,5	51	51	51
atheneum	16,8	10,1	11,6	48	51	52
vwo ongedeeld	11,1	15,8	11,6	49	50	52
<i>beroepsopleidende leerweg</i>	57,4	69,1	70,1	51	53	53
wo.						
techniek	14,1	16,3	17,3	11	16	16
economie	20,9	27,3	28,3	51	52	51
zorg en welzijn	15,8	18,8	20,0	92	91	90
landbouw	4,4	4,3	4,3	19	31	43
<i>beroepsbegeleidende leerweg</i>	.	.	45,1	.	.	34
wv.						
techniek	.	.	21,9	.	.	4
economie	.	.	10,5	.	.	44
zorg en welzijn	.	.	9,9	.	.	93
landbouw	.	.	2,7	.	.	29

a Inclusief middenschool en mavo-vbo gemengd diploma.

. = onbekend.

Bron: CBS (Onderwijsstatistieken)

De slagingspercentages van niet-westerse allochtone leerlingen lagen in het schooljaar 1999/'00 in alle onderwijssoorten van het voortgezet onderwijs 7 tot 15 procentpunten lager dan die van autochtone leerlingen. De slagingspercentages van westerse allochtone leerlingen liggen daartussenin. De Turkse leerlingen doen het minder goed dan de andere

niet-westerse allochtone leerlingen. De Antilliaanse en Arubaanse leerlingen doen het nagenoeg even goed als de westerse allochtone leerlingen.

Binnen de verschillende herkomstgroeperingen zijn de slagingspercentages van mannen en vrouwen vrijwel gelijk. Alleen in het vbo/lwoo liggen de slagingspercentages van vrouwen iets hoger.

Tabel 3.6 Slagingspercentages van leerlingen naar onderwijssoort, herkomst en geslacht, 1999-2000

	vwo	havo	mavo	vbo/lwoo
<i>totaal</i>				
autoctonen	90	90	96	95
niet-westerse alloctonen	75	76	85	88
wo.				
Marokkanen	80	81	82	88
Turken	58	68	77	84
Surinamer	70	74	87	89
Antilliaanse en Arubanen	86	85	90	89
westerse alloctonen	86	86	94	92
<i>vrouwen</i>				
autoctonen	90	90	96	97
niet-westerse alloctonen	74	77	85	90
westerse alloctonen	87	86	94	94
<i>mannen</i>				
autoctonen	90	90	96	94
niet-westerse alloctonen	77	76	84	85
westerse alloctonen	86	86	94	91

Bron: CBS (Onderwijsstatistieken); Inspectie van het Onderwijs

Voor het schooljaar 1999/'00 zijn de vakken vergeleken die geslaagden in het voortgezet onderwijs in hun pakket hadden. In het algemeen kiezen vrouwelijke leerlingen vaker dan mannelijke leerlingen voor de vakken biologie, Frans en Duits. Mannelijke leerlingen kiezen op hun beurt vaker natuurkunde, wiskunde (B), scheikunde en economie. Engels wordt door bijna alle leerlingen in het vakkenpakket gekozen.

Bij de allochtone leerlingen laat een vergelijking van beide geslachten ongeveer hetzelfde patroon zien als bij de autochtone leerlingen. Hierbij valt wel op dat allochtone leerlingen in het voortgezet onderwijs in het algemeen vaker dan autoctonen kiezen voor de vakken Frans en, in mindere mate, geschiedenis. Verder valt op dat allochtone vrouwelijke leerlingen minder vaak voor biologie kiezen dan autochtone vrouwelijke leerlingen. Allochtone mannen kiezen wat minder vaak voor de exacte vakken dan hun autochtone klasgenoten. In het algemeen zijn deze trends bij de niet-westerse allochtone leerlingen iets sterker dan bij de westerse alloctonen.

Tabel 3.7 Vakken van geslaagden in het voortgezet onderwijs, 1999-2000^a (in procenten)

	totaal		autochtonen		niet-westerse allochtonen		westerse allochtonen	
	vrouw	man	vrouw	man	vrouw	man	vrouw	man
<i>mavo</i>								
aardrijkskunde	42	35	42	34	43	44	45	36
biologie	61	29	64	30	46	23	50	28
Duits	57	50	57	50	53	48	62	53
economie	62	73	62	73	68	74	63	69
Engels	98	98	97	98	99	99	99	99
Frans	29	11	26	9	47	21	36	16
geschiedenis	30	24	28	23	40	33	36	26
natuurskunde	15	58	16	61	11	42	12	53
scheikunde	26	36	27	37	21	30	20	33
wiskunde	73	92	74	93	67	87	70	89
<i>havo</i>								
aardrijkskunde	33	30	33	30	34	32	32	29
biologie	49	27	51	28	37	25	41	26
Duits	44	28	44	28	39	26	46	30
economie	50	64	49	64	56	68	48	64
Engels	98	99	98	99	99	99	99	99
Frans	35	12	33	10	46	20	44	18
geschiedenis	38	29	37	28	46	32	45	33
handelswet. en recht	22	38	22	39	26	39	21	35
natuurskunde	12	43	13	44	12	35	10	39
scheikunde	21	30	21	31	19	27	16	27
wiskunde A	72	63	73	63	66	69	68	65
wiskunde B	12	37	13	38	11	31	11	33
<i>vwo</i>								
aardrijkskunde	36	33	36	33	36	34	33	31
biologie	49	37	50	37	42	38	46	36
Duits	50	35	50	36	41	24	54	37
economie 1	48	62	48	62	50	60	45	58
economie 2	27	38	27	38	31	38	24	33
Engels	99	99	99	99	100	100	100	99
Frans	45	18	45	17	51	25	52	25
geschiedenis	52	43	51	43	54	46	53	45
natuurskunde	34	62	34	63	33	61	31	61
scheikunde	35	46	35	46	32	46	32	44
wiskunde A	74	69	74	69	73	72	70	67
wiskunde B	29	55	29	55	30	57	27	53

a Uitgedrukt als percentage van het totaal aantal geslaagde mannen respectievelijk vrouwen per schoolsoort.

Bron: CBS (Onderwijsstatistiek); Inspectie van het Onderwijs

In het schooljaar 1998/’99 verlieten in totaal bijna 237.000 leerlingen het voltijd-onderwijs. In het vbo/lwoo, bol, hbo en wo stromen meer mannen dan vrouwen zonder diploma uit het onderwijs. In het havo en vwo stromen vrouwen daarentegen vaker uit zonder diploma, maar de verschillen zijn hier kleiner. Al met al verlaten dus veel meer mannen dan vrouwen het voltijdonderwijs zonder diploma.

In 1990/'91 stroomden in vbo/lwoo, hbo en wo meer mannen dan vrouwen met diploma uit het onderwijs. In de loop van het daaropvolgende decennium is dat in het vbo/lwoo zo gebleven. In het wo is de uitstroom van vrouwen en mannen met diploma vrijwel gelijk geworden en in het hbo stromen in 1998/'99 juist meer vrouwen dan mannen met diploma uit het onderwijs.

In 1990/'91 stroomden in mavo, havo, vwo en bol meer vrouwen dan mannen met diploma uit het onderwijs. In de loop van het daaropvolgende decennium is dit verschil bij de mavo verdwenen. In 1998/'99 is het verschil in gediplomeerde uitstroom van havo en vwo kleiner en in de bol juist groter geworden.

Tabel 3.8 Uitstroom uit het voltijdonderwijs (x 1.000)

	1990/'91		1995/'96		1998/'99*	
	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen
basisonderwijs	2,9	3,7	3,0	3,4	0,5	0,5
speciaal onderwijs	0,3	0,3	0,1	0,2		
voortgezet speciaal onderwijs	2,4	4,9	2,5	4,9		
speciaal basisonderwijs					0,4	0,9
expertisecentra					1,1	2,7
gemeenschappelijke leerjaren	0,6	1,1	0,7	1,0	1,7	1,7
speciaal voortgezet onderwijs					1,2	2,3
<i>zonder diploma</i>						
vbo/lwoo	3,2	6,2	2,1	4,7	2,4	5,9
mavo	2,4	2,4	1,5	1,3	0,8	0,8
havo	2,7	2,3	1,8	1,8	2,1	1,9
vwo	1,9	2,1	2,4	2,3	2,3	1,6
beroepsopleidende leerweg	14,8	16,7	16,4	23,3	14,5	21,9
hbo	9,4	11,1	9,5	11,9	10,5	12,1
wo	3,2	5,5	6,3	8,5	6,0	7,4
<i>met diploma</i>						
vbo/lwoo	8,5	16,9	6,5	13,6	7,4	12,4
mavo	2,9	1,5	0,9	0,4	1,3	1,3
havo	4,6	1,3	2,5	0,8	2,2	1,0
vwo	1,9	0,9	1,4	0,6	1,0	0,7
beroepsopleidende leerweg	28,8	26,3	27,3	21,0	27,9	21,2
hbo	13,2	14,1	18,8	18,9	19,9	17,4
wo	8,2	11,4	12,7	12,9	9,7	10,0
totaal uitstroom	111,9	128,7	116,4	131,5	112,9	123,7

* Voorlopige cijfers onderwijsmatrix CFI/ministerie van OCenW.

Bron: CBS (Onderwijsstatistieken 1998/'99)

Vanaf het schooljaar 1998/'99 zijn het speciaal onderwijs en het voortgezet speciaal onderwijs opgehouden te bestaan. Het speciaal onderwijs is deels verdergegaan als speciaal basisonderwijs en deels als onderwijs gegeven aan expertisecentra. Het voortgezet speciaal onderwijs is deels verdergegaan als speciaal voortgezet onderwijs, als praktijkonderwijs en als onderwijs gegeven aan expertisecentra. Deze cijfers zijn hierdoor moeilijker te interpreteren.

Inzoomend op de door- en uitstroom van gediplomeerden aan de voltijd bol in het schooljaar 1998/'99, is te zien dat vrouwen verhoudingsgewijs iets vaker dan mannen uitstromen. Twee derde van de geslaagden stroomt uit het voltijdonderwijs. Van de doorstromende geslaagden gaat ongeveer een kwart verder in de bol.

Onder mannelijke geslaagden die doorstromen naar het hbo zijn vooral de hbo-sectoren techniek en economie populair. Onder vrouwelijke geslaagden zijn de hbo-sectoren sociaal-agogisch onderwijs, pedagogiek en gezondheid in trek. Mannen kiezen veel vaker voor techniek dan vrouwen, terwijl vrouwen vaker voor gezondheidszorg kiezen dan mannen.

Tabel 3.9 Door- en uitstroom bol (voltijd) met diploma naar bestemming, 1998/'99

wv. in studiejaar 1999/'00 (in %)										
bestand 1998/'99 (abs.)	hoger beroepsonderwijs (voltijd)								uit voltijd- onderwijs	
	bol	landbouw	techniek	gezond- heid	economie	sociaal- agogisch	kunst	peda- gogiek		
beroepsopleidende leerweg										
vrouwen	39.687	7,8	0,3	1,0	2,6	5,7	6,6	0,5	5,3	70,3
mannen	31.625	7,5	0,6	10,3	0,5	10,5	1,6	0,5	1,4	67,1

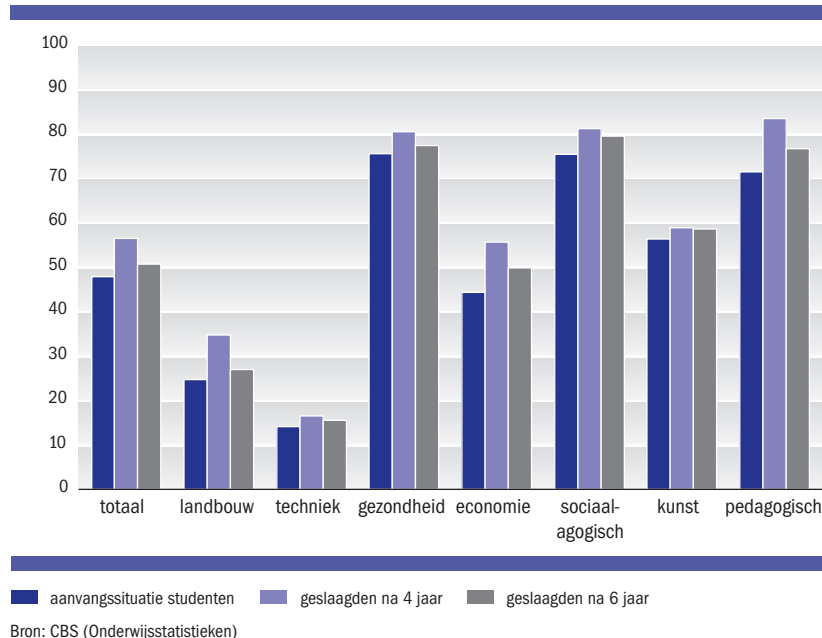
Bron: ministerie van OCenW (voorlopige cijfers onderwijsmatrix CFI)

Het CBS volgt de studiecarière van lichten studenten van een bepaald aanvangsjaar (cohorten).

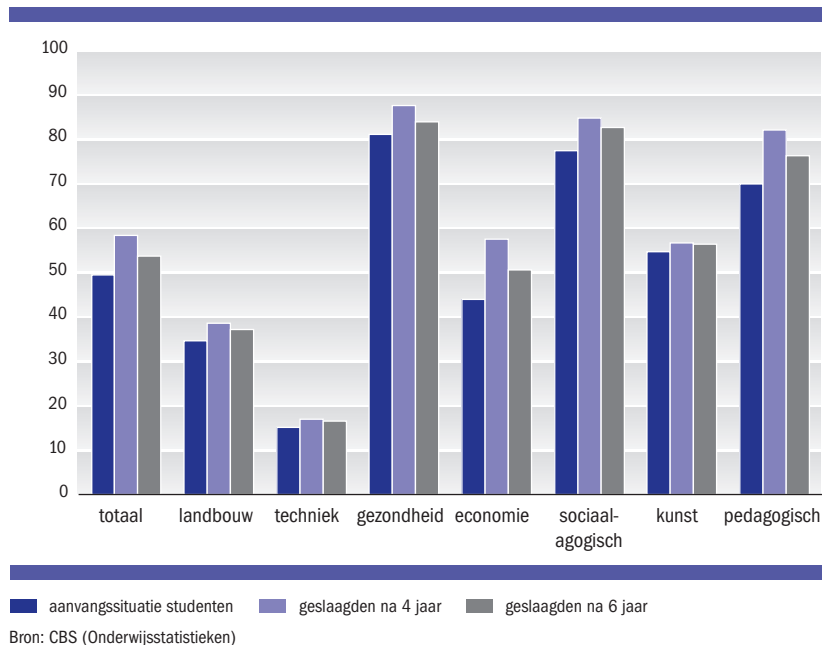
Bij aanvang van de hbo-cohorten 1991 en 1993 zijn er in totaal ongeveer evenveel mannelijke als vrouwelijke studenten. Uitgesplitst naar hbo-sectoren is te zien dat de sector gezondheid en de sociaal-agogische en pedagogische sectoren voor ongeveer driekwart door vrouwen worden gekozen. De sectoren landbouw en techniek zijn typische mannensectoren, waar bij aanvang zo'n 65% à 75%, respectievelijk 85% van de leerlingen mannen zijn.

Het aandeel vrouwen onder de geslaagden na vier jaar is in alle hbo-sectoren groter dan het aandeel vrouwen was onder de ingeschrevenen bij aanvang van de studie. Onder de geslaagden na zes jaar is het aandeel vrouwen onder geslaagden nog steeds groter, maar wel weer dicht bij het aandeel vrouwen onder de ingeschrevenen bij aanvang van de studie. Met andere woorden: vrouwen studeren sneller af dan mannen en hebben een hoger rendement. Dit valt het meest op in de hbo-sectoren pedagogie, economie en landbouw. Het verschil is klein in de sectoren techniek en kunst.

Figuur 3.1 Aandeel vrouwen in het hbo bij aanvang studie en onder geslaagden na 4 en na 6 jaar, cohorten 1991 (in procenten)

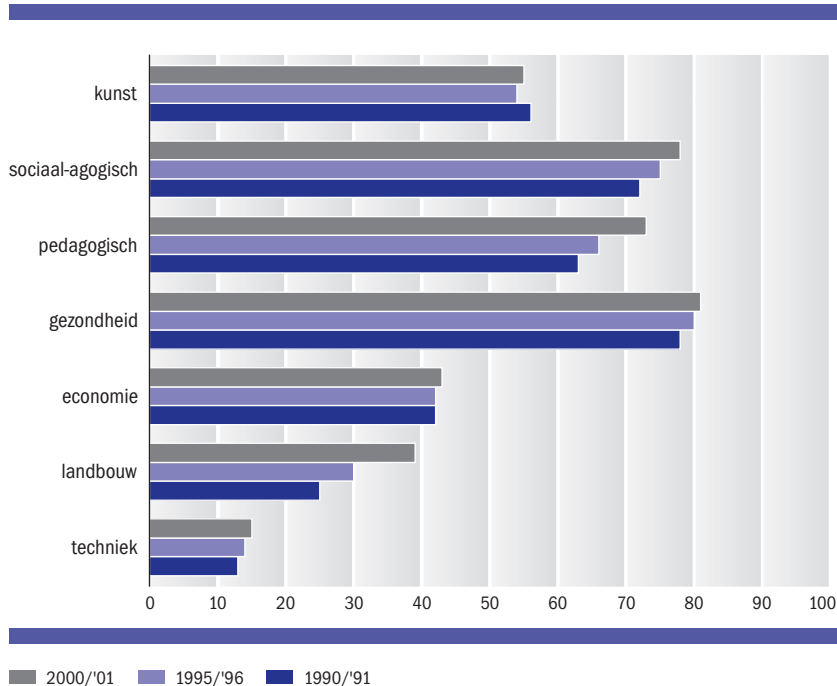

Figuur 3.2 Aandeel vrouwen in het hbo bij aanvang studie en onder geslaagden na 4 en na 6 jaar, cohorten 1993 (in procenten)

In de afgelopen tien jaar is het aandeel vrouwelijke studenten in bijna alle hbo-sectoren toegenomen. De toename is het grootst in de sectoren landbouw (van 25% naar 39%) en pedagogie (van 63% naar 73%). In de sectoren economie en kunst is geen duidelijke trend waar te nemen. Traditioneel is het aandeel vrouwelijke studenten in de sector techniek klein (15% in 2000/'01).

Figuur 3.3 Aandeel vrouwen in hbo naar sector 1990-2000 (vol- en deeltijdonderwijs)

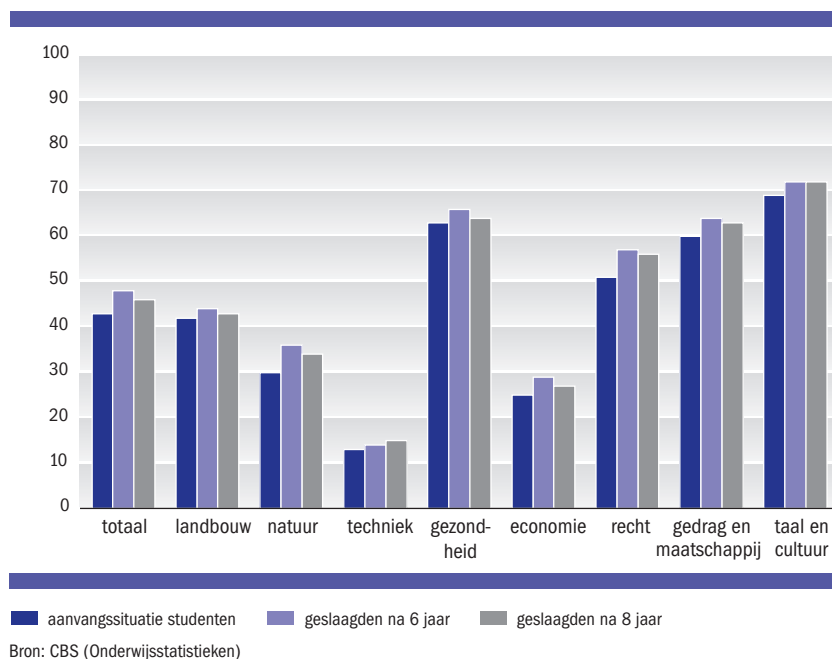
Bron: CBS (Onderwijsstatistieken)

Gegevens over de wo-cohorten zijn niet voor dezelfde aanvangsjaren beschikbaar als over de hbo-cohorten die hiervoor zijn beschreven. Er wordt geen onderscheid gemaakt naar sectoren, maar naar HOOP-gebieden (Hoger Onderwijs en Onderzoeksplan). In het wo is pas na ruim vijf jaar een substantieel deel van de studenten gediplomeerd. Daarom wordt hier na zes en na acht jaar naar de geslaagden gekeken.

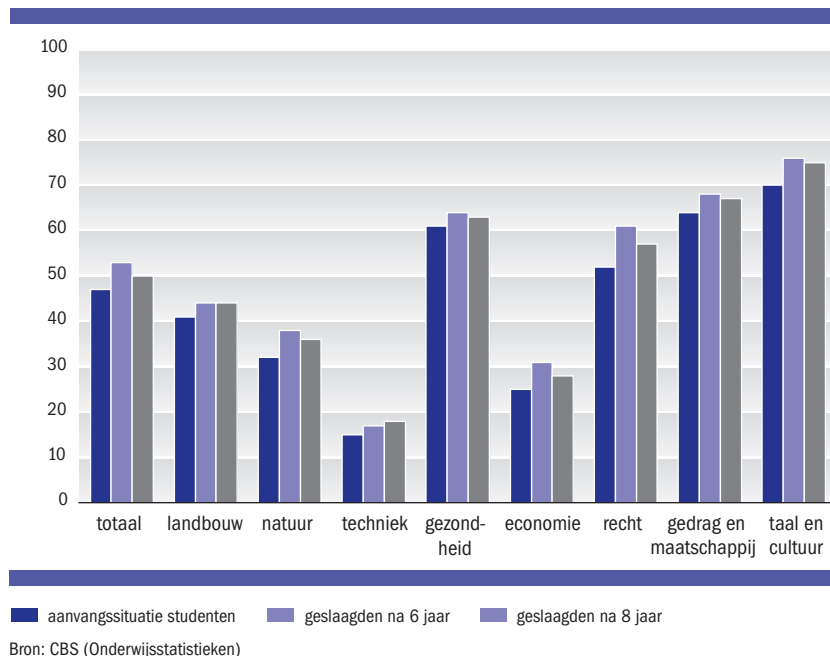
Bij aanvang van het wo-cohort 1988 is 43% van de studenten vrouw. Bij aanvang van het wo-cohort 1992 is het aandeel vrouwelijke studenten toegenomen tot 47% (figuren 3.3a en 3.3b). De HOOP-gebieden gedrag en maatschappij, gezondheid en taal en cultuur worden voor 60 tot 70% door vrouwen gekozen. Natuur, economie en techniek worden daarentegen in meerderheid, voor 70% tot 85%, door mannen gekozen. Dit patroon is bij beide cohorten te zien.

Ook in het wo studeren vrouwen sneller af dan mannen en hebben ze een hoger rendement. Het aandeel vrouwen onder de geslaagden na zes jaar is in alle HOOP-gebieden groter dan het aandeel vrouwen was onder de ingeschrevenen bij aanvang van de studie. Onder de geslaagden na acht jaar is het aandeel vrouwen onder geslaagden nog steeds groter, maar weer dichterbij het aandeel vrouwen onder de ingeschrevenen bij aanvang van de studie. Dit valt het meest op in de HOOP-gebieden recht, natuur en economie. De rendementsverschillen tussen mannen en vrouwen zijn in het wo in het algemeen wel kleiner dan in het hbo.

Figuur 3.4 Aandeel vrouwen in het wo bij aanvang studie en onder geslaagden na 6 en na 8 jaar, cohorten 1988 (in procenten)

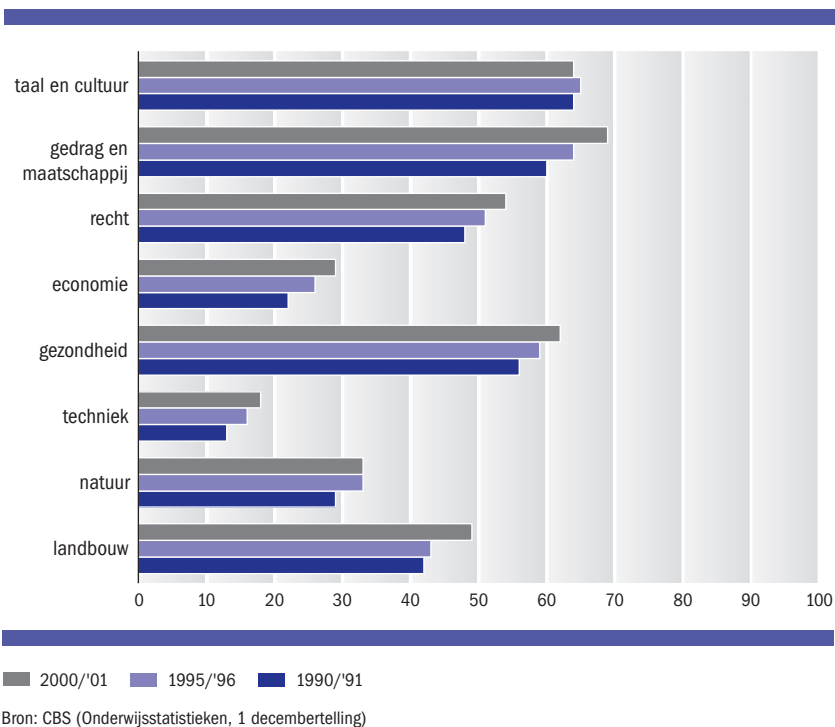
Figuur 3.5 Aandeel vrouwen in het wo bij aanvang studie en onder geslaagden na 6 en na 8 jaar, cohorten 1992 (in procenten)

Vergelijkbaar met de situatie in het hbo is in de afgelopen tien jaar in het wo het aandeel vrouwelijke studenten in bijna alle HOOP-gebieden toegenomen. De toename is het grootst in de HOOP-gebieden gedrag en maatschappij (van 60% naar 69%), landbouw (van 42% naar 49%) en economie (van 22% naar 29%). In het HOOP-gebied taal en cultuur is geen duidelijke trend waar te nemen. Traditioneel is het aandeel vrouwelijke studenten in het HOOP-gebied techniek klein (18 in 2000/'01).

Opvallend is de forse toename van het aandeel vrouwen in de sector landbouw, zowel in het hbo als in het wo, vooral tussen 1995/'96 en 2000/'01. Verder valt op dat het aandeel vrouwen in economische studies tussen 1990/'91 en 2000/'01 wel flink is gegroeid in het wo, maar in het hbo eigenlijk niet is toegenomen.

Figuur 3.6 Aandeel vrouwen in wetenschappelijk onderwijs naar HOOP-gebied (vol- en deeltijdonderwijs)

3.3 Onderwijsniveau en -richting van de bevolking

Het onderwijsniveau van vrouwen (van 15 jaar en ouder) is in de afgelopen jaren gestegen. In 2001 had 29% van de vrouwen een opleiding op mbo-niveau afgerond, dat is 5 procentpunten meer dan in 1990. Verder had 19% van de vrouwen een hbo- of wo-diploma, ook dat is een flinke toename ten opzichte van 1990. Ook het onderwijsniveau van mannen is in dezelfde periode licht gestegen. De Nederlandse bevolking raakt dus steeds beter opgeleid.

Het onderwijsniveau van vrouwen is nog steeds lager dan dat van mannen: 19% van de vrouwen heeft een hbo- of wo-opleiding afgerond, tegen 23% van de mannen. Dit komt vooral doordat vrouwen van 45 jaar en ouder lager zijn opgeleid dan mannen in die leeftijdsgroep. In de leeftijd van 25-44 jaar hebben vrouwen en mannen nagenoeg hetzelfde onderwijsniveau. Vrouwen van 15-24 jaar zijn zelfs iets hoger opgeleid dan mannen van dezelfde leeftijd. Een groot deel van de 15-24-jarigen studeert echter nog, waardoor hun onderwijsniveau nog kan stijgen.

Tabel 3.10 Onderwijsniveau van de bevolking van 15 jaar en ouder (in procenten)

	1990	1995	2001
<i>vrouwen</i>	100	100	100
basisonderwijs	27	22	21
mavo	12	12	10
vbo	18	17	15
havo/vwo	6	6	7
mbo	24	27	29
hbo	10	12	14
wo	2	3	5
<i>mannen</i>	100	100	100
basisonderwijs	20	16	16
mavo	8	8	7
vbo	18	16	15
havo/vwo	6	5	6
mbo	31	34	33
hbo	11	14	15
wo	6	7	8

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking)

**Tabel 3.11 Onderwijsniveau van de bevolking van 15 jaar en ouder naar leeftijd, 2001
(in procenten)**

	basis- onderwijs	mavo	vbo	havo/ vwo	mbo	hbo	wo	totaal ^a (= 100%) (x 1.000)
<i>vrouwen</i>								
15-24 jaar	17	24	10	19	21	9	1	926
25-34 jaar	8	6	10	7	39	20	10	1.184
35-44 jaar	11	8	14	6	38	17	6	1.262
45-54 jaar	17	10	19	3	30	15	5	1.151
55-64 jaar	25	10	25	3	24	11	2	809
≥ 65 jaar	48	8	17	2	16	7	1	1.180
<i>mannen</i>								
15-24 jaar	20	23	14	18	18	6	0	957
25-34 jaar	8	5	13	7	39	18	10	1.212
35-44 jaar	10	4	16	5	36	18	11	1.303
45-54 jaar	13	4	15	3	36	18	11	1.180
55-64 jaar	19	4	16	2	35	15	8	816
≥ 65 jaar	29	4	16	2	31	11	6	869

a Inclusief onderwijsniveau onbekend.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking)

3.3.1 Onderwijsniveau van de beroepsbevolking

De werkzame beroepsbevolking is hoger opgeleid dan de totale bevolking van 15-64 jaar. Dit geldt sterker voor vrouwen dan voor mannen. In 2001 had van de vrouwelijke bevolking van 15-64 jaar 20% een hbo- of wo-diploma op zak. Van de vrouwen die een betaalde baan hadden van minstens twaalf uur per week was 29% hoogopgeleid. Bij de mannen is dit verschil kleiner: 24% van de mannen van 15-64 jaar en 27% van de werkende mannen is hoogopgeleid.

De vrouwelijke werkloze beroepsbevolking is ongeveer even hoogopgeleid als alle vrouwen van 15-64 jaar. Bij de mannen is de werkloze beroepsbevolking duidelijk lager opgeleid: de helft van de werkloze mannen is laagopgeleid (basisonderwijs, vbo, mavo) tegen 36% van alle mannen van 15-64 jaar.

Tabel 3.12 Onderwijsniveau van de bevolking van 15-64 jaar naar arbeidspositie, 2001
(x 1.000)

	totaal^a	basis- onder- wijs	mavo	vbo	havo/ vwo	mbo	hbo	wo
vrouwen								
bevolking 15-64 jaar	5.332	789	587	803	398	1.670	806	277
werkzame beroepsbevolking	2.848	203	231	315	179	1.098	590	232
werkloze beroepsbevolking	142	17	19	23	16	40	20	7
niet-beroepsbevolking	2.342	569	337	466	203	532	196	39
mannen								
bevolking 15-64 jaar	5.469	734	425	815	372	1.820	833	466
werkzame beroepsbevolking	4.215	389	235	661	224	1.578	707	418
werkloze beroepsbevolking	106	24	11	18	11	22	12	7
niet-beroepsbevolking	1.148	321	178	135	138	220	113	41

a Inclusief onderwijsniveau onbekend.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking)

3.3.2 Onderwijsniveau van de allochtone bevolking

Het onderwijsniveau van de niet-westerse allochtone bevolking is gemiddeld lager dan dat van de autochtone bevolking. Vooral Turken en Marokkanen zijn laagopgeleid: de helft van hen heeft slechts basisonderwijs genoten. Niet-westerse allochtone vrouwen zijn iets lager opgeleid dan niet-westerse allochtone mannen. De tweede generatie niet-westerse allochtonen heeft vaker dan de eerste generatie een vervolgopleiding afgerond.

Tabel 3.13 Onderwijsniveau van de bevolking van 15-64 jaar naar herkomstgroepering en leeftijd, 2001 (in procenten)

	basis- onderwijs	mavo	vbo	havo/ vwo	mbo	hbo	wo	totaal ^a (= 100%) (x 1.000)
vrouwen								
totaal	15	11	15	7	31	15	5	5.332
autochtonen	12	11	16	7	33	16	5	4.324
allochtonen	27	11	11	8	23	13	6	1.007
wv.								
eerste generatie	33	10	11	8	20	12	6	654
tweede generatie	15	14	12	9	27	15	6	351
westerse								
allochtonen	15	11	12	9	27	17	9	514
wv.								
eerste generatie	17	9	12	10	24	17	11	246
tweede generatie	13	12	12	8	30	17	7	267
niet-westerse								
allochtonen	40	12	10	8	18	9	3	493
wv.								
eerste generatie	43	10	10	7	17	9	3	408
tweede generatie	23	20	11	13	20	10	2	83
wv.								
Turken	58	8	12	6	12	3	0	102
Marokkanen	57	11	10	5	12	3	2	82
Surinamers	23	19	10	6	27	13	2	116
Antillianen/Arubanen	29	15	14	7	22	10	3	43
overige niet-westerse allochtonen	35	9	9	13	16	13	6	150
mannen								
totaal	13	8	15	7	33	15	9	5.469
autochtonen	11	7	15	6	36	16	8	4.443
allochtonen	25	9	14	9	22	13	9	1.025
wv.								
eerste generatie	30	8	14	8	19	12	9	631
tweede generatie	15	12	13	11	26	14	10	392
westerse allochtonen	13	8	13	10	27	17	13	497
wv.								
eerste generatie	15	7	13	8	24	17	16	208
tweede generatie	11	9	13	11	29	17	11	289
niet-westerse								
allochtonen	36	10	14	8	17	9	6	527
wv.								
eerste generatie	38	8	14	8	17	9	6	423
tweede generatie	26	19	13	11	19	7	5	103
Turken	48	9	18	6	11	4	3	112
Marokkanen	51	9	12	6	16	5	1	95
Surinamers	26	13	16	6	24	10	7	104
Antillianen/Arubanen	22	12	17	9	27	7	7	41
overige niet-westerse allochtonen	29	9	12	12	15	13	9	175

a Inclusief onderwijsniveau onbekend.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking)

3.3.3 Onderwijsrichting

In 2001 heeft 43% van de vrouwen van 15-64 jaar een opleiding afgerond in een verzorgende of sociaal-culturele richting. Van de mannen is dat slechts 15%. Mannen hebben veel vaker een studie in een technische richting gevolgd (38% versus 6%). Mannen en vrouwen hebben ongeveer even vaak economische opleidingen gevolgd. Vergeleken met 1990 is er in dit opzicht geen verandering opgetreden. Er is dus nog steeds sprake van seksspecifieke segregatie naar opleidingsrichting.

Tabel 3.14 Onderwijsniveau en -richting van de bevolking van 15-64 jaar (in procenten)

	vrouwen			mannen		
	1990	1995	2001	1990	1995	2001
basisonderwijs	21	16	15	17	14	13
mavo	13	13	11	9	8	8
vbo	19	17	15	18	16	15
technisch	2	2	2	15	13	12
economisch	4	3	2	2	1	1
verzorgend, sociaal-cultureel	13	12	11	1	1	1
havo/vwo	6	7	7	7	6	7
mbo	27	30	31	32	34	33
technisch	2	2	2	17	19	19
economisch	9	10	11	10	10	9
verzorgend, sociaal-cultureel	16	17	18	4	5	5
hbo	11	13	15	11	14	15
technisch	0	1	1	4	5	5
economisch	2	3	3	2	4	5
verzorgend, sociaal-cultureel	8	10	11	5	6	6
wo	3	4	5	7	7	9
technisch	0	0	1	2	2	2
economisch	0	1	1	2	2	3
verzorgend, sociaal-cultureel	2	3	3	3	3	3
totaal (= 100%) ^a x 1.000	5.046	5.169	5.332	5.182	5.329	5.469

a Inclusief onderwijsniveau onbekend.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking)

3.4 Arbeidsmarktperspectieven van meisjes- en jongensopleidingen

Eerder in dit hoofdstuk kwam al de seksspecifieke segregatie aan de orde naar opleidingsrichting. Het spreekt vanzelf dat daarmee de latere seksspecifieke segregatie naar beroep (waarover meer in hoofdstuk 4) grotendeels vastligt. Aan deze segregatie wordt een aantal nadelen toegekend. De beloning van typische vrouwenberoepen is doorgaans lager dan die van mannenberoepen. Als ander nadeel van de beroepensegregatie wordt wel gesteld dat schoolverlaters van typische meisjesopleidingen slechte arbeidsmarktperspectieven hebben. Meisjes werden dan ook via

overheidscampagnes ('Kies exact') aangemoedigd om meer jongensopleidingen te gaan volgen. Daarvan werd verondersteld dat ze betere kansen op werk boden. Uit tabel 3.15 en 3.16 blijkt echter dat de arbeidsmarktperspectieven van zowel typische meisjes- als jongensopleidingen – opleidingen waarin meisjes respectievelijk jongens sterk zijn oververtegenwoordigd – volgens het Researchcentrum Onderwijs en Arbeidsmarkt (ROA 2001) in de komende jaren goed zijn. Alleen de vmbo-opleidingen verzorging (meisjesopleiding) en landbouw en techniek (jongensopleiding) kennen een matig perspectief, iets wat voor vrijwel alle opleidingstypen op dit niveau geldt. Bij deze uitkomsten moet worden bedacht dat binnen de opleidingscategorieën de perspectieven van de onderliggende opleidingstypen kunnen verschillen, maar daarover zijn in het meest recente rapport van het ROA (2001) niet of nauwelijks gegevens opgenomen. Een andere kanttekening betreft de huidige economische situatie. Aangezien de werkloosheid in het afgelopen jaar is toegenomen, zijn de arbeidsmarktperspectieven van de hier genoemde opleidingen momenteel wellicht minder gunstig dan volgens de prognose van het ROA, die in het najaar van 2001 is gepubliceerd.

Tabel 3.15 Arbeidsmarktperspectief (tot 2006), uitwijkmogelijkheden (2000) en conjunctuurgevoeligheid (tot 2006) van 'typische meisjesopleidingen'

opleidingstype	arbeidsmarkt-perspectief	uitwijk-mogelijkheden	conjunctuur-gevoeligheid
vmbo-verzorging	matig	hoog	laag
mbo-dienstverlening en gezondheidszorg	goed	gemiddeld	laag
hbo-onderwijs en sociaal-cultureel	goed	laag	laag
hbo-paramedisch	goed	laag	laag ^a
wo letteren en sociaal-cultureel	goed	gemiddeld	–

a Volgens beoordeling van onderliggende opleidingstypen in ROA (1999).
– niet bekend.

Bron: ROA (1999); ROA (2001: 42, 45, 49)

Wat betreft de mogelijkheden om met een bepaalde opleiding van het ene beroep naar het andere te switchen, komen meisjesopleidingen er iets beter af dan de jongensopleidingen, vooral door de hoge beroepenspreiding van vmbo-verzorging en mbo-economie. Gaat het om conjunctuurgevoeligheid, dat wil zeggen de mate waarin de vraag naar een bepaald opleidingstype een verandering ondergaat als gevolg van conjuncturele fluctuaties, dan doen de meisjesopleidingen het duidelijk beter dan de jongensopleidingen. Dit komt vooral doordat de behoefte aan veel technische opleidingen afhankelijk is van de economische conjunctuur, terwijl de vraag naar verzorgende opleidingen niet beïnvloed wordt door conjuncturele ontwikkelingen. Al met al kan worden geconcludeerd dat meisjes met de door hen gevolgde opleidingen de komende jaren iets betere kansen op de arbeidsmarkt hebben dan jongens, met name op het punt van conjunctuurgevoeligheid.

Tabel 3.16 Arbeidsmarktperspectief (tot 2006), uitwijkmogelijkheden (2000) en conjunctuurgevoeligheid (tot 2006) van ‘typische jongensopleidingen’

opleidingstype	arbeidsmarkt-perspectief	uitwijk-mogelijkheden	conjunctuur-gevoeligheid
vmbo-landbouw en techniek	matig	gemiddeld	hoog
mbo-landbouw en techniek	goed	gemiddeld	hoog
hbo-landbouw en techniek	goed	laag	hoog
wo-landbouw en techniek	zeer goed	gemiddeld	hoog
wo-economie	zeer goed	gemiddeld	hoog ^a

a Volgens beoordeling van onderliggende opleidingstypen in ROA (1999).

Bron: ROA (1999); ROA (2001: 42, 45, 49)

De arbeidsmarktperspectieven van de opleidingscategorieën die het meeste worden gevolgd door allochtone meisjes en jongens zijn in het algemeen matig of goed (tabel 3.17). Alleen het veel door meisjes gevolgde vmbo-verzorging heeft een slecht vooruitzicht. De uitwijkmogelijkheden naar andere, verwante beroepen zijn bij de opleidingen van allochtone meisjes redelijk hoog, van de allochtone jongens gemiddeld tot hoog. Verder is de conjunctuurgevoeligheid van de opleidingen van allochtone meisjes, net als die van meisjes in het algemeen, lager dan die van allochtone jongens. Alles bij elkaar genomen moet ook hier de conclusie zijn dat allochtone meisjes die van school komen er iets beter voor staan op de arbeidsmarkt dan de allochtone jongens, met name door de lage conjunctuurgevoeligheid van de door hen gevolgde opleidingen.

Tabel 3.17 Arbeidsmarktperspectief (tot 2006), uitwijkmogelijkheden (2000) en conjunctuurgevoeligheid (tot 2000) van veel door allochtone jongens en meisjes gevolgde opleidingen

opleidingstype	arbeidsmarkt-perspectief	uitwijk-mogelijkheden	conjunctuur-gevoeligheid
jongens			
vmbo-landbouw en techniek	matig	gemiddeld	hoog
vmbo-theorie/mavo	matig	–	gemiddeld ^a
havo/vwo	matig	hoog	gemiddeld ^a
mbo-landbouw en techniek	goed	gemiddeld	hoog
mbo-economie	goed	hoog	gemiddeld ^a
meisjes			
vmbo-economie	slecht	hoog	laag
vmbo-verzorging	matig	hoog	laag
vmbo-theorie/mavo	matig	–	gemiddeld ^a
havo/vwo	matig	hoog	gemiddeld ^a
mbo-dienstverlening en gezondheidszorg	goed	gemiddeld	gemiddeld ^a
mbo-economie	goed	hoog	gemiddeld ^a

a Volgens beoordeling van onderliggende opleidingstypen in ROA (1999).

– Niet bekend.

Bron: Vlasblom et al. (1997); ROA (RUBS'98); ROA ((1999); ROA (2001: 42,45,49)

3.5 Leren op latere leeftijd

Het volgen van onderwijs beperkt zich niet tot kinderen en jongeren. Ook volwassenen volgen vaak onderwijs, bijvoorbeeld om de kans op werk te vergroten, om nieuwe vak kennis op te doen, of uit algemene interesse. Omdat mensen op oudere leeftijd vaak andere verplichtingen hebben (werk, zorg voor kinderen en huishouden) gaat het bij dit type onderwijs vaak om deeltijdonderwijs.

Er zijn vele verschillende vormen van deeltijdonderwijs. Naast het deeltijdonderwijs dat aangeboden wordt door publiek gefinancierde scholen (het zogeheten reguliere deeltijdonderwijs) zijn er de opleidingen die georganiseerd worden door bedrijven voor hun werknemers (de bedrijfsopleidingen) en het grote en diverse aanbod aan particuliere cursussen (bijvoorbeeld cursussen van volksuniversiteiten en schriftelijke cursussen van commerciële opleidingsinstituten).

Recente schattingen van het CBS van het aantal mensen dat deeltijdonderwijs volgt, verdeeld naar geslacht, zijn alleen voorhanden voor het reguliere deeltijdonderwijs en de bedrijfsopleidingen.

Zo'n 150.000 deelnemers volgden in 2000 een of andere vorm van reguliere *educatie*. De laagste drie niveaus daarvan (KSE-niveaus 1-3) worden ook wel basiseducatie genoemd. Basiseducatie is steeds meer een onderwijsvorm geworden voor allochtonen. Het aantal deelnemers in 2000 was vrijwel gelijk aan dat in 1995. Binnen de basiseducatie zijn vrouwen duidelijk in de meerderheid.

De hogere niveaus van de *educatie* (KSE-niveaus 4-6) worden ook wel voortgezet algemeen volwassenenonderwijs (vavo) genoemd. In 2000 telde het vavo ruim 24.000 deelnemers. Dat betekent een daling van 72% sinds 1990. Zes van de tien deelnemers aan het vavo is vrouw. In 1990 was dat nog zeven van de tien.

Tabel 3.18 Deelnemers aan regulier deeltijdonderwijs

	deelnemers (x 1.000)			aandeel vrouwen (in %)		
	1990/'91	1995/'96	2000/'01	1990/'91	1995/'96	2000/'01
<i>KSE-niveau 1-3^a</i>	115,1	125,4	125,5	64	62	63
<i>KSE-niveau 4-6</i>	87,8	46,0	24,3	69	66	58
ww.						
mavo	52,5	22,7	10,2	72	71	62
havo ^b	35,3	14,2	9,8	64	60	55
vwo	.	9,1	4,4	.	61	57
<i>deeltijd bol</i>	43,9	31,8	27,3	54	54	55
wo.						
economie	28,9	18,7	15,2	58	56	59
techniek	5,7	4,0	4,7	7	8	13
zorg en welzijn	9,4	8,9	7,4	71	71	74
<i>deeltijd hbo</i>	53,0	41,6	58,9	49	51	54
wo.						
techniek	4,7	3,9	6,5	9	9	13
gezondheidszorg	4,9	4,4	4,9	74	75	75
economie	9,8	8,4	15,9	34	35	36
sociaal-agogie	10,1	8,4	11,4	64	66	70
kunst	4,4	2,6	2,0	52	49	51
pedagogie	18,9	13,5	19,5	52	59	67
<i>deeltijd wo</i>	14,7	10,4	14,2	47	54	55
wo.						
gezondheid	0,5	0,6	0,9	61	63	67
economie	1,9	0,6	0,9	14	21	24
recht	4,7	3,0	4,4	43	46	49
gedrag en maatschappij	5,0	3,6	4,3	62	66	70
taal en cultuur	2,0	2,1	2,8	55	56	57
Open Universiteit	36,1	21,6	19,3	39	43	47

a Voorheen basiseducatie. Inclusief cursussen NT2 niveau 1-3.

b 1990-1991 is inclusief vwo.

KSE = Kwalificatiestructuur Educatie.

Niet opgenomen in deze tabel zijn de cursussen Nederlands als tweede taal (NT2) niveau 4-5.

. = onbekend.

Bron: CBS (Onderwijsstatistieken)

In 2000 waren er ruim 27.000 mensen die in deeltijd een reguliere middelbare beroeps-opleiding volgden. Het gaat hier om de deeltijdvariant van de gebruikelijke voltijd-opleidingen die aan Regionale Opleidingen Centra (ROC's) worden gegeven. Veelal worden deze opleidingen gevolgd met het oog op het behalen van een certificaat voor een bepaald vak. In alle sectoren is het aandeel vrouwelijke deelnemers gestegen. Het meest opvallend is het toegenomen percentage vrouwen bij de technische studies.

Het aantal deeltijdstudenten aan reguliere hogescholen en universiteiten is ten opzichte van 1995 fors toegenomen. Bij het hbo bedroeg de stijging van het aantal studenten ten opzichte van 1995 bijna 42%. Het aandeel vrouwen nam toe van 51% tot 54%. Vooral in de sectoren techniek en pedagogie nam het percentage vrouwelijke studenten toe. Populaire deeltijdstudies aan universiteiten zijn rechtenstudies en studies op het terrein van gedrag en maatschappij. Op beide terreinen nam het percentage vrouwelijke studenten toe met 3 à 4 procentpunten. De Open Universiteit verzorgt afstands-onderwijs voor volwassenen. Het totaal aantal deelnemers nam ten opzichte van 1995 af, maar ook hier groeide het aandeel vrouwelijke studenten.

Werknemers in het bedrijfsleven volgen steeds vaker een opleiding die betaald wordt door de werkgever. Volgde in 1993 nog een kwart van de werknemers een bedrijfsopleiding, in 1999 was dat opgelopen naar 41%. Het aantal opleidingen nam toe van 1,2 miljoen in 1993 naar 2,9 miljoen in 1999. Vrouwen volgen relatief minder vaak een bedrijfsopleiding dan mannen. Dit verschil is in de loop van de jaren negentig groter geworden. In 1993 volgden 27% van de mannelijke werknemers en 24% van de vrouwelijke werknemers een bedrijfsopleiding. In 1999 was het percentage voor de mannen toegenomen tot 44 en voor de vrouwen tot 35. Vooral in de bedrijfstak handel is de groei van het aandeel vrouwelijke deelnemers achtergebleven bij dat van de mannen.

Tabel 3.19 Werknemers met een interne of externe bedrijfsopleiding en het aantal gevolgde interne of externe bedrijfsopleidingen

	1993				1999			
	werknemers met een opleiding				werknemers met een opleiding			
	totaal (in %)	mannen (in %)	vrouwen (in %)	gevolgde opleidingen (x 1.000)	totaal (in %)	mannen (in %)	vrouwen (in %)	gevolgde opleidingen (x 1.000)
<i>totaal</i>	26	27	24	1206	41	44	35	2.896
<i>bedrijfstak</i>								
delfstoffenwinning	.	.	.	.	60	62	49	9
industrie	24	25	17	299	40	42	33	636
energie- en waterleidingbedrijven	37	33	59	20	47	50	31	27
bouwnijverheid	24	25	15	88	58	59	35	306
handel	22	21	23	199	37	42	30	568
horeca	16	17	15	18	32	32	31	76
vervoer en communicatie	.	.	.	.	40	40	42	258
financiële instellingen	46	50	40	161	65	64	66	257
zakelijke dienstverlening	20	22	18	220	36	41	29	633
cultuur en overige dienstverlening					39	39	39	126

. = onbekend.

Bron: CBS (Enquête bedrijfsopleidingen)

Opleidingen die minstens zes maanden duren kunnen worden verbijzonderd naar persoonskenmerken van de vrouwelijke en mannelijke deelnemers. Deelname aan heel korte cursussen (zoals de meeste bedrijfsopleidingen) zijn dus niet in deze cijfers verdisconteerd. Vrouwen die opleidingen volgen zijn over het algemeen ouder dan mannen. Vergeleken met de verdeling van mannen en vrouwen in de totale bevolking behoren de vrouwelijke deelnemers aan opleidingen verhoudingsgewijs vaker tot de werkzame beroepsbevolking dan mannelijke deelnemers.

Vrouwen die een partner en kinderen hebben, volgen iets minder vaak een langere opleiding dan mannen met kinderen. Onder de paren zonder kinderen volgen vrouwen juist iets vaker dan mannen een opleiding. Alleenstaande moeders volgen duidelijk vaker opleidingen dan alleenstaande vaders.

Tabel 3.20 Deelnemers aan opleidingen van zes maanden of langer en de totale bevolking, 25-64 jaar, 2000 (in procenten)

	deelnemers aan opleidingen		totale bevolking	
	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen
<i>totaal</i>	100	100	100	100
<i>leeftijd</i>				
25-29 jaar	24,4	31,1	12,9	12,8
30-39 jaar	36,0	39,8	32,4	32,7
40-49 jaar	25,0	19,7	26,1	26,0
50-64 jaar	14,6	9,4	28,5	28,4
<i>arbeidspositie</i>				
werkzame beroepsbevolking	63,0	83,5	54,1	83,2
werkloze beroepsbevolking	3,7	3,0	2,8	2,0
overige bevolking	33,3	13,5	43,1	14,8
<i>positie in het huishouden</i>				
eenpersoonshuishouden	18,5	23,6	12,3	16,4
lid van een paar (geen ouder)	32,3	29,8	33,9	32,6
lid van een ouderpaar	37,7	38,9	45,9	44,8
alleenstaande ouder	8,4	0,6	6,0	1,2
overige leden	3,1	7,2	1,9	5,0

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking 2000)

Vrouwen, zowel de werkenden als niet-werkenden onder hen, blijken meer tijd te besteden aan studie op latere leeftijd dan mannen (tabel 3.21). Opvallend is dat de mannen zonder baan helemaal geen tijd aan studie of opleiding besteden. Vrouwen zonder baan besteden juist meer tijd aan studie dan vrouwen met baan.

Gecombineerd met de hiervoor genoemde relatief grote deelname van vrouwen in het algemeen aan regulier deeltijdonderwijs en van alleenstaande moeders in het bijzonder, gaat het daarbij vermoedelijk om vrouwen die zich door middel van studie willen kwalificeren voor herintreding op de arbeidsmarkt.

Ten opzichte van 1995 geldt dat mannen minder en vrouwen meer tijd zijn gaan besteden aan studie; in dat jaar verschilden mannen en vrouwen in dat opzicht weinig van elkaar. Vooral de tijdsbesteding aan studie van vrouwen zonder baan is in de afgelopen jaren toegenomen.

**Tabel 3.21 Tijdsbesteding aan studie op latere leeftijd (personen van 30 tot 50 jaar)
naar geslacht en werkzaamheid, 1995 en 2000 (gemiddeld in uren per week)**

	1995		2000	
	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen
totaal	1,2	1,1	0,8	1,4
werkenden	1,1	1,3	0,8	1,2
niet-werkenden	2,1	0,8	0,0	1,5
verschillende studieactiviteiten:				
school, academie, universiteit	0,2	0,3	0,1	0,7
bedrijfsopleiding	0,4	0,1	0,2	0,3
cursussen, lezingen, overig	0,6	0,8	0,6	0,5

Bron: SCP (TBO'95-'00)

3.6 Voorbereiding op het meervoudige toekomstperspectief

3.6.1 Tijdsbesteding van jongens en meisjes

Gegevens uit het Tijdsbestedingonderzoek 2000 laten zien dat meisjes van 12-17 jaar meer tijd besteden aan verplichtingen dan jongens (tabel 3.22). Dat komt doordat ze niet alleen meer tijd kwijt zijn aan school of studie maar ook aan betaald werk (meestal bijbaantjes) en huishoudelijke taken. Bij de jonge vrouwen en mannen van 18-25 jaar zijn er daarentegen nauwelijks verschillen te constateren in de totale tijdsbesteding aan verplichtingen. Wel besteden vrouwen in deze leeftijdscategorie minder tijd aan betaald werk dan mannen, en omgekeerd meer tijd aan huishoudelijke taken. Dat komt doordat in de categorie 18-25 jaar reeds een klein deel van de vrouwen en mannen kinderen heeft. De meeste vrouwen gaan bij de komst van een kind minder uren werken of stoppen zelfs helemaal met betaald werk (zie hiervoor hoofdstuk 4).

Tabel 3.22 Tijdsbesteding per week aan diverse verplichtingen van vrouwen en mannen van 12-25 jaar, 1975-2000 (gemiddeld in uren per week)

activiteitencluster	jaar	vrouwen		mannen	
		12-17 jaar	18-25 jaar	12-17 jaar	18-25 jaar
educatie	1975	32,8	5,8	34,3	13,6
	1985	36,1	10,7	35,9	14,2
	1995	38,3	11,8	36,5	14,6
	2000	41,1	12,0	39,3	12,6
betaald werk	1975	5,4	17,9	4,4	25,0
	1985	1,8	17,6	2,6	22,1
	1995	2,0	18,2	4,5	25,5
	2000	4,8	20,9	2,3	25,4
huishoudelijk werk	1975	7,5	21,9	4,0	5,2
	1985	6,8	17,7	3,1	7,1
	1995	5,8	13,8	3,2	6,6
	2000	5,3	13,6	2,8	8,3
totale takenpakket	1975	45,7	45,7	42,7	43,8
	1985	44,7	46	41,6	43,4
	1995	46,1	43,8	44,3	46,7
	2000	51,1	46,6	44,3	46,4

Bron: SCP (TBO'75-'00)

Vergeleken met eerdere jaren zijn vooral de meisjes van 12-17 jaar aanzienlijk meer tijd gaan besteden aan diverse verplichtingen, met name educatie en betaald werk. Bij de jonge vrouwen van 18-25 jaar was de stijging van tijdsbesteding aan verplichtingen geringer. Bij de jongens bleef die per saldo gelijk, doordat de groei van educatie de daling van betaald werk compenseerde. Daarentegen daalde bij de jonge mannen de tijdsbesteding aan de verplichtingen licht; ze gingen minder tijd aan school of studie besteden, maar meer aan huishoudelijk werk.

In het Scholierenonderzoek 2001 is eveneens gevraagd hoeveel tijd scholieren in het voortgezet onderwijs (vbo, vmbo, mavo, havo en vwo) aan diverse activiteiten besteden. Deze gegevens zijn niet helemaal vergelijkbaar met de TBO-gegevens die in tabel 3.22 zijn gepresenteerd omdat ze alleen betrekking hebben op scholieren en omdat de tijdsbesteding op één moment is gemeten, terwijl bij het TBO de tijdsbesteding wordt vastgelegd door de respondenten gedurende een week alle activiteiten per kwartier te laten noteren (zie verder bijlage B). In tabel 3.23 en 3.24 is weergegeven hoeveel tijd scholieren kwijt zijn aan buitenschoolse activiteiten die relevant zijn voor het meer-voudig toekomstperspectief.

Tabel 3.23 Tijdsbesteding van scholieren in het voortgezet onderwijs aan diverse activiteiten buiten school, naar leeftijd en geslacht, 2001 (gemiddeld aantal uren per week)

	< 18 jaar	≥ 18 jaar
<i>vrouw</i>		
baantje/klusjes	3,0	7,2
vrijwilligerswerk	0,2	0,1
helpen in de huishouding	1,8	2,5
computer	9,5	7,4
<i>man</i>		
baantje/klusjes	3,2	6,6
vrijwilligerswerk	0,1	0,2
helpen in de huishouding	1,2	1,7
computer	14,1	11,6

Bron: Nibud/SCP (Scholierenonderzoek 2000) gewogen resultaten

Meisjes besteden meer tijd aan huishoudelijke taken en (alleen de 18-plussers) aan bijbaantjes. Jongens besteden vooral meer tijd dan meisjes aan het werken achter de computer. Op het belang van (verschillen in) digitale vaardigheden wordt in hoofdstuk 9 nader ingegaan. De uitkomsten van het TBO wijzen daarentegen op een grotere tijdsbesteding aan betaalde arbeid van meisjes onder de 18 jaar en een lagere tijdsbesteding van meisjes boven de 18 jaar. Mogelijk zijn de eerdergenoemde verschillen in steekproef en meting daaraan debet.

Tabel 3.24 Gemiddelde tijdsbesteding van scholieren in het voortgezet onderwijs aan diverse activiteiten buiten school naar herkomstgroepering en geslacht, 2001 (gemiddeld aantal uren per week)

	autochtonen	westerse allochtonen	minder-heden	Turken	Marokkanen	Sur./Antill./Arub.
<i>vrouw</i>						
baantje/klusjes	3,2	3,1	2,0	1,5	1,9	1,9
vrijwilligerswerk	0,2	0,2	0,1	0,2	0,2	0,1
helpen in de huishouding	1,7	2,0	2,9	3,4	3,4	2,2
computer	9,1	7,4	11,7	10,1	10,7	13,6
<i>man</i>						
baantje/klusjes	3,6	3,1	2,2	1,7	2,9	1,3
vrijwilligerswerk	0,1	0,1	0,1	0,1	0,3	0,0
helpen in de huishouding	1,1	1,3	1,6	1,7	1,6	1,3
computer	13,7	15,8	15,8	13,8	16,4	16,9

Bron: Nibud/SCP (Scholierenonderzoek 2001) gewogen resultaten

Voor de diverse herkomstgroeperingen zijn hetzelfde soort verschillen tussen mannen en vrouwen te constateren (tabel 3.24). Vrouwen doen (iets) vaker dan de mannen huishoudelijk werk, met name geldt dat voor Turkse en Marokkaanse vrouwen. Verder besteden mannen in alle groeperingen meer tijd aan het thuis werken op de computer. Wat betreft dat laatste zijn de verschillen het grootst bij westerse allochtonen en Marokkanen.

3.6.2 Toekomstwensen van jongens en meisjes

De meeste scholieren wensen, als zij in de toekomst kinderen zouden hebben, een taakverdeling waarbij beide partners *betaald werk* verrichten (tabel 3.25). De vrouwen willen dit echter aanzienlijk vaker dan de mannen. De grote meerderheid van de vrouwelijke scholieren en een kleine meerderheid van de mannelijke scholieren willen dat beide partners een baan hebben. Daarnaast heeft ongeveer een kwart van de vrouwen en 40% van de mannen een voorkeur voor een mannelijke kostwinner. Slechts een kleine groep wenst een vrouwelijke kostwinner.

Tabel 3.25 Voor de toekomst gewenste taakverdeling van betaald werk (indien er kinderen zijn) onder scholieren naar opleiding en geslacht, 2001 (in procenten)

	liefst alleen	liefst samen	liefst partner
<i>vrouw</i>	5	74	21
vbo/vmbo/mavo	9	66	25
havo	5	70	25
vwo	3	79	18
<i>man</i>	40	56	4
vbo/vmbo/mavo	42	53	6
havo	38	57	6
vwo	37	59	3

Bron: Nibud/SCP (Scholierenonderzoek 2001) gewogen resultaten

De gewenste taakverdeling verschilt naar schooltype. Zo wensen vwo'ers het vaakst dat beide partners betaald werk hebben en het minst vaak dat alleen de man een baan heeft. Omgekeerd hebben vbo- en mavo-scholieren het vaakst een voorkeur voor een traditionele taakverdeling. Deze verschillen naar schooltype zijn bij de meisjes onderling groter dan bij de jongens onderling. Daardoor is de discrepantie tussen wensen van meisjes en jongens het grootste onder de havo- en vwo-scholieren.

In de diverse herkomstgroeperingen bestaan eveneens verschillen tussen meisjes en jongens ten aanzien van de gewenste taakverdeling (tabel 3.26). Autochtone en Turkse meisjes beschouwen de man het vaakst als kostwinner, Marokkaanse en Surinaamse/-Antilliaanse meisjes het minst. Daarnaast willen de Turkse en Marokkaanse meisjes het vaakst alleen het inkomen verdienen. Dat kan opmerkelijk worden genoemd

omdat de arbeidsparticipatie van Turkse en Marokkaanse vrouwen in het algemeen relatief laag is (Hooghiemstra en Merens 1999). De bevinding dat Turkse jongens het vaakst van alle jongens kostwinner willen zijn, ligt in dat kader meer voor de hand.

Tabel 3.26 Voor de toekomst gewenste verdeling van betaald werk (indien er kinderen zijn) onder scholieren naar herkomstgroepering en geslacht, 2001 (in procenten)

	liefst alleen	samen	partner
<i>vrouw</i>	5	74	21
Nederland	4	73	23
Suriname/Antillen	7	83	10
Turkije	14	65	22
Marokko	14	79	8
elders	7	77	16
<i>man</i>	40	56	4
Nederland	40	57	4
Suriname/Antillen	38	57	5
Turkije	56	34	9
Marokko	33	57	11
elders	43	53	4

Bron: Nibud/SCP (Scholierenonderzoek 2001) gewogen resultaten

De overgrote meerderheid van de vrouwelijke en mannelijke scholieren beschouwt de *opvoeding* van kinderen als een taak voor beide partners (tabel 3.27 en 3.28). Vrouwen en mannen verschillen in dat opzicht weinig. De aandelen scholieren die samen willen opvoeden zijn overigens groter naarmate hun opleiding hoger is. Onder de vbo- en mavo'ers geven zowel de vrouwen als mannen relatief vaak aan dat zij zelf liever de opvoeding ter hand nemen dan dat zij dat aan hun (denkbeeldige) partners willen overlaten.

Ten aanzien van de *verzorging* van kinderen lopen de wensen van mannen en vrouwen meer uiteen (tabel 3.27 en 3.28). Weliswaar is een ruime meerderheid het erover eens dat dit een taak voor beide partners is. Meisjes vinden dit echter vaker dan jongens. Naarmate het opleidingsniveau hoger is, is er meer animo voor het gezamenlijk verzorgen van de kinderen. Meisjes verschillen in dat opzicht echter meer naar opleidingsniveau dan jongens, zodat onder havo- en vwo-scholieren de wensen van meisjes en jongens wederom het meest uiteenlopen.

Tabel 3.27 Voor de toekomst gewenste taakverdeling met betrekking tot opvoeden en verzorgen van kinderen onder scholieren naar opleiding en geslacht, 2001 (in procenten)

	alleen opvoeden	alleen verzorgen	samen opvoeden	samen verzorgen	partner opvoeden	partner verzorgen
<i>vrouw</i>	12	12	87	87	1	1
vbo/vmbo/mavo	19	18	80	80	1	1
havo	13	12	87	88	0	0
vwo	9	10	90	89	1	1
<i>man</i>	9	6	83	78	9	17
vbo/vmbo/mavo	14	9	76	75	10	17
havo	7	6	81	76	12	18
vwo	7	4	84	81	9	15

Bron: Nibud/SCP (Scholierenonderzoek 2001) gewogen resultaten.

In de diverse herkomstgroeperingen wordt blijkens tabel 3.28 de *opvoeding* van de kinderen in grote meerderheid als een taak van beide partners beschouwd. Bij Turkse en Marokkaanse scholieren betreft het een wat kleinere meerderheid. Er zijn opmerkelijk genoeg relatief veel Turkse en Marokkaanse meisjes én jongens die die taak alleen voor zichzelf zien weggelegd. Wellicht is hier sprake van een andere interpretatie van de vraag over opvoeden dan bij de andere groeperingen

Wat betreft de *verzorging* van kinderen zijn de meisjes in de diverse groeperingen wederom in grote meerderheid van mening dat dit een taak van beide partners is. Bij de jongens is de animo daarvoor wat minder groot, maar het gaat nog steeds om een duidelijke meerderheid. Omgekeerd willen de jongens vaker dan de meisjes dat de laatsten alleen voor de kinderen zullen zorgen. Ook bij de Turkse en Marokkaanse scholieren vallen de relatief grote aandelen vrouwelijke én mannelijke scholieren weer op die alleen voor de kinderen willen zorgen. Mogelijk is ook op dit punt sprake van interpretatieverschillen.

Tabel 3.28 Voor de toekomst gewenste taakverdeling met betrekking tot opvoeden en verzorgen van kinderen onder scholieren naar herkomstgroepering en geslacht, 2001 (in procenten)

	alleen opvoeden	alleen verzorgen	samen opvoeden	samen verzorgen	partner opvoeden	partner verzorgen
<i>vrouw</i>	12	12	87	87	1	1
Nederland	11	11	89	88	1	1
Suriname/ Antillen	10	11	89	87	1	1
Turkije	30	26	63	66	7	8
Marokko	28	23	72	76	1	1
elders	16	15	84	84	0	1
<i>man</i>	9	6	83	78	9	17
Nederland	7	5	85	79	9	16
Suriname/ Antillen	12	8	81	76	7	16
Turkije	19	12	57	57	24	31
Marokko	25	17	64	68	10	15
elders	10	5	83	76	7	19

Bron: Nibud/SCP (Scholierenonderzoek 2001) gewogen resultaten

Van alle hier besproken items worden *koken* en *huishoudelijk werk* nog het meest als exclusieve taken voor de vrouw beschouwd en zijn de verschillen tussen de wensen van meisjes en jongens het grootst (tabel 3.29 en 3.30). Een aanzienlijke minderheid van de meisjes (ongeveer 30%) en ongeveer de helft van de jongens vindt dat alleen de vrouw verantwoordelijk is voor koken en het huishouden. Twee derde van de vrouwelijke scholieren en iets minder dan de helft van de mannelijke scholieren vindt het huishouden een zaak van beide partners. Voor samen koken is de animo van mannen iets groter dan voor samen huishoudelijk werk doen, bij de vrouwen is het net andersom.

Niet onverwacht is de voorkeur voor een gedeelde verantwoordelijkheid voor koken en huishouden sterker naarmate het schooltype hoger is: vwo-scholieren willen deze taken het vaakst samen doen. Net als bij de eerdergenoemde items geldt ook hier dat de verschillen naar schooltype veel groter zijn tussen de meisjes onderling dan tussen de jongens onderling. Als gevolg daarvan is de discrepantie in toekomstwensen van meisjes en jongens het grootst onder havo- en vwo-scholieren.

**Tabel 3.29 Voor de toekomst gewenste verdeling van koken en huishoudelijk werk
(indien er kinderen zijn) onder scholieren naar opleiding en geslacht, 2001
(in procenten)**

	alleen koken	alleen huishouden	samen koken	samen huishouden	partner kookt	partner huishouden
<i>vrouw</i>	30	27	65	67	5	6
vbo/vmbo/mavo	40	41	55	54	5	4
havo	28	28	67	67	5	6
vwo	24	19	71	74	5	7
<i>man</i>	9	6	47	42	44	52
vbo/vmbo/mavo	11	9	44	40	45	52
havo	8	4	46	45	47	51
vwo	8	4	51	43	42	53

Bron: Nibud/SCP (Scholierenonderzoek 2001) gewogen resultaten

Surinaamse/Antilliaanse meisjes zijn het meest voorstander van een gezamenlijke verantwoordelijkheid voor koken en huishoudelijk werk, op afstand gevolgd door autochtone meisjes. Turkse meisjes en jongens hebben de minste animo daarvoor. De verschillen in wensen tussen meisjes en jongens zijn het grootst onder Surinaamse/Antilliaanse en autochtone scholieren.

Opmerkelijk is ook in tabel 3.30 weer dat Turkse scholieren, zowel meisjes als jongens, relatief vaak een voorkeur voor het alleen doen van huishoudelijk werk en, in iets mindere mate, koken uitspreken.

**Tabel 3.30 Voor de toekomst gewenste verdeling van koken en huishoudelijk werk
(indien er kinderen zijn) onder scholieren naar herkomstgroepering en
geslacht, 2001 (in procenten)**

	alleen koken	alleen huishouden	samen koken	samen huishouden	partner kookt	partner huishouden
<i>vrouw</i>	30	27	65	67	5	6
Nederland	30	26	65	67	5	7
Suriname/ Antillen	20	21	77	76	3	3
Turkije	39	44	52	46	10	10
Marokko	36	39	63	59	1	2
elders	30	26	65	68	5	6
<i>man</i>	9	6	47	42	44	52
Nederland	8	5	46	41	46	55
Suriname/ Antillen	12	7	50	49	38	44
Turkije	12	16	42	39	46	45
Marokko	15	16	54	44	30	40
elders	7	5	53	51	40	44

Bron: Nibud/SCP (Scholierenonderzoek 2001) gewogen resultaten

3.7 Slotbeschouwing

Een belangrijke conclusie van dit hoofdstuk is dat het opleidingsniveau van meisjes en jonge vrouwen nog steeds toeneemt. Van onderwijsachterstand is onder de vrouwen tot 45 jaar geen sprake meer. Integendeel, in de jongste groep (15-24 jaar) zijn vrouwen zelfs iets hoger opgeleid dan mannen. Dit komt doordat vooral in het hbo en wetenschappelijk onderwijs vrouwen vaker dan mannen hun diploma behalen; bovendien ronden zij hun studie sneller af dan de mannelijke leerlingen.

Wat echter weinig is veranderd in de afgelopen tien jaar zijn de verschillen tussen vrouwen en mannen wat betreft de gekozen opleidingsrichting. Weliswaar zijn vrouwen wel meer technische en exacte vakken en richtingen gaan volgen – met name de deelname van vrouwen aan landbouwonderwijs is gestegen – en is de deelname van mannen aan verzorgende opleidingen toegenomen, maar deze verschuivingen zijn te gering om van een substantiële verandering te spreken. Er is dus nog steeds sprake van een niet onaanzienlijke seksesegregatie naar opleidingsrichting. Beleid dat erop gericht is om jongeren meer bewust te maken van processen van studie- en beroepskeuze en daarmee tot een keuze te komen waarvoor ze werkelijk talent hebben, zoals het project Voorbereiding studie- en beroepskeuze (OCenW 2001-2002: 19), is dus alleszins gerechtvaardigd.

Een verondersteld nadeel van de seksesegregatie naar opleidingsrichting en beroep, namelijk dat opleidingen die veel door meisjes worden gevolgd slechte arbeidsmarktperspectieven zouden bieden, blijkt niet op te gaan, althans volgens prognoses van vlak voor de huidige economische neergang. De vooruitzichten voor schoolverlaters van meisjesopleidingen om een baan te krijgen zijn de komende jaren in het algemeen goed; dit geldt eveneens voor schoolverlaters van jongensopleidingen. Op langere termijn bieden typische meisjesopleidingen zelfs betere kansen om werk te behouden dan typische jongensopleidingen, doordat de vraag naar verzorgende beroepen in tegenstelling tot veel technische beroepen niet of nauwelijks afhankelijk is van de economische situatie.

Opleidingen die veel door allochtone meisjes worden gevolgd bieden in het algemeen wat minder goede vooruitzichten op de arbeidsmarkt dan voor meisjes in het algemeen, maar beter dan voor allochtone jongens. Deze minder goede vooruitzichten van allochtone meisjes (en jongens) hebben vooral te maken met het gemiddeld lagere opleidingsniveau van allochtonen en niet zozeer met opleidingsrichting. Beleid om het onderwijsniveau van allochtonen te verhogen blijft dus ook vanuit deze invalshoek bezien zinvol.

Ook op latere leeftijd kan het volgen van een opleiding van belang zijn, bijvoorbeeld met het oog op arbeidsmarktperspectieven. Vrouwen nemen vaker dan mannen deel aan allerlei vormen van regulier deeltijdonderwijs, maar minder vaak aan bedrijfsopleidingen. Omdat vooral vrouwen zonder baan, vrouwen boven de 40 jaar en alleenstaande moeders aan het reguliere deeltijdonderwijs deelnemen, lijkt het erop dat het leren op latere leeftijd vooral in het teken staat van terugkeer naar de arbeidsmarkt.

Uit het voorgaande kan worden geconcludeerd dat meisjes en jongens zich met de door hen gevolgde opleidingen even goed voorbereiden op het verrichten van betaalde arbeid in de toekomst. Vanuit andere invalshoeken beschouwd is de voorbereiding op het meervoudig toekomstperspectief voor meisjes en jongens niet gelijk. Zo besteden meisjes nog steeds iets meer tijd aan huishoudelijk werk. Jongens en jonge mannen werken aanzienlijk vaker thuis op de computer, een potentieel belangrijke vaardigheid voor latere arbeid en maatschappelijke participatie.

Als het gaat om de gewenste toekomstige taakverdeling met hun partner kan geconcludeerd worden dat meisjes een sterkere oriëntatie op een meervoudig toekomstperspectief laten zien dan jongens. Meisjes wensen nog steeds vaker dan jongens dat zij in de toekomst allebei een baan hebben en samen verantwoordelijk zijn voor de opvoeding en verzorging van kinderen en het huishouden. De verschillen zijn het kleinst als het gaat om de opvoeding van de kinderen. Over het doen van het huishouden en koken verschillen meisjes en jongens het meest in hun wensen. Een vrij grote groep jongens (ongeveer de helft) ziet het liefst hun partner alleen het huishouden doen, terwijl de animo daarvoor bij de meisjes beduidend lager is (ongeveer 30%).

4 Betaalde en onbetaalde arbeid

4.1 Inleiding

Hoofddoelstelling van het emancipatiebeleid ten aanzien van arbeid, zorg en inkomen is te komen tot een duurzame situatie waarbij zoveel mogelijk mensen gedurende hun levensloop een economisch zelfstandig bestaan met zorgverantwoordelijkheid kunnen combineren. Herverdeling van betaalde arbeid was een van de eerste doelstellingen van het emancipatiebeleid, en ondanks de toename van de arbeidsparticipatie van vrouwen, is dit nog steeds actueel. Aandacht voor de ongelijke verdeling van onbetaalde arbeid kwam wat later, maar mag zich nu ook al jaren in de aandacht van het kabinet verheugen. Het combinatiescenario is daarbij het uitgangspunt. De organisatie van betaalde arbeid moet worden afgestemd op de situatie en de behoeften van de werknemer die, afhankelijk van de levensfase, meer of minder zorgverantwoordelijkheid draagt. In perioden met veel zorgtaken zou de werknemer een grote deeltijdbaan kunnen hebben, in perioden met weinig zorgverantwoordelijkheid zou een voltijdbaan in de rede liggen. Al met al zou men dan over de gehele arbeidzame periode op een gemiddelde van zo'n 30 à 32 uur betaalde arbeid uitkomen (*Meerjarenbeleidsplan Emancipatie*; TK 2000/2001).

Opvallend is dat de herverdeling van onbetaalde arbeid wat langzamer verloopt dan die van de betaalde arbeid. In de periode 1990-2000 steeg de arbeidsparticipatie van vrouwen (baan van 12 uur per week of meer) met 1,25 procentpunt per jaar. Het aandeel mannen in de onbetaalde arbeid steeg tussen 1985 en 1995 slechts met 0,3 procentpunt per jaar. Doelstelling van het beleid is dat deze beide herverdelingsprocessen ook in het eerste decennium van de 21ste eeuw in hetzelfde tempo doorgaan. Daarmee legt men zich in feite neer bij de tragere herverdeling van onbetaalde arbeid. In concreto betekent het dat in 2010 de netto-arbeidsparticipatie van vrouwen moet zijn gestegen tot 65%. Het aandeel van mannen in de onbetaalde zorg moet toenemen tot 40% (*Meerjarenbeleidsplan Emancipatie*; TK 2000/2001).

In dit hoofdstuk gaan we na of de ontwikkelingen op het gebied van betaalde en onbetaalde arbeid in de beoogde richting en het beoogde tempo verlopen om de hiervoor genoemde doelen te halen. In paragraaf 4.2 bespreken we de deelname van vrouwen en mannen aan betaalde arbeid. De deelname aan onbetaalde arbeid volgt in paragraaf 4.3. In paragraaf 4.4 wordt specifiek ingegaan op de gevolgen van de komst van kinderen op de arbeidsdeelname van vrouwen en mannen en op het gebruik van een aantal voorzieningen om arbeid en zorg te combineren, te weten kinderopvang en ouderschapsverlof. Paragraaf 4.5 is gewijd aan opvattingen van vrouwen en mannen over kinderopvang en herverdeling van onbetaalde en betaalde arbeid. In de slotparagraaf worden de belangrijkste bevindingen van dit hoofdstuk samengevat en komen we terug op de haalbaarheid van eerdergenoemde doelstellingen.

4.2 Deelname aan betaalde arbeid

4.2.1 Netto-arbeidsparticipatie

Beroepsbevolking

In 2001 maakten ruim zeven miljoen mensen van 15-64 jaar deel uit van de beroepsbevolking; ruim vier miljoen mannen en drie miljoen vrouwen. Het grootste deel van hen had een betaalde baan van twaalf uur of meer per week en behoorde dus tot de werkzame beroepsbevolking. In 2001 behoorden 142.000 vrouwen en 106.000 mannen tot de werkloze beroepsbevolking; zij hadden geen werk of een baan van minder dan twaalf uur per week, ze waren actief op zoek naar een baan van twaalf uur of meer per week en daarvoor beschikbaar.

Bijna 3,5 miljoen mensen van 15-64 jaar maakten in 2001 geen deel uit van de beroepsbevolking. Deze groep bestaat voor ruim twee derde uit vrouwen. Groepen die niet tot de beroepsbevolking behoren, zijn: studenten/scholieren, arbeidsongeschikten, vroeg-gepensioneerden en vutters en mensen die door de zorg voor kinderen en huishouden niet beschikbaar zijn voor de arbeidsmarkt.

Tabel 4.1 Personen van 15-64 jaar naar arbeidspositie en geslacht (x 1.000)

			beroepsbevolking			niet beroeps-
		totaal	totaal	werkzaam	werkloos	bevolking
1990	vrouwen	5.046	2.198	1.958	240	2.849
	mannen	5.182	3.865	3.686	179	1.317
1995	vrouwen	5.169	2.529	2.249	281	2.640
	mannen	5.329	4.067	3.814	253	1.262
2001	vrouwen	5.332	2.990	2.848	142	2.342
	mannen	5.469	4.321	4.215	106	1.148

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking)

Netto-arbeidsparticipatie en leeftijd

De arbeidsdeelname van vrouwen is in 2001 verder toegenomen: 53% van alle vrouwen van 15-64 jaar had in dat jaar betaald werk voor twaalf uur of meer per week. In 1990 lag dit percentage nog op 39%. De stijging van de arbeidsdeelname van vrouwen is daarmee ruim tweemaal zo hoog als die van mannen. Desondanks is de arbeidsdeelname van vrouwen nog steeds aanzienlijk lager dan die van mannen (77%).

De stijging van de arbeidsdeelname van vrouwen heeft plaatsgevonden in alle leeftijdsgroepen.

De participatie van vrouwen is het hoogst onder 25-34-jarigen. Bijna driekwart van de vrouwen in deze leeftijdsgroep werkte in 2001, tien jaar eerder was dat nog 53%. Ook bij de vrouwen van 35-54 jaar is de arbeidsdeelname de afgelopen tien jaar sterk gestegen. De deelname van oudere vrouwen is bijna verdubbeld: van 11% in 1990 naar 20% in 2001. Bij de mannen is in alle leeftijdsgroepen een lichte stijging van de arbeidsdeelname te zien in de periode 1990-2001.

Tabel 4.2 Netto-arbeidsparticipatie^a van personen van 15-64 jaar naar leeftijd (in procenten)

	vrouwen			mannen		
	1990	1995	2001	1990	1995	2001
totaal	39	44	53	71	72	77
15-24 jaar	41	37	43	43	40	47
25-34 jaar	53	61	72	88	86	91
35-44 jaar	43	50	64	90	90	93
45-54 jaar	33	42	55	82	85	89
55-64 jaar	11	13	20	42	39	48

a Netto-arbeidsparticipatie = het aandeel van de werkzame beroepsbevolking in de totale bevolking van 15-64 jaar.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking)

Netto-arbeidsparticipatie en onderwijsniveau

Hoogopgeleide vrouwen hebben veel vaker een betaalde baan dan lager opgeleide vrouwen. Ook de arbeidsdeelname van mannen is hoger naarmate zij beter zijn opgeleid. Bij vrouwen zijn deze verschillen tussen laag- en hoogopgeleiden echter veel groter dan bij mannen.

De verschillen in arbeidsdeelname tussen vrouwen en mannen zijn het kleinst bij hoogopgeleiden. Van de vrouwen met een academische opleiding werkte 84% in 2001. Van de universitair geschoolde mannen werkte 90%. De verschillen tussen mannen en vrouwen zijn het grootst bij laagopgeleiden. Slechts 26% van de vrouwen met alleen basisonderwijs had in 2001 een baan van twaalf uur of meer per week; bij de mannen was dit 53%. Voor vrijwel alle onderwijsniveaus zijn de verschillen in arbeidsparticipatie tussen vrouwen en mannen kleiner geworden. Uitzondering zijn degenen met een havo/vwo-diploma. Daar steeg de arbeidsparticipatie van mannen de afgelopen tien jaar sterker dan die van vrouwen.

Tabel 4.3 Netto-arbeidsparticipatie van personen van 15-64 jaar naar onderwijsniveau (in procenten)

	vrouwen			mannen		
	1990	1995	2001	1990	1995	2001
totaal ^a	39	44	53	71	72	77
basisonderwijs	17	17	26	49	47	53
mavo	28	31	39	44	47	55
vbo	32	32	39	78	76	81
technisch	25	27	39	78	76	82
economisch	42	43	52	75	72	78
verzorgend	30	30	37	78	74	77
havo/vwo	34	40	45	42	52	60
mbo	54	57	66	84	82	87
technisch	53	53	66	85	83	88
economisch	57	60	69	83	80	86
verzorgend	52	55	64	83	82	85
hbo	63	65	73	87	81	85
technisch	64	55	71	87	79	84
economisch	71	71	80	90	81	88
verzorgend	62	64	71	85	82	83
wo	71	74	84	86	85	90
technisch	67	67	79	88	82	91
economisch	74	76	88	89	85	93
verzorgend	71	74	83	83	87	87

a Inclusief onderwijsniveau onbekend.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking)

Netto-arbeidsparticipatie en type huishouden

De arbeidsdeelname van vrouwen is het hoogst in de leeftijdsgroep 25-34 jaar. In deze leeftijd begint vaak de gezinsvorming: veel vrouwen krijgen hun eerste kind. Dit is lange tijd een reden geweest voor vrouwen om te stoppen met werken. Steeds meer vrouwen combineren echter kinderen en werk. De arbeidsdeelname van vrouwen met jonge kinderen is dan ook aanzienlijk gestegen in de afgelopen jaren. In 2001 werkte meer dan de helft van alle vrouwen met een partner en met kinderen jonger dan zes jaar. Van alle vrouwen zonder partner, met kinderen jonger dan zes jaar, werkte 37%. In beide gevallen is dat een verdubbeling ten opzichte van 1990. Ook de arbeidsdeelname van vrouwen met wat oudere kinderen is sterk toegenomen in de afgelopen tien jaar. Dit geldt zowel voor vrouwen met een partner als voor alleenstaande moeders.

Tabel 4.4 Netto-arbeidsparticipatie van personen van 15-64 jaar naar positie in het huishouden en leeftijd jongste kind (in procenten)

	vrouwen				mannen			
	1990	1995	1997	2001	1990	1995	1997	2001
eenpersoonshuishouden	51	51	55	58	61	63	66	71
ouder zonder partner met minderjarige kinderen	28	36	42	51	65	63	72	.
jongste kind 0-5 jaar	18	28	28	37	.	.	.	.
jongste kind 6-11 jaar	27	34	45	56	.	61	72	.
jongste kind 12-17 jaar	37	46	50	59	67	62	74	.
ouder zonder partner met alleen meerderjarige kinderen	29	39	40	50	62	64	61	.
lid van paar zonder kinderen	51	54	55	57	73	73	74	76
lid van een paar met minderjarige kinderen	31	40	45	57	90	90	92	94
jongste kind 0-5 jaar	27	39	45	56	92	91	92	94
jongste kind 6-11 jaar	33	39	43	56	91	91	92	94
jongste kind 12-17 jaar	37	45	47	60	87	90	90	92
lid van een paar met alleen meerderjarige kinderen	27	32	37	46	75	76	79	85
meerderjarig kind	55	48	50	55	62	60	65	68
minderjarig kind	8	6	9	12	10	8	11	17
ander lid	40	41	44	.	48	50	57	.
totaal	39	44	47	53	71	72	74	77

. = Gegevens van voldoende nauwkeurigheid ontbreken (schatting minder dan 30.000 personen).

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking)

Netto-arbeidsparticipatie, minderjarige kinderen en onderwijsniveau

Ook vrouwen met een partner en minderjarige kinderen hebben vaker een betaalde baan naarmate hun onderwijsniveau hoger is. Laagopgeleide vrouwen met kinderen hebben veel minder vaak een betaalde baan dan hoogopgeleide moeders. Ongeveer driekwart van de hbo- of wo-geschoolde moeders met minderjarige kinderen had een betaalde baan in 2001. Van de laagopgeleide moeders (met uitsluitend basisonderwijs) werkte in 2001 nog geen kwart. De arbeidsparticipatie van moeders met jonge kinderen is op alle onderwijsniveaus toegenomen. Met name vrouwen met een havo/vwo-, mbo- of hbo-diploma combineren vaker het moederschap met een betaalde baan. De arbeidsdeelname van mannen met jonge kinderen is de afgelopen tien jaar nauwelijks veranderd.

Tabel 4.5 Netto-arbeidsparticipatie van vrouwen en mannen (15-64 jaar) met partner naar leeftijdsklasse jongste kind en onderwijsniveau (in procenten)

	basis- onderwijs	mavo, vbo	havo/ vwo, mbo	hbo	wo
1992					
vrouwen					
jongste kind 0-5 jaar	13	20	33	52	66
jongste kind 6-11 jaar	23	27	41	59	69
jongste kind 12-17 jaar	28	36	48	59	72
mannen					
jongste kind 0-5 jaar	71	91	95	97	96
jongste kind 6-11 jaar	73	91	95	97	97
jongste kind 12-17 jaar	72	89	93	93	94
1997					
vrouwen					
jongste kind 0-5 jaar	18	30	48	65	75
jongste kind 6-11 jaar	23	33	46	63	71
jongste kind 12-17 jaar	29	38	55	65	82
mannen					
jongste kind 0-5 jaar	73	90	96	96	96
jongste kind 6-11 jaar	76	91	95	96	96
jongste kind 12-17 jaar	70	91	93	95	95
2001					
vrouwen					
jongste kind 0-5 jaar	19	38	58	74	77
jongste kind 6-11 jaar	24	41	60	70	.
jongste kind 12-17 jaar	24	35	59	74	.
mannen					
jongste kind 0-5 jaar	68	91	96	96	96
jongste kind 6-11 jaar	49	74	93	96	96
jongste kind 12-17 jaar	37	54	82	91	95

. = Gegevens van voldoende nauwkeurigheid ontbreken (schatting minder dan 30.000 personen).

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking)

Netto-arbeidsparticipatie en herkomst

Ook de arbeidsdeelname van niet-westerse allochtonen is de afgelopen jaren sterk gestegen, toch ligt deze nog veel lager dan die van autochtonen. Dit geldt zowel voor mannen als voor vrouwen; niet-westerse allochtone mannen hebben minder vaak werk dan autochtone mannen en niet-westerse allochtone vrouwen hebben minder vaak een baan dan autochtone vrouwen. Vooral de arbeidsdeelname van Marokkanen is laag.

Surinaamse, Antilliaanse en Arubaanse vrouwen hebben vaker een betaalde baan dan Turkse en Marokkaanse vrouwen. De arbeidsdeelname van Surinaamse vrouwen ligt zelfs hoger dan die van autochtone vrouwen. De deelname van Turkse en Marokkaanse vrouwen is zeer laag; ongeveer drie van de tien hebben een baan van twaalf uur of meer per week.

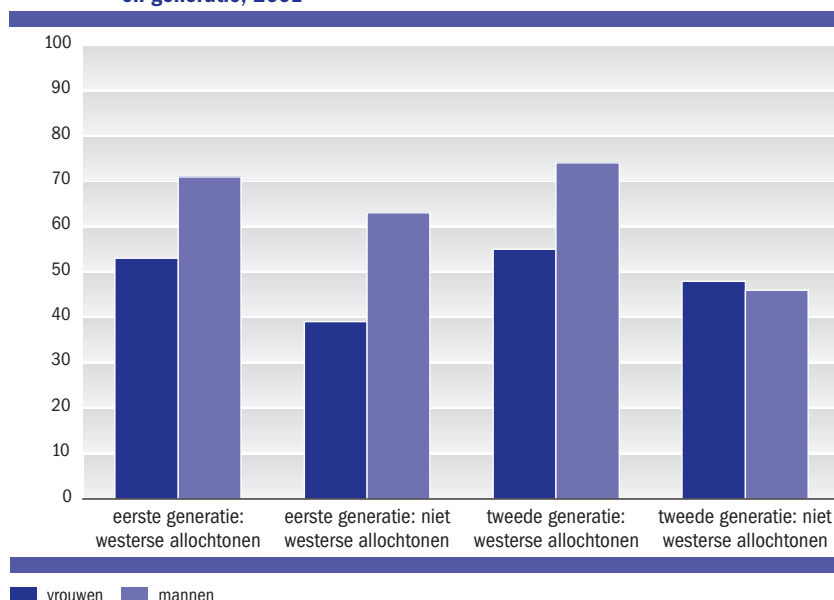
Tabel 4.6 Netto-arbeidsparticipatie van personen van 15-64 jaar naar herkomstgroepering, 1994 en 2001 (in procenten)

	vrouwen		mannen	
	1994	2001	1994	2001
autochtonen	43	55	73	80
westerse allochtonen	40	54	67	73
niet-westerse allochtonen	28	40	45	60
Turken	16	33	41	62
Marokkanen	20	26	36	56
Surinamers	40	59	54	66
Antillianen/Arubanen	34	48	53	62

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking)

De tweede generatie niet-westerse allochtone vrouwen doet het veel beter op de arbeidsmarkt dan de eerste generatie. De arbeidsdeelname van de tweede generatie lag in 2001 op 48%. Zij doen hiermee niet onder voor hun mannelijke leeftijdgenoten van niet-westerse herkomst. Een aanzienlijk deel van de tweede generatie allochtonen is jong en is nog bezig met school of studie. Zij zijn daardoor niet beschikbaar voor de arbeidsmarkt. Dit verklaart waarom de arbeidsdeelname van de tweede generatie niet-westerse allochtone mannen lager is dan die van de eerste generatie. In de leeftijdsgroepen vanaf 25 jaar is de arbeidsdeelname van de tweede generatie veel hoger dan die van de eerste generatie niet-westerse allochtonen.

Figuur 4.1 Netto arbeidsparticipatie van personen 15-64 jaar naar herkomstgroepering en generatie, 2001

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking)

Netto-arbeidsparticipatie van paren

Door de toegenomen arbeidsdeelname van vrouwen is het aantal paren (beide partners 15-64 jaar) waarvan beide partners werken sterk gestegen. In 1990 werkten in 29% van de paren met minderjarige kinderen beide partners. De traditionele rolverdeling, waarbij de man kostwinner is en de vrouw voor de kinderen zorgt, kwam in 1990 in zes van de tien gezinnen met minderjarige kinderen voor. In 2001 is de situatie waarin uitsluitend de man werkt, afgenomen tot 39% van de gezinnen en werd in ruim de helft van de gezinnen met minderjarige kinderen door beide partners twaalf uur of meer per week gewerkt.

Tabel 4.7 Netto-arbeidsparticipatie van paren van 15-64 jaar (in procenten)

	1990	1995	2001
paren met minderjarige kinderen			
twee werkenden	29	37	54
man werkt	61	53	39
vrouw werkt	2	3	3
geen werkenden	8	7	4
paren zonder minderjarige kinderen			
twee werkenden	43	46	53
man werkt	31	28	26
vrouw werkt	5	6	6
geen werkenden	21	20	15

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking)

4.2.2 Werkzame beroepsbevolking

Arbeidsuren

In de afgelopen jaren is het aandeel vrouwen met een deeltijdbaai sterk gestegen. In 1990 had de helft van de werkzame vrouwelijke beroepsbevolking een baan van 12-34 uur per week. In 2001 is dit aandeel toegenomen tot 63%. Vrouwen zijn de afgelopen tien jaar vaker gaan (of blijven) werken. Dit gebeurt vaker dan voorheen in deeltijdbanen. De meeste mannen hebben een voltijdbaai. Bijna negen van de tien mannen in de werkzame beroepsbevolking hebben een werkkring van 35 uur of meer per week.

In 2001 hadden 800.000 mensen een baan van minder dan twaalf uur per week. Zij maken geen deel uit van de werkzame beroepsbevolking. Het aantal vrouwen met een kleine baan was in 2001 ruim tweemaal zo groot als het aantal mannen met een baan van minder dan twaalf uur per week. Dit betekent dat 16% van alle werkende vrouwen een baan van minder dan twaalf uur per week heeft.

Tabel 4.8 Werkzame personen van 15-64 jaar naar wekelijkse arbeidsduur (x 1.000)

	vrouwen			mannen		
	1990	1995	2001	1990	1995	2001
totaal werkzame personen	2.416	2.787	3.405	3.911	4.047	4.460
wekelijkse arbeidsduur < 12 uur	458	539	557	225	233	245
werkzame beroepsbevolking	1.958	2.249	2.848	3.686	3.814	4.215
12-19 uur	312	351	508	75	74	100
20-34 uur	690	950	1.284	287	313	415
≥ 35 uur	955	947	1.056	3.324	3.428	3.700

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking)

Binnen de werkzame beroepsbevolking hebben laagopgeleide vrouwen relatief vaak een kleine baan van 12-19 uur per week. Vrouwen met een hbo- of wo-opleiding werken juist relatief vaak voltijds. De kleinere banen worden relatief iets vaker vervuld door autochtone vrouwen dan door allochtone vrouwen. Vooral onder de Turkse en Marokkaanse werkende vrouwen is het aandeel met een voltijd baan hoger dan onder autochtone vrouwen.

Het aandeel fulltime werkende mannen is binnen alle onderwijsniveaus ongeveer gelijk. Dat geldt ook voor mannen van verschillende herkomst. Alleen Antilliaanse mannen werken relatief vaak in deeltijd.

Tabel 4.9 Werkzame beroepsbevolking naar wekelijkse arbeidsduur, onderwijsniveau en herkomstgroepering, 2001 (in procenten)

	vrouwen				mannen			
	12-19 uur	20-34 uur	≥ 35 uur	totaal	12-19 uur	20-34 uur	≥ 35 uur	totaal
totaal	18	45	37	100	2	10	88	100
basisonderwijs	26	43	31	100	3	11	86	100
vbo/mavo	23	47	30	100	3	10	87	100
mbo/havo/vwo	19	45	36	100	2	9	89	100
hbo	13	46	42	100	2	11	87	100
wo	7	42	51	100	1	13	86	100
autochtonen	19	46	36	100	2	10	88	100
westerse allochtonen	14	44	42	100	2	11	86	100
niet-westerse allochtonen	13	41	46	100	3	12	85	100
Turken	18	43	40	100	3	10	87	100
Marokkanen	12	37	51	100	2	14	83	100
Surinamers	10	39	51	100	3	12	85	100
Antillianen	16	46	38	100	3	20	77	100

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking)

Werktijden

Iets minder dan de helft van de werkenden werkte in 2001 alleen op normale kantooruren. De andere helft van de werkzame beroepsbevolking werkte ook op andere tijden, zoals 's avonds en in het weekend. Vrouwen werken iets vaker dan mannen op normale kantooruren.

Tabel 4.10 Werkzame beroepsbevolking van 15-64 jaar naar regeling werktijden, 2001^b

	vrouwen	mannen
(in %)		
regelmatig	48	43
onregelmatig	52	57
nacht en avond	13	20
ploegendienst	4	5
avond	28	26
weekend overdag	11	12
(x 1.000)		
totaal (= 100%) ^a	2.848	4.215

a Inclusief regeling werktijden onbekend.

b Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking)

Positie in de werkkring

De flexibiliteit van de arbeidsmarkt nam begin jaren negentig sterk toe: van 400.000 flexwerkers in 1992 tot 600.000 in 1998. De laatste jaren is het aantal flexwerkers weer licht gedaald. De gunstige arbeidsmarkt van eind jaren negentig heeft vooral geleid tot een groei van het aantal vaste banen. In 2001 waren er ruim 500.000 werknemers met een flexibele arbeidsrelatie. Evenveel vrouwen als mannen hebben een flexibel contract. Vrouwen werken wel veel vaker dan mannen als oproep- of invalkacht, terwijl mannelijke flexwerkers iets vaker als uitzendkracht werken.

Het grootste deel van de werkzame beroepsbevolking heeft een vaste baan. In 2001 hadden ruim acht van de tien werkenden een vaste arbeidsrelatie. Daarnaast werkte één op de tien werkenden als zelfstandige. Het aandeel van vrouwen onder de zelfstandigen is de afgelopen jaren licht toegenomen.

Tabel 4.11 Werkzame beroepsbevolking van 15-64 jaar naar positie in de werkkring

	vrouwen (x 1.000)			mannen (x 1.000)			aandeel vrouwen (in %)		
	1992	1995	2001	1992	1995	2001	1992	1995	2001
werkzame beroepsbevolking	2.105	2.249	2.848	3.781	3.814	4.215	36	37	40
werknemers	1.923	2.035	2.603	3.335	3.322	3.686	37	38	41
vaste arbeidsrelatie	1.689	1.777	2.346	3.170	3.103	3.437	35	36	41
flexibele arbeidsrelatie	234	258	257	165	219	249	59	54	51
uitzendkracht	49	60	85	53	89	104	48	40	45
oproep- of invalkracht	88	98	77	28	40	39	76	71	66
overige flexibelen	97	100	96	84	89	107	54	53	47
zelfstandigen	181	213	245	446	492	529	29	30	32
werkzaam in eigen bedrijf	110	141	201	415	461	511	21	23	28
meewerkende	56	56	30	.	.	.	95	80	82
overige zelfstandigen	.	.	.	.	.	.	.	.	.

. = Gegevens van voldoende nauwkeurigheid ontbreken (schatting minder dan 30.000 personen).

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking)

Bedrijfstakken

Vrouwen en mannen werken veelal in verschillende bedrijfstakken. Bijna acht van de tien werkenden in de gezondheids- en welzijnszorg waren in 2001 vrouw. Hierbij gaat het om werk in ziekenhuizen, verpleeg- en bejaardentehuizen en andere welzijnsinstellingen. Vrouwen nemen dus een groot deel van de betaalde zorgtaken op zich. Daarnaast werken vrouwen relatief vaak in het onderwijs en in de sector cultuur en overige dienstverlening. Mannen werken veel vaker dan vrouwen in de industrie en de bouwnijverheid.

Tabel 4.12 Werkzame beroepsbevolking van 15-64 jaar naar geslacht en bedrijfstak

	vrouwen (x 1.000)		mannen (x 1.000)		aandeel vrouwen (in %)	
	1994	2001	1994	2001	1994	2001
werkzame beroepsbevolking	2.172	2.848	3.747	4.215	37	40
A,B landbouw en visserij	55	52	182	137	23	27
C delfstoffenwinning	.	.	9	.	.	.
D industrie	186	226	817	833	19	21
E energie- en waterleidingbedrijven	7	7	40	27	14	20
F bouwnijverheid	27	32	374	465	7	7
G handel	364	442	547	615	40	42
H horeca	78	96	91	109	46	47
I vervoer en communicatie	83	112	304	339	22	25
J financiële instellingen	94	131	119	167	44	44
K zakelijke dienstverlening	197	317	345	540	36	37
L openbaar bestuur	159	195	342	338	30	37
M onderwijs	188	241	198	204	49	54
N gezondheids- en welzijnszorg	571	783	185	210	76	79
O cultuur en overige dienstverlening	117	161	110	141	52	53
P personeel in dienst van huishoudens	.	.	.	.	.	.
Q internationale gemeenschapsorganen	.	.	.	.	.	.

. = Gegevens van voldoende nauwkeurigheid ontbreken (schatting minder dan 30.000 personen).

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking)

Beroepsniveau

De toegenomen arbeidsdeelname van vrouwen heeft ertoe geleid dat het aandeel vrouwen in middelbare, hogere en wetenschappelijke beroepen is gestegen. In 1992 was nog 23% van de wetenschappelijke beroepsbeoefenaren vrouw. Dit aandeel is gestegen tot 34% in 2001. Het aandeel vrouwen in middelbare en hogere beroepen is in dezelfde periode met 6 procentpunten gestegen tot 40% in 2001.

Het aandeel vrouwen in managementfuncties op hoger en wetenschappelijk niveau is in de afgelopen jaren ook sterk toegenomen. Van de managers in hogere en wetenschappelijke beroepen was in 2001 een kwart vrouw, in 1992 was dit nog maar een op de zeven.

Tabel 4.13 Werkzame beroepsbevolking van 15-64 jaar naar geslacht en beroepsniveau

	vrouwen (x 1.000)			mannen (x 1.000)			aandeel vrouwen (in %)		
	1992	1995	2001	1992	1995	2001	1992	1995	2001
werkzame beroepsbevolking	2.105	2.249	2.848	3.781	3.814	4.215	36	37	40
elementaire beroepen	150	170	211	190	230	269	44	42	44
lagere beroepen	620	582	687	1.000	928	1.000	38	39	41
middelbare beroepen	779	869	1.136	1.478	1.498	1.616	34	37	41
hogere beroepen	365	400	582	698	702	865	34	36	40
wetenschappelijke beroepen	95	115	205	316	320	396	23	26	34
managers in hogere en wetenschappelijke beroepen	14	15	43	83	94	125	14	14	26

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking)

Segregatie-indices voor bedrijfstakken en beroepen

De mate waarin vrouwen en mannen evenredig over een aantal categorieën, zoals beroepsgroepen of bedrijfstakken verdeeld zijn, kan worden samengevat in een maat voor segregatie. De maat heeft een maximum van 1 wanneer alle vrouwen in andere categorieën zitten dan mannen en een minimum van 0 wanneer sprake is van een geheel evenredige verdeling. De index geeft een overall waarde aan. Wanneer in de meeste categorieën (bijv. beroepsgroepen) de verdeling bijna evenredig is en in één of enkele categorieën niet, dan zal dat in de index niet snel zichtbaar worden. Ook zullen in de praktijk de verschillen tussen groepen meestal veel kleiner zijn, naarmate minder groepen worden onderscheiden. Voor het gebruik van de index brengt dat mee dat uitkomsten alleen dan vergeleken moeten worden wanneer zij op basis van ongeveer dezelfde indeling berekend zijn.

De segregatie-index voor bedrijfstakken is sinds 1994 gelijk gebleven ondanks de sterk gegroeide arbeidsdeelname van vrouwen. De groei in het aandeel vrouwen op de arbeidsmarkt lijkt nog niet gepaard te gaan met sterke verschuivingen in bedrijfstakken waar zij ondervertegenwoordigd zijn.

Gezien de lage waarde van de segregatie-index voor beroepsniveau zijn vrouwen bijna evenredig naar hun aandeel op de arbeidsmarkt vertegenwoordigd. Wel is een verdere afname van de segregatie zichtbaar. De lage waarde van de index wordt mede veroorzaakt door het feit dat de categorieën heel breed en heterogeen zijn.

Het beroepsniveau is het hoogste niveau van de beroepenindelingen. In beroep-2 vindt een verdere uitsplitsing plaats naar richting van het beroep (bijv. technisch versus verzorgend) en die specificatie gaat in beroep-3 nog iets verder. Zo beschouwd blijkt de segregatie in de loop der jaren groter geworden, hetgeen vooral aan een grotere specialisatie van mannen en vrouwen naar richting toegeschreven kan worden.

Tabel 4.14 Segregatie-indices voor bedrijfstakken en beroepen

	bedrijfstak	beroepsniveau	beroep-2	beroep-3
1994	0,30	0,04	0,44	0,47
1999	0,30	0,03	0,43	0,48
2001	0,30	0,02	0,44	0,49

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking)

Beroepsklassen

Sommige beroepen worden vooral uitgeoefend door mannen; andere beroepen vooral door vrouwen. Zoals al bleek, zijn veel vrouwen werkzaam in de gezondheidszorg. Zij werken dan ook vooral in (para)medische en verzorgende beroepen. Zowel op laag, middelbaar als hoger beroepsniveau zijn vrouwen sterk vertegenwoordigd in deze beroepsklassen. Beroepen waar zeer weinig vrouwen werken, zijn te vinden in de sfeer van techniek en transport.

Sinds 1990 is het aandeel van de vrouwen door de sterke stijging van de arbeidsdeelname in vrijwel alle beroepen toegenomen. Dat geldt ook in de beroepen met het laagste aandeel vrouwen.

Tabel 4.15 Aandeel vrouwen in de werkzame beroepsbevolking van 15-64 jaar naar beroepsklasse (in procenten)

	1990	1995	2001
hoogste aandeel vrouwen			
29 (para)medisch lagere beroepen	86	87	90
49 para)medisch middelbare beroepen	85	85	87
69 (para)medisch hogere beroepen	76	77	78
37 verzorgend lagere beroepen	75	79	77
31 administratief, commercieel e.d. lagere beroepen	75	74	73
77 verzorgend hogere beroepen	65	70	73
56 gedrag en maatschappij middelbare beroepen	51	60	72
57 verzorgende e.d. middelbare beroepen	70	70	70
25 wiskundig, natuurwetenschappelijk lagere beroepen	40	49	67
laagste aandeel vrouwen			
46 technisch middelbare beroepen	3	3	5
68 transport hogere beroepen	6	9	7
28 transport lagere beroepen	4	4	9
66 technisch hogere beroepen	5	6	9
26 technisch lagere beroepen	11	10	10
33 beveiliging lagere beroepen	4	9	13
40 middelbare beroepen z.n.d.	7	23	13
64 landbouwkundig hogere beroepen	10	14	15
86 echnisch wetenschappelijke beroepen	5	8	15
78 managers e.d. hogere beroepen	8	11	16

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking)

Arbeidsomstandigheden

Mannen gaven in 2001 iets vaker aan dat zij onder hoge tijdsdruk werken dan vrouwen, terwijl vrouwen iets vaker dan mannen in een hoog tempo moeten werken. In 2001 zei 31% van de mannen regelmatig onder hoge tijdsdruk te werken en 40% in een hoog tempo, van de vrouwen was dit respectievelijk 28% en 43%. Langdurig in dezelfde houding werken of in een ongemakkelijke positie, repeterende bewegingen maken tijdens het werk en beeldschermwerk worden ongeveer evenveel door vrouwen als door mannen gerapporteerd. Mannen moeten vaker kracht gebruiken tijdens het werk dan vrouwen en doen vaker werk waarbij ze bezweet en buiten adem raken.

Zeven van de tien vrouwen gaven in 2001 aan dat het werk aansluit bij hun opleiding en ervaring. Bij de mannen lag dit aandeel iets hoger. Ook zeggen mannen iets vaker dan vrouwen dat zij zich kunnen ontplooien in hun werk; 78% van de mannen en 73% van de vrouwen.

Tabel 4.16 Werkzame beroepsbevolking naar arbeidsomstandigheden (in procenten)

	vrouwen			mannen		
	1990	1995	2001	1990	1995	2001
psychische werkbelasting						
onder hoge tijdsdruk werken	29	29	28	33	32	31
in hoog tempo werken	44	40	43	42	40	40
onder hoge tijdsdruk en in hoog tempo werken	27	28	26	30	30	27
onder hoge tijdsdruk of in hoog tempo werken	48	46	46	49	49	46
invloed op het werk						
werk sluit aan bij opleiding/ervaring		70	71		75	74
eentonig werk		8	8		7	7
zich kunnen ontplooien in werk		72	73		77	78
lichamelijke werkbelasting						
kracht gebruiken	19	19	19	27	26	26
langdurig dezelfde houding bovenlichaam	44	44	45	42	42	45
ongemakkelijke houding bovenlichaam	13	13	16	14	14	15
vaak dezelfde bewegingen	40	43	43	40	41	44
bezweet en buiten adem	5	4	6	13	11	12
zwaar werk	19	19	19	22	19	21
beeldschermwerk	43	44	46	41	42	44

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking; POLS)

4.2.3 Werkloosheid en arbeidsongeschiktheid

Werkloosheid

De werkloosheid is in de periode 1994-2001 gestaag gedaald. In 2001 daalde de omvang van de werkloze beroepsbevolking tot iets minder dan 250.000. De werkloze beroepsbevolking bestaat uit mensen die actief zoeken naar werk van twaalf uur of meer per week en direct kunnen beginnen. De werkloosheid onder vrouwen bleef bijna tweemaal zo hoog als onder mannen (4,7% tegenover 2,5%).

Tabel 4.17 Werkloosheid naar leeftijd (in procenten)

	vrouwen			mannen		
	1990	1995	2001	1990	1995	2001
totaal	11	11	5	5	6	2
15-24 jaar	11	14	8	10	13	7
25-34 jaar	10	10	4	5	7	2
35-44 jaar	13	13	5	3	5	2
45-54 jaar	10	9	5	3	4	2
55-64 jaar	6	6	3	3	4	2

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking)

Werkloosheid en herkomst

Ook allochtonen hebben geprofiteerd van de dalende werkloosheid in de afgelopen jaren. Toch blijft de werkloosheid onder niet-westerse allochtonen beduidend hoger dan onder autochtonen. In 2001 maakte 3% van de autochtone beroepsbevolking deel uit van de werkloze beroepsbevolking. Het werkloosheidspercentage onder niet-westerse allochtonen was met 9% driemaal zo hoog. Dit geldt zowel voor de eerste als tweede generatie niet-westerse allochtonen.

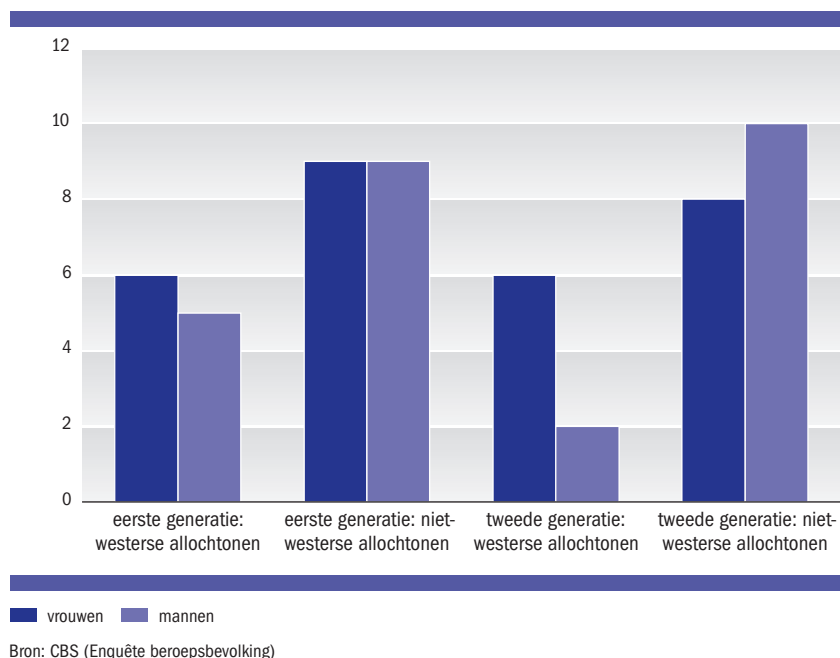
De werkloosheid onder niet-westerse allochtonen is onder vrouwen en mannen gelijk, terwijl de werkloosheid onder autochtone vrouwen veel hoger is dan die onder autochtone mannen.

Tabel 4.18 Werkloosheid naar herkomstsgroepering (in procenten)

	1994	2001
vrouwen	11	5
autochtonen	10	4
westerse allochtonen	15	6
niet-westerse allochtonen	23	9
Turken	31	7
Marokkanen	18	15
Surinamers	20	5
Antillianen/Arubanen	23	7
mannen	7	2
autochtonen	5	2
westerse allochtonen	9	3
niet-westerse allochtonen	27	9
Turken	30	8
Marokkanen	33	8
Surinamers	19	8
Antillianen/Arubanen	21	9

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking)

Figuur 4.2 Werkloosheidspercentage naar herkomstgroepering en generatie, 2001

Werkloosheid en onderwijsniveau

De werkloosheid onder laagopgeleiden is in de tweede helft van de jaren negentig sterk gedaald. In 1995 was nog 16% van de laagopgeleide (mensen met uitsluitend basisonderwijs) beroepsbevolking werkloos. De werkloosheid onder deze groep is meer dan gehalveerd: in 2001 was nog 7% werkloos. Daarmee is de werkloosheid onder laagopgeleiden overigens nog steeds veel hoger dan onder hoogopgeleiden. Op alle onderwijsniveaus zijn vrouwen iets vaker werkloos dan mannen.

Tabel 4.19 Werkloosheid naar onderwijsniveau (in procenten)

	vrouwen			mannen		
	1990	1995	2001	1990	1995	2001
totaal	11	11	5	5	6	2
basisonderwijs	19	22	8	12	13	6
mavo	14	13	7	7	10	5
vbo	13	15	7	4	7	3
havo/vwo	14	12	8	11	12	5
mbo	8	9	4	2	4	1
hbo	8	8	3	2	4	2
wo	11	8	3	4	5	2

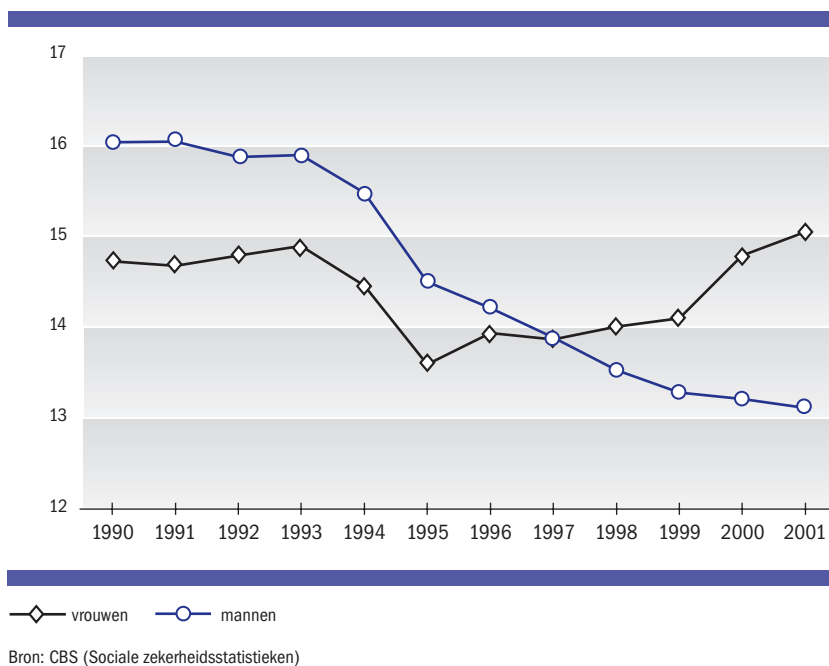
Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking)

Arbeidsongeschiktheid

In de periode 1993-1996 nam het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen af, hetgeen vooral verband hield met de herkeuring van arbeidsongeschikten jonger dan 50 jaar ten gevolge van de wet Terugdringing Beroep op de Arbeidsongeschiktheidsregelingen (TBA), die onder meer de invoering van een ander arbeidsongeschiktheids criterium inhield. Daarna is het arbeidsongeschiktheidsvolume weer opgelopen, waardoor in 1999 het niveau van 1993 weer was bereikt. Eind 2001 waren er 981.000 arbeidsongeschiktheidsuitkeringen, tegenover 921.000 eind 1993. De recente toename doet zich vooral bij vrouwen voor. Dat heeft twee oorzaken: er zijn meer vrouwen gaan werken, en hun gemiddelde leeftijd neemt toe.

Dit onderstreept dat de stijging van het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen niet los te zien is van de toename van het aantal werkenden. Doordat de werkzame beroepsbevolking in de afgelopen tien jaar flink gegroeid is, zijn er meer mensen die kans lopen om arbeidsongeschikt te raken. Om de arbeidsongeschiktheid beter te beoordelen, is het nodig om het aantal uitkeringen af te zetten tegen het aantal personen in de werkzame beroepsbevolking. Het aantal uitkeringen per honderd werkenden is in de periode 1993-1999 voortdurend afgenomen; van 15,5 in 1993 tot 13,6 in 1999. In 2001 waren er 13,9 arbeidsongeschiktheidsuitkeringen per honderd werkenden.

Figuur 4.3 Aantal uitkeringen van arbeidsongeschiktheidsregelingen per honderd personen in de werkzame beroepsbevolking

Deze daling geldt niet voor vrouwelijke arbeidsongeschikten. Sinds 1995 stijgt het aantal uitkeringen per honderd werkende vrouwen. Dat heeft ertoe geleid dat vanaf 1998 het aantal vrouwen met een arbeidsongeschiktheidsuitkering verhoudingsgewijs groter is dan het aantal mannen. In 2001 waren er 15,1 vrouwen met een uitkering per honderd werkende vrouwen en 13,1 mannen met een uitkering per honderd werkende mannen.

Vrouwen hebben een groter risico om arbeidsongeschikt te raken. In 2001 stroomden 68.000 vrouwen in in een arbeidsongeschiktheidsuitkering (WAO, WAZ, en Wajong) en 58.000 mannen. Terwijl de arbeidsdeelname van vrouwen nog steeds lager is dan die van mannen, ligt de instroom in arbeidsongeschiktheid onder vrouwen hoger. Uitgedrukt als aandeel van de werkzame beroepsbevolking ligt de instroom in een arbeidsongeschiktheidsregeling van vrouwen op 2,4% tegen 1,4% bij de mannen. Hierbij moet worden bedacht dat de hogere instroomkans van vrouwen voor een deel te maken kan hebben met kenmerken van het werk dat vrouwen verrichten (zoals de bedrijfssector, arbeidsbelasting, functieniveau, enz.).

De uitstroom uit arbeidsongeschiktheid is hoger onder mannen dan onder vrouwen. Vrouwen stromen echter wel vaker dan mannen uit doordat zij hersteld zijn, hoewel de herstelkansen voor beide geslachten zeer laag zijn (4,5% bij de vrouwen en 2,8% bij de mannen). Bij de vrouwen gebeurt dit in eenderde van de uitstroomgevallen. Bij de mannen ligt dit aandeel op 18%. Vrouwelijke arbeidsongeschikten zijn gemiddeld jonger dan mannen met een arbeidsongeschiktheidsuitkering. Mannen stromen daardoor vaker uit naar de AOW, terwijl vrouwen vaker herstellen.

Tabel 4.20 Instromers en uitstromers van de arbeidsongeschiktheidsregelingen

	vrouwen				mannen			
	1998	1999	2000	2001	1998	1999	2000	2001
instromers totaal (x 1.000)	57	58	62	68	55	52	53	58
werknemers (in %)	74	75	75	72	67	71	74	70
overheidspersoneel in (%)	10	11	10	16	9	12	10	15
zelfstandigen in (%)	5	5	6	5	4	3	3	3
jonggehandicapten								
en studenten in (%)	6	6	5	5	9	9	8	7
overig in (%)	6	3	3	3	11	5	5	5
instromers in % van de								
werkzame beroepsbevolking	2,2	2,2	2,3	2,4	1,4	1,3	1,3	1,4
uitstromers totaal (x 1.000)	37	39	41	46	55	53	55	59
herstel (in %)	30	28	30	32	17	17	18	18
bereiken 65 jaar (in %)	27	26	25	24	38	39	37	35
overige redenen (in %)	43	46	44	45	45	44	45	47

Bron: CBS (Sociale zekerheidsstatistieken)

4.2.4 Nederland in internationaal perspectief

Arbeidsdeelname in de Europese Unie

De arbeidsdeelname van vrouwen van 15-64 jaar ligt in alle landen van de Europese Unie lager dan die van mannen. In de Scandinavische landen ligt de arbeidsdeelname van vrouwen hoger dan in de andere Europese landen. In Zweden en Denemarken werkten in 2000 ruim zeven van de tien vrouwen. De Nederlandse vrouwen komen met een arbeidsdeelname (1 uur of meer werkzaam per week) van 63% op een vijfde plaats binnen de Europese Unie.

Tabel 4.21 Arbeidsdeelname^a van 15-64-jarigen in EU-landen (in procenten)

	vrouwen			mannen		
	1990	1995	2000	1990	1995	2000
België	46	52	52	71	72	70
Denemarken	78	73	72	87	86	81
Duitsland ^b	58	61	58	82	80	73
Griekenland	43	44	41	77	77	71
Spanje	41	45	40	78	74	70
Frankrijk	58	61	55	77	75	69
Ierland	42	47	53	79	76	75
Italië	43	43	39	77	72	68
Luxemburg	42	44	50	77	76	75
Nederland	52	58	63	80	80	82
Oostenrijk	.	62	60	.	81	76
Portugal	57	59	60	81	76	76
Finland	.	69	65	.	75	71
Zweden	.	78	70	.	82	73
Verenigd Koninkrijk	66	66	65	87	83	78

a Werkende personen (1 uur of meer) in % van de bevolking van 15-64 jaar.

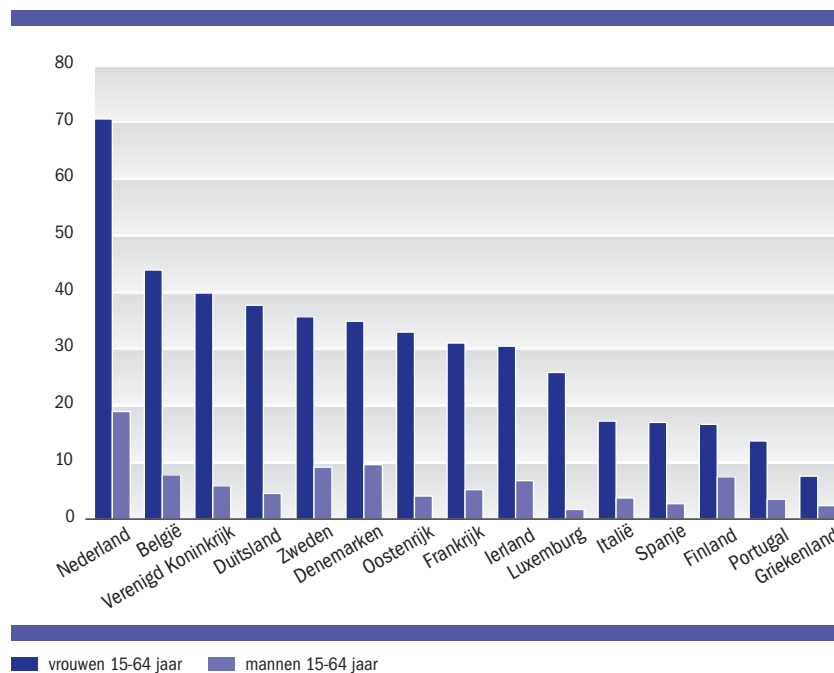
b Duitsland: 1990 excl. nieuwe deelstaten, 1995 en 2000 incl. nieuwe deelstaten.

Bron: CBS (Eurostat Data Shop)

Deeltijdwerk in de Europese Unie

Nederland is koploper in Europa wat betreft deeltijdwerken. In 2000 werkte 41% van de Nederlandse werkende beroepsbevolking in deeltijd. Dit is ruim tweemaal zo hoog als het gemiddelde van de Europese Unie (16%). Vooral vrouwen werken in deeltijd. In Nederland werkte in 2000 70% van de vrouwen in deeltijd. Ook het aandeel deeltijders onder de mannen is in Nederland hoger dan in de anderen EU-landen. De termen 'deeltijd' en 'voltijd' hebben niet in alle landen dezelfde betekenis. Daarom is uitgegaan van wat de respondent zelf heeft ingevuld.

Figuur 4.4 Aandeel deeltijders onder werkenden, 2000 (in procenten)

a Indeling deeltijd/voltijd op basis van antwoord van de respondent.
Bron: CBS (Eurostat (Labour Force Survey))

Werkloosheid in de Europese Unie

In de meeste landen van de Europese Unie is de werkloosheid onder vrouwen van 15-64 jaar hoger dan onder mannen. Alleen in Zweden en Groot-Brittannië is de werkloosheid onder vrouwen beduidend lager dan die onder mannen. Nederland kent een zeer laag niveau van werkloosheid in vergelijking met de andere landen van de Europese Unie. Alleen in Luxemburg was de werkloosheid lager.

Tabel 4.22 Werkloosheid in Europa onder de bevolking 15-64 jaar, 2000 (in procenten)

	vrouwen	mannen
België	8,3	5,3
Denemarken	5,0	4,0
Duitsland	8,3	7,7
Griekenland	16,9	7,5
Spanje	20,5	9,7
Frankrijk	12,3	8,6
Ierland	4,2	4,4
Italië	14,9	8,4
Luxemburg	3,2	1,8
Nederland	3,5	2,2
Oostenrijk	4,6	4,8
Portugal	5,1	3,2
Finland	12,0	10,4
Zweden	5,1	6,0
Verenigd Koninkrijk	4,9	6,2

Bron: Eurostat (Labour Force Survey)

4.3 Deelname aan onbetaalde arbeid

4.3.1 Tijdsbesteding aan betaalde en onbetaalde arbeid

Sinds 1980 is het aandeel van mannen in onbetaalde arbeid bescheiden toegenomen van 29 naar 36% in 1995. Deze 'herverdeling' komt vooral omdat vrouwen sterk zijn gaan bezuinigen op de tijd die zij in onbetaalde arbeid steken. In dezelfde periode steeg het aantal uren dat mannen wekelijks onbetaalde arbeid verrichtten iets, maar in de laatste jaren van de vorige eeuw zijn ook zij hun inspanningen op dit front gaan inkrimpen, waardoor ook in 2000 hun aandeel 36% is. Daarmee lijkt aan de geleidelijke herverdeling van het onbetaalde werk een voorlopig einde te zijn gekomen.

Vrouwen hebben vooral bezuinigd op het aantal uren huishoudelijk werk en doe-het-zelfactiviteiten. Zorgtaken daarentegen vergen evenveel, of meer tijd dan in 1975. Mannen zijn in diezelfde periode meer huishoudelijk werk gaan verrichten. De tijd die zij besteedden aan zorg voor kinderen en/of huisgenoten is echter nauwelijks toegenomen.

De herverdeling van betaalde arbeid verloopt wat sneller en daar is geen sprake van een stagnatie. Vrouwen zijn steeds meer tijd aan betaalde arbeid gaan besteden en in de laatste jaren van de vorige eeuw is deze stijging nog iets groter dan daarvoor. Dat geldt ook voor mannen, zij het dat de stijging van het aantal uren betaalde arbeid bij hen wat minder sterk is dan bij vrouwen. Gevolg is dat van het totaal aantal uren besteed aan betaalde arbeid een toenemend deel voor rekening vrouwen komt: van 12% in 1975, naar 19% in 1985, een kwart in 1995 en in 2000 29%.

Tabel 4.23 Tijdsbesteding aan betaalde^a en onbetaalde arbeid door personen van 25 jaar en ouder naar geslacht, 1975-2000 (in uren per week)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000
vrouwen						
onbetaalde arbeid	42,6	44,4	43,3	39,1	37,7	35,5
waarvan						
huishoudelijk werk	30,6	30,2	28,8	26,1	25,3	23,9
zorg voor kinderen en andere huisgenoten	4,6	5,2	4,7	5	5,1	5
doe-het-zelfwerkzaamheden	5,7	7,1	7,5	5,6	5	4,6
hulp aan (niet-)familieleden	0,9	1	1,1	1,2	1,1	1,1
vrijwilligerswerk	0,8	0,9	1,1	1,1	1,2	0,9
betaalde arbeid	3,9	4,4	5,9	7,7	9,3	12
mannen						
onbetaalde arbeid	17,4	18,5	20,4	19,7	21,2	20
waarvan						
huishoudelijk werk	8,5	8,8	10,3	10	11,2	11,4
zorg voor kinderen en andere huisgenoten	1,9	1,9	1,8	1,9	1,9	2,1
doe-het-zelfwerkzaamheden	4,9	5,5	5,6	5,2	5,2	4,3
hulp aan (niet-)familieleden	0,7	0,7	1,2	0,9	1,2	0,9
vrijwilligerswerk	1,5	1,6	1,5	1,8	1,7	1,4
betaalde arbeid	27,3	25,6	25,1	27,3	28,6	29,8

a Het aantal uren betaalde arbeid is inclusief reistijd.

Bron: SCP (TBO'75-'00)

Deze algemene trends vinden we terug als we uitsplitsen naar gezinstypen (zie tabel 4.24). In alle gezinstypen zijn de vrouwen minder uren gaan besteden aan onbetaalde arbeid, en zijn ook mannen vanaf 1995 (sommigen al eerder) daarop gaan bezuinigen. De reductie in het aantal uren onbetaalde arbeid is door vrijwel alle vrouwen en mannen in de verschillende huishoudtypen gerealiseerd door het aantal uren besteed aan huishoudelijk werk, doe-het-zelfactiviteiten, hulp aan (niet-)familieleden en aan vrijwilligerswerk in te perken. Zorg voor huisgenoten en kinderen bleef in alle onderscheiden groepen evenveel of meer tijd vergen.

Aan betaalde arbeid wordt juist meer tijd besteed. Dit geldt voor de vrouwen in alle gezinstypen, en ook voor de meeste mannen. Uitzondering zijn de vaders van kinderen ouder dan vijf jaar. Zij zijn sinds 1985 nauwelijks meer, of zelfs minder buitenshuis gaan werken. Omdat het aantal betaalde arbeidsuren van de moeders met kinderen ouder dan 5 jaar wel flink is toegenomen, is in deze gezinnen sprake van een groei naar een meer gelijke verdeling van betaalde arbeid; in 1985 namen de vrouwen ongeveer 15% van de uren voor hun rekening, in 2000 is dit aandeel verdubbeld. Ook bij de ouders van kinderen jonger dan 5 jaar is sprake van een, zij het iets bescheidener, groei naar een meer gelijke verdeling van betaalde arbeid (aandeel vrouwen in betaalde arbeid was 13% in 1985, dit is in 2000 22%). De herverdeling is het geringste bij de samenwonende en de alleenstaanden.

Tabel 4.24 Tijdsbesteding aan betaalde en onbetaalde arbeid door personen van 25 jaar en ouder naar type huishouden en geslacht, 1985-2000 (in uren per week)

	vrouwen			mannen		
	1985	1995	2000	1985	1995	2000
alleenstaanden						
onbetaalde arbeid	34,4	31	30,7	21,9	20,2	19,1
waarvan						
huishoudelijk werk	23,4	21,1	21	15,7	13,5	13,8
zorg voor kinderen en andere huisgenoten	0,6	0,9	1,2	0,2	0,2	0,7
doe-het-zelf	8	6,7	5,4	3,3	3,9	2,8
hulp aan (niet-)familieleden	1,3	1,1	1,1	0,8	1,1	0,7
vrijwilligerswerk	1	1,3	1	1,4	1,4	1,1
betaalde arbeid	5,2	7,3	9,3	16,5	23,5	27,9
samenwonende mannen en vrouwen zonder kinderen						
onbetaalde arbeid	37,7	32,7	31,7	21,2	21,9	20,9
waarvan						
huishoudelijk werk	27,2	23,9	23,6	11,9	12,1	11,8
zorg voor kinderen en andere huisgenoten	1	1,6	1,9	0,5	0,6	0,6
doe-het-zelf	7,6	5,2	4,6	6,2	6,3	5,3
hulp aan (niet-) familieleden	0,7	1,1	0,8	1,1	1,2	1,3
vrijwilligerswerk	1,2	1	0,7	1,5	1,7	1,9
betaalde arbeid	6,6	10,4	12,5	16	21,9	24,6
samenwonende vrouwen en mannen, jongste kind 0-5 jaar						
onbetaalde arbeid	55,4	50,5	48	22,9	22,3	19,8
waarvan						
huishoudelijk werk	29	26,1	24,1	8,9	8,7	8,3
zorg voor kinderen en andere huisgenoten	18,7	19,1	20,1	6,4	8,3	8,4
doe-het-zelf	6	3,7	2,4	4,7	3,7	2,4
hulp aan (niet-) familieleden	0,9	0,7	0,6	1,5	0,6	0,3
vrijwilligerswerk	0,7	0,9	0,8	1,4	1	0,4
betaalde arbeid	4,7	8,8	12	32,3	38,8	42,2
samenwonende vrouwen en mannen, jongste kind 6-14 jaar						
onbetaalde arbeid	48,7	41,9	40,5	16,6	21,7	19,6
waarvan						
huishoudelijk werk	32	28,1	26,7	7,4	10,1	10,2
zorg voor kinderen en andere huisgenoten	6,3	6,9	7,3	1,9	2,7	3,6
doe-het-zelf	7,3	3,9	3,8	5,3	4,6	4,3
hulp aan (niet-)familieleden	1,6	1,2	1,7	0,7	1,8	0,6
vrijwilligerswerk	1,5	1,6	1	1,2	2,5	0,9
betaalde arbeid	5,9	10,8	13,9	37,3	36,2	36,1

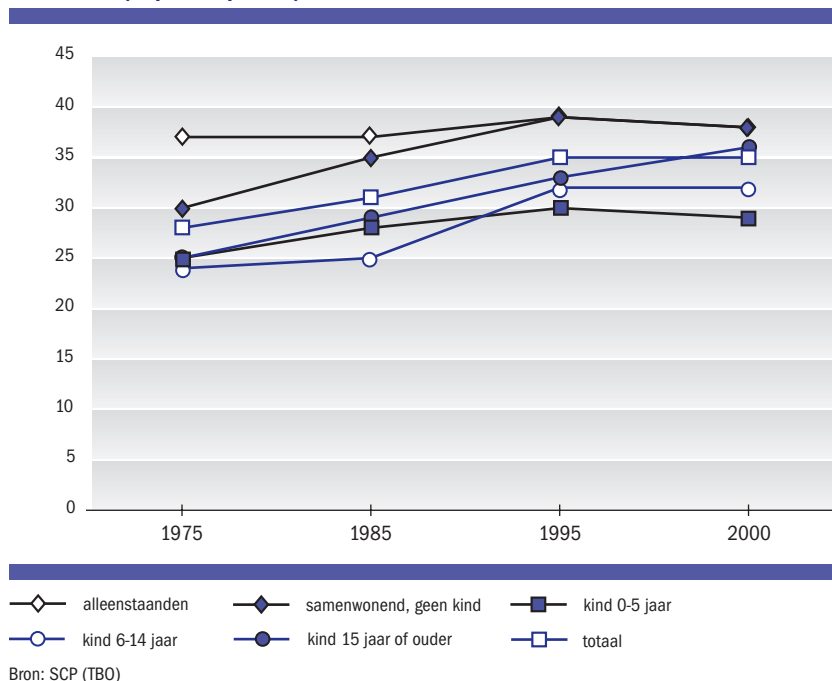
Tabel 4.24 (vervolg) Tijdsbesteding aan betaalde en onbetaalde arbeid door personen van 25 jaar en ouder naar type huishouden en geslacht, 1985-2000 (in uren per week)

	vrouwen			mannen		
	1985	1995	2000	1985	1995	2000
samenwonende vrouwen en mannen, jongste kind 15 jaar en ouder						
onbetaalde arbeid	45,6	39,7	33,8	20,6	20,6	20,2
waarvan						
huishoudelijk werk	33,3	30,4	24,7	9,5	11,1	12,1
zorg voor kinderen en andere huisgenoten	1,1	1,7	1,6	0,4	0,5	0,8
doe-het-zelf	8,7	5	5,4	6,9	6,6	5
hulp aan (niet-)familieleden	1,3	1,6	1,4	1,7	0,8	0,3
vrijwilligerswerk	1,2	0,9	0,8	2,1	1,6	1,9
betaalde arbeid	5,6	8,7	13,2	27,3	28,3	29,1

Bron: SCP (TBO'85-00)

Veel vrouwen en weinig mannen gaan minder werken, of stoppen met werken, op het moment dat zij de zorg voor kinderen krijgen. De overheid ziet herverdeling van de onbetaalde arbeid dan ook als een voorwaarde voor verhoging van de arbeidsparticipatie van vrouwen (*Beleidsbrief Emancipatiebeleid 2002*). Men wil bereiken dat in 2010 mannen 40% van alle uren onbetaalde zorg voor hun rekening nemen (*Meerjarenbeleidsplan Emancipatie; TK 2000/2001*). Onder onbetaalde zorg wordt verstaan het totaal aantal uren besteed aan huishoudelijke arbeid, zorg voor kinderen, zorg voor familieleden en anderen en doe-het-zelfactiviteiten. In de periode 1975 tot 1995 nam bij alle huishoudtypen het aandeel van mannen in onbetaalde zorg toe. Als deze herverdeling in hetzelfde tempo was doorgegaan, dan zou in alle huishoudtypen (uitgezonderd die met hele jonge kinderen) het aandeel van mannen in de onbetaalde arbeid inmiddels boven de beoogde 40% zijn uitgekomen. Echter, bij alle groepen zien we sinds 1995 stagnatie, of zelfs daling van het aandeel van mannen in de onbetaalde arbeid, waardoor het aandeel van mannen in 2000, evenals in 1995, 35% bedraagt. Enige gunstige uitzondering zijn de gezinnen met kinderen ouder dan 14 jaar. Hoe jonger de kinderen, des te geringer het aandeel van de vader in de onbetaalde arbeid. Deels is dit de tegenhanger van de verdeling van de betaalde arbeid. Hoe jonger de kinderen, des te geringer is het aandeel van de vrouw in de betaalde arbeid. Dit komt niet omdat moeders van jonge kinderen veel minder buitenshuis werken dan moeders met oudere kinderen, maar omdat vaders van jonge kinderen veel meer uren buitenshuis werken dan de vaders van oudere kinderen, en zelfs veel meer dan alleenstaanden en samenwonende mannen zonder kinderen.

Figuur 4.5 Aandeel van mannen in onbetaalde arbeid naar gezinsfase, 1975-2000 (in procentpunten)

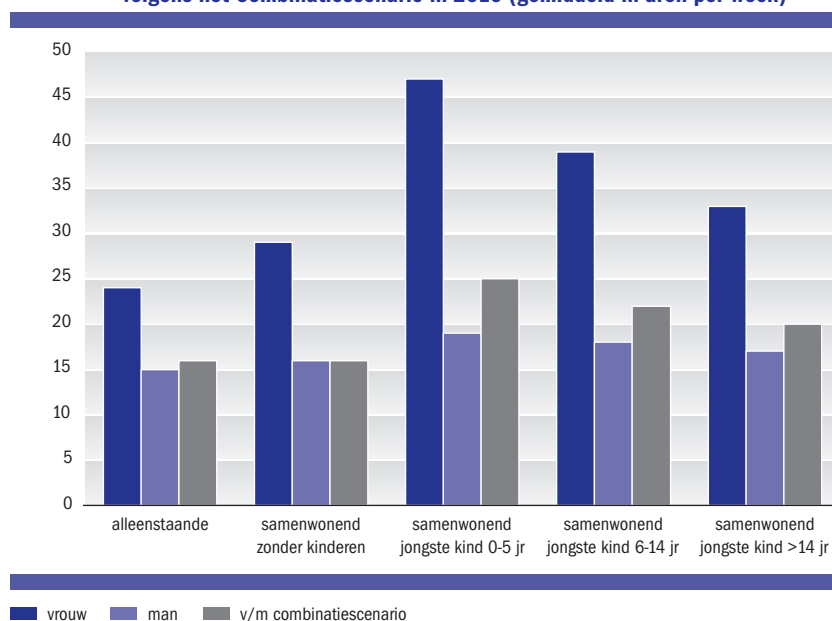
4.3.2 Verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid en het combinatiescenario

De overheid heeft niet alleen herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid voor ogen, maar heeft ook een idee over het aantal uren dat mannen en vrouwen uiteindelijk aan een en ander gaan besteden, hoewel nadrukkelijk wordt gesteld dat het hier om een richtaantal, en niet om een ‘nieuw moeten’ gaat. In 1995 kwam de Commissie toekomstscenario's herverdeling onbetaalde arbeid met het combinatiescenario en in het *Meerjarenbeleidsplan Emancipatie* wordt dit als uitgangspunt van het emancipatiebeleid voor de korte en middellange termijn gepresenteerd. In dit combinatiescenario wordt als uitgangspunt genoemd dat mannen en vrouwen beiden gedurende hun arbeidzame leven uitkomen op een gemiddelde van 30 tot 32 uur betaalde arbeid per week en zo'n 20 uur huishoudelijke en zorgarbeid (Commissie toekomstscenario's herverdeling onbetaalde arbeid 1995). Het aantal arbeidsuren en zorguren schommelt, afhankelijk van de levensfase waarin men verkeert en de zwaarte van de zorgtaken (*Meerjarenbeleidsplan Emancipatie*; TK 2000/2001).¹

In figuur 4.6 en 4.7 is het aantal uren onbetaalde c.q. betaalde arbeid van mannen en vrouwen in verschillende levensfases afgebeeld naast het richtaantal dat genoemd wordt in het combinatiescenario. Opvallend is dat het aantal uren onbetaalde en betaalde arbeid waarvan in het combinatiescenario wordt uitgegaan erg dicht in de

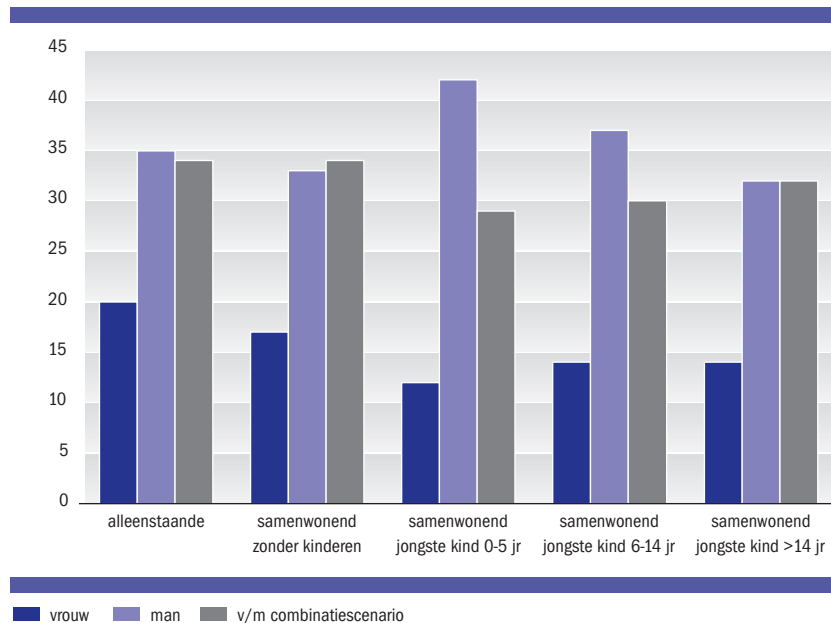
buurt ligt van de huidige tijdsbesteding van mannen. Vrouwen zouden minimaal twee keer zoveel uren betaalde arbeid moeten gaan verrichten, terwijl mannen al aardig aan hun gemiddelde komen. Ook het beoogde aantal uren onbetaalde arbeid ligt dichterbij de buurt van wat mannen nu doen dan van de tijd die vrouwen daar nu in steken. Vrouwen zouden volgens het combinatiescenario, in alle levensfasen, aanzienlijk minder tijd aan zorgen en huishoudelijke arbeid moeten besteden. De taken die zij moeten laten liggen zouden voor een gering deel moeten worden overgenomen door mannen. Vooral de vaders moeten volgens de overheid iets meer gaan zorgen en poetsen, maar al met al ziet de overheid een samenleving voor zich waar werkenden minder uren besteden aan huishoudelijke arbeid en zorgarbeid dan nu het geval is. Deels moeten die taken worden uitbesteed (aan kinderopvang bijvoorbeeld), deels verwacht men wellicht ook dat ze efficiënter kunnen worden uitgevoerd (door betere huishoudelijke apparaten) of dat de normen wat naar beneden kunnen.

Figuur 4.6 Onbetaalde arbeid van mannen en vrouwen naar huishoudtype in 2000 en volgens het Combinatiescenario in 2010 (gemiddeld in uren per week)

Bron: SCP (TBO); Commissie toekomstscenario's herverdeling onbetaalde arbeid (1995)

Figuur 4.7 Betaalde arbeid van mannen en vrouwen naar huishoudtype in 2000 en volgens het combinatiescenario in 2010 (gemiddeld aantal uren per week)

Bron:

4.3.3 Zorgzelfstandigheid

De tegenhanger van het begrip economische zelfstandigheid is zorgzelfstandigheid. Alhoewel het in alle nota's over emancipatie voorkomt, wordt niet precies duidelijk wat men daaronder moet verstaan. Moet men voor zichzelf kunnen zorgen, of het ook daadwerkelijk doen? En moet men op zorggebied volledig zelfvoorzienend zijn, of kan een taakverdeling ook en hoeft men niet alle zorgtaken te beheersen of uit te oefenen? Om toch een indicatie te kunnen geven van de zorgzelfstandigheid van vrouwen en mannen hebben we gekeken aan hoeveel van de volgende zorgtaken mannen en vrouwen wekelijks ten minste een kwartier tijd besteden: koken, afwassen, schoonmaken, wassen en strijken, en boodschappen doen. Als we zorgzelfstandigheid opvatten als het wekelijks uitvoeren van ten minste vier van de vijf taken, dan blijkt dat het overgrote deel van de vrouwen in 1975 reeds zorgzelfstandig was en nog steeds is. Bij de mannen haalde in 1975 slechts een kwart deze grens, maar sindsdien is dit aandeel opgelopen en in 2000 zou ruim de helft van de mannen, volgens de hier gekozen definitie, zich zorgzelfstandig mogen noemen.²

Tabel 4.25 Aantal zorgactiviteiten waaraan ten minste één kwartier in de week tijd is besteed, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in procenten)

	vrouwen				mannen			
	1975	1985	1995	2000	1975	1985	1995	2000
0 activiteiten	1	1	1	1	13	7	6	6
1 activiteit	3	1	2	2	25	16	14	10
2 activiteiten	3	4	3	3	18	19	15	14
3 activiteiten	6	7	6	6	22	23	20	18
4 activiteiten	10	11	10	11	17	22	26	31
5 activiteiten	76	76	78	77	6	13	19	21

Bron: SCP (TBO)

In gezinnen met jonge kinderen komt er, boven op de vijf al genoemde zorgtaken nog een zesde bij; de verzorging van de kinderen. Als we in dat geval zorgzelfstandigheid opvatten als het uitvoeren van minimaal vijf van de zes zorgtaken (ieder voor ten minste een kwartier per week), dan zien we dat vrijwel alle moeders dit criterium halen. Bij de vaders was dat in 1975 een kwart, maar in 2000 mag inmiddels de helft van hen het predikaat ‘zorgzelfstandig’ voeren. Of deze verdubbeling van het aandeel ‘zorgzelfstandige’ mannen (afgezien van de definitiekwestie) past in het beleid van de overheid is niet duidelijk. Terwijl ten aanzien van de economische zelfstandigheid van vrouwen streefdoelen zijn opgesteld, ontbreken die voor de zorgzelfstandigheid van mannen.

Tabel 4.26 Aantal zorgactiviteiten waaraan tenminste één kwartier in de week tijd is besteed in gezinnen met kinderen onder de 15 jaar, 1975-2000 (in procenten)

	vrouwen				mannen			
	1975	1985	1995	2000	1975	1985	1995	2000
0 activiteiten	–	–	–	–	4	4	3	2
1 activiteit	1	–	–	–	12	6	7	5
2 activiteiten	2	–	–	–	23	14	9	8
3 activiteiten	1	1	–	–	19	23	19	16
4 activiteiten	1	1	1	1	20	21	19	19
5 activiteiten	9	7	11	9	17	20	26	34
6 activiteiten	87	92	88	90	6	11	18	16

Bron: SCP (TBO)

4.3.4 Verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid internationaal vergeleken

In tabel 4.27 is een aantal gegevens bijeengebracht uit tijdsbestedingsonderzoeken in diverse landen. Doordat de gegevens betrekking hebben op verschillende jaren en op verschillende populaties, zijn ze niet in alle opzichten goed vergelijkbaar. Er mag echter verwacht worden dat de onderlinge verhoudingen per land wel vergelijkbaar zijn, zodat toch enkele algemene conclusies zijn te trekken.

In de meeste landen besteden vrouwen veel minder tijd dan mannen aan betaalde arbeid. In Letland, Finland en Zweden zijn de verschillen minder groot dan in de andere landen. Het verschil tussen het aantal uren betaalde arbeid van vrouwen en mannen is, van de hier onderzochte landen, het grootste in Nederland en Israël. Wat de verdeling van de onbetaalde arbeid betreft zien we grofweg hetzelfde patroon. In landen waar vrouwen relatief veel buitenshuis werken, nemen mannen meestal een relatief groot deel van het onbetaalde werk voor hun rekening, zij het dat dit aandeel van de mannen in de onbetaalde arbeid meestal wat lager is dan het aandeel van vrouwen in de betaalde arbeid. Nederland en Duitsland zijn de uitzondering op deze regel. Daar ligt het aandeel van mannen in de onbetaalde arbeid hoger dan het aandeel van vrouwen in de betaalde arbeid.

Wanneer vrouwen en mannen kleine, nog niet naar school gaande kinderen hebben, is de taakverdeling schever. Het aandeel van moeder in de betaalde arbeid ligt in alle landen rond een derde (uitgezonderd Finland). Het aandeel van de vaders in de onbetaalde arbeid schommelt wat meer, maar is altijd lager dan het aandeel van mannen in het algemeen in de onbetaalde arbeid (maar meestal wel hoger dan het aandeel van vrouwen in de betaalde arbeid). Vrouwen met kleine kinderen besteden minder tijd aan betaalde arbeid en meer aan onbetaalde arbeid: veel vrouwen stoppen met werken, of gaan minder uren betaald werken als zij kinderen krijgen en gaan meer tijd besteden aan huishouden en kinderen. Deze invloed van kleine kinderen op de tijdsbesteding van vrouwen is in Nederland echter veel groter dan in de andere onderzochte landen. Nederlandse mannen met kleine kinderen besteden daarentegen meer tijd dan gemiddeld aan betaalde arbeid, maar ook meer tijd dan gemiddeld aan onbetaald werk.

Tabel 4.27 Percentage van de tijd in een week besteed aan betaald en onbetaald werk^a in diverse landen, 1987-1998

	jaar	leeftijd populatie in jaren	totaal		percentage met nog niet naar school- gaande kinderen	
			percentage uren vrouwen	percentage uren mannen	percentage uren vrouwen	percentage uren mannen
			t.o.v. mannen	t.o.v. vrouwen	t.o.v. mannen	t.o.v. vrouwen
Oostenrijk	1992	≥ 10	49	34	23	25
Finland	1987	15-64	70	59	49	48
Frankrijk	n.b.	18-61/64	60	57	.	.
Duitsland ^b	1991/92	n.b.	50	55	26	42
Italië ^b	1989	n.b.	41	21	33	19
Nederland	1995	18-64	39	49	22	42
Zweden	1990/91	20-64	70	60	.	.
Letland	1996	20-59	75	53	.	.
Canada	1992	15-64	63	55	36	52
Israël	1991	n.b.	39	36	31	31
Noorwegen	1990/91	18-61/64	58	56	29	52
Zwitserland	1997/98	15-61/64	50	49	28	44

a Inclusief reistijd.

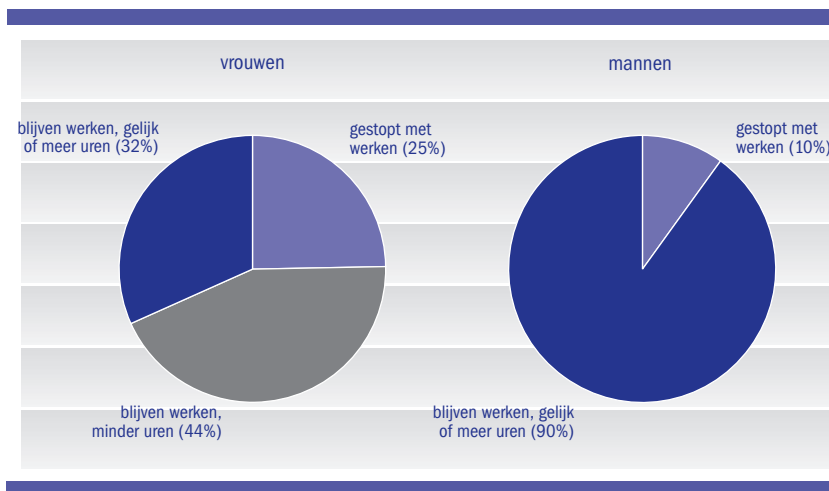
b Duitsland en Italië: behandeling reistijd onbekend.

Bron: ECE (2000)

4.4 Combinatie van arbeid en zorg

In deze paragraaf staat de combinatie van zorg en arbeid centraal. Er zal vooral aandacht worden besteed aan de arbeidsdeelname van vrouwen na de geboorte van kinderen. Deze informatie komt uit het *Onderzoek gezinsvorming* van het CBS. Daarin zijn geen gegevens over vaders verzameld. Beperkte informatie over de arbeidsdeelname van mannen na de geboorte van kinderen is wel beschikbaar uit de *Enquête beroepsbevolking* (EBB) van het CBS. De meest recente cijfers betreffen echter 1997. Hieruit blijkt dat jonge vaders hun arbeidspatroon nauwelijks aanpassen. Vrijwel alle jonge vaders die voor de geboorte een baan hadden, werkten nog steeds hetzelfde aantal uren of zijn zelfs meer gaan werken. Slechts 10% van de jonge vaders is minder uren gaan werken of gestopt met werken na de geboorte van hun eerste kind. Van de vrouwen stopt een kwart met werken na de geboorte van het eerste kind en 43% gaat minder uren werken. Bij slechts 32% verandert er niets in het arbeidspatroon van de vrouwen.

Figuur 4.8 en 4.9 Verandering van arbeidspatroon van werkende ouders na geboorte eerste kind, 1997

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking)

4.4.1 Arbeidsdeelname van vrouwen na de geboorte van kinderen

Blijven werken na de geboorte van het eerste kind

In de afgelopen decennia is het aandeel vrouwen dat na de geboorte van hun eerste kind is blijven werken sterk gegroeid. Ruim driekwart van de werkende vrouwen die in de eerste helft van de jaren zeventig hun eerste kind kregen, stopte met werken na de bevalling. Van degenen die in de daaropvolgende decennia moeder werden, bleef een steeds groter deel na de geboorte werken. Van de werkende vrouwen die in 1995-1997

hun eerste kind kregen, bleef ruim 70% werkzaam. Een groot deel van deze vrouwen ging wel minder uren per week werken. De toename van deeltijdwerk en de uitgebreidere mogelijkheden voor kinderopvang hebben aan deze ontwikkeling bijgedragen.

Ook het aandeel vrouwen dat na de geboorte van een tweede kind is blijven werken, is in de afgelopen jaren toegenomen. Deze vrouwen gaan veel minder vaak minder uren per week werken. Dit komt doordat een groot deel van de vrouwen al minder zijn gaan werken na de geboorte van hun eerste kind. De geboorte van een tweede kind gaat dus gepaard met minder veranderingen.

De toegenomen arbeidsdeelname na de geboorte van eerste en tweede kinderen heeft tot gevolg dat het aandeel vrouwen dat vóór de bevalling van een derde nog betaald werk verrichtte sinds de jaren zeventig sterk is toegenomen. Na de geboorte van een derde kind blijft twee derde van de werkende vrouwen actief op de arbeidsmarkt.

Tabel 4.27 Werkende vrouwen voor en na de geboorte van de kinderen (1 uurs-grens)

	werkende vrouwen			vrouwen die door blijven werken na de bevalling als fractie van werkende vrouwen voor de bevalling	totaal-aantal vrouwen in steekproef (= 100%)
	voor de bevalling	evenveel of meer uren	minder uren		
geboorteperiode eerste kind (in %)					
1970-1974	57	7	6	23	abs. 456
1975-1979	62	8	8	26	502
1980-1984	70	11	11	31	552
1985-1989	71	15	20	50	566
1990-1994	77	16	34	65	566
1995-1997	86	17	46	73	411
geboorteperiode tweede kind (in %)					
1970-1979	16	7	2	58	715
1980-1984	18	9	1	58	432
1985-1989	30	19	3	73	438
1990-1994	45	26	4	66	476
1995-1997	55	32	11	79	308
geboorteperiode derde kind (in %)					
1970-1989	18	11	1	67	488
1990-1997	42	22	6	67	286

Bron: CBS (Onderzoek gezinsvorming 1998)

Blijven werken na de geboorte van het eerste kind per onderwijsniveau

In de jaren zeventig bleef gemiddeld één op de vier vrouwen werken na de geboorte van het eerste kind. Laagopgeleide vrouwen bleven veel minder vaak werken (13%) dan hoogopgeleide vrouwen (40%). Het aandeel vrouwen dat is blijven werken na de geboorte van het eerste kind is sindsdien sterk gestegen, zowel onder laag- als hoogopgeleide vrouwen. Ook in de jaren negentig is echter het aandeel hoogopgeleide vrouwen dat blijft werken (87%) veel hoger dan dat onder laagopgeleide vrouwen (50%). Zowel voor laag- als hoogopgeleide vrouwen geldt dat twee derde van de vrouwen die blijven werken, minder uren per week gaan werken.

Tabel 4.28 Werkende vrouwen voor en na de geboorte van het eerste kind naar opleidingsniveau (in procenten)

	werkende vrouwen voor de bevalling	werkende vrouwen na de bevalling			vrouwen die door blijven werken na de bevalling als fractie van werkende vrouwen voor de bevalling	totaal-aantal vrouwen in steekproef (= 100%) abs.
		evenveel of meer uren	minder uren	gestopt		
voor 1980						
laag	52	4	3	45	13	501
middelbaar	67	11	9	48	29	399
hoog	69	14	14	41	40	157
totaal	60	8	7	46	25	1.057
1980-1989						
laag	65	9	11	45	31	374
middelbaar	75	12	19	42	44	488
hoog	82	26	22	34	58	200
totaal	73	14	17	42	43	1.062
1990-1997						
laag	67	11	22	33	50	281
middelbaar	86	17	46	24	72	462
hoog	92	28	51	12	87	214
totaal	82	18	40	24	71	956

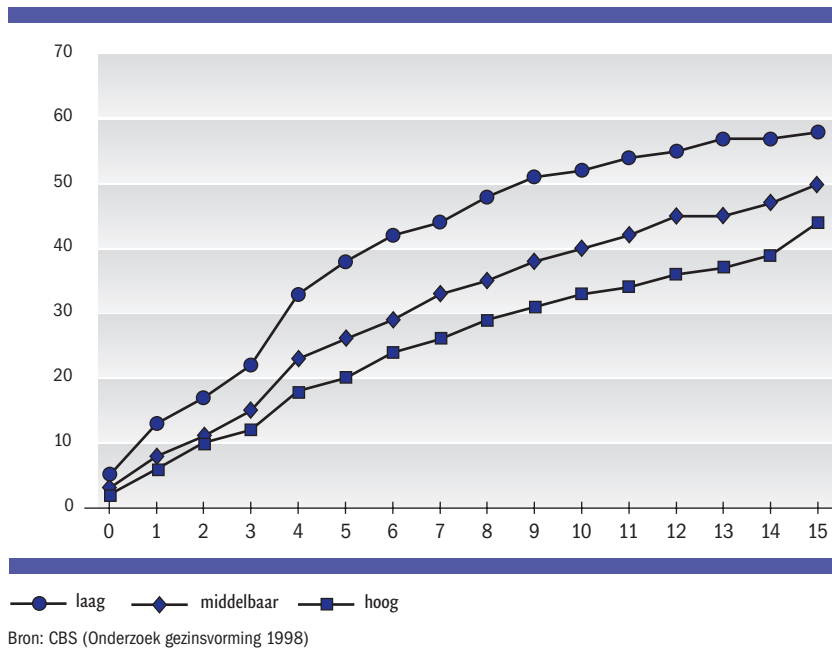
Bron: CBS (Onderzoek gezinsvorming 1998)

Herintredende vrouwen

Een deel van de vrouwen die stoppen met werken na de geboorte van hun kind(eren) gaat weer werken als de kinderen wat ouder zijn. In het Onderzoek gezinsvorming 1998 is aan vrouwen die gestopt waren met werken na de geboorte van een kind, gevraagd

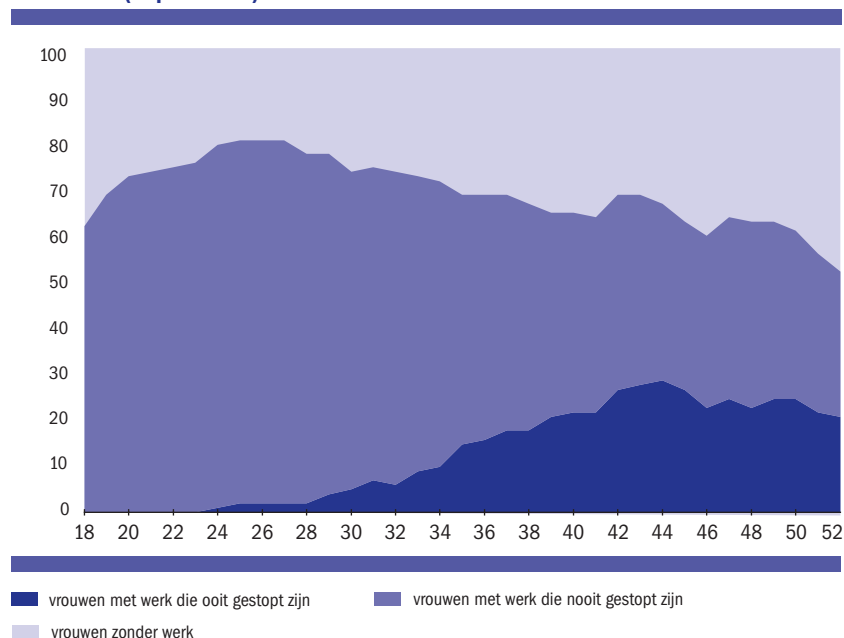
hoe oud hun kind was toen ze weer begonnen met werken. Als kinderen naar de basisschool gaan, is dat voor veel vrouwen het moment om weer te gaan werken. Hoogopgeleide vrouwen die zijn gestopt, gaan vaker weer deel uitmaken van het arbeidsproces dan laagopgeleide vrouwen. Van de hoogopgeleide vrouwen die niet werken na de geboorte van hun kind, gaan zo'n zes van de tien na een aantal jaren weer aan de slag; van de middelbaar opgeleiden is dit vijf van de tien en van de laagopgeleiden zo'n vier van de tien.

Figuur 4.10 Herintredende vrouwen naar opleidingsniveau en leeftijd kind

Figuur 4.11 laat zien dat van de werkende vrouwen ouder dan 40 jaar ongeveer een op de drie herintreedster is. Van de veertigers werkt zo'n 60%, heeft 20% na de geboorte van een kind enige tijd niet gewerkt en is 40% steeds betaald blijven werken.

Figuur 4.11 Vrouwen met en zonder betaald werk en al dan niet enige tijd buiten het arbeidsproces na de geboorte van een kind, naar leeftijd, 1998 (in procenten)

Bron: CBS (Onderzoek gezinsvorming 1998)

4.4.2 Voorzieningen voor het combineren van betaalde en onbetaalde arbeid

Kinderopvang

In 1999 werden 213.000 kinderen opgevangen in kinderdagverblijven, bij gastouders en in buitenschoolse opvang. Het aantal deelnemende kinderen is daarmee verviervoudigd ten opzichte van 1990. Ook het aantal opvangplaatsen is verviervoudigd; in 1999 waren er 120.000 plaatsen. Vooral het aantal plaatsen in de gastouderopvang en in de buitenschoolse opvang is sinds 1990 zeer sterk gestegen.

In 1999 waren er per 1.000 kinderen van 0-3 jaar 87 opvangplaatsen beschikbaar in hele-dagverblijf, halve-dagverblijf of gastouderopvang. Dat is ruim tweeënhalf keer zoveel als in 1990. Ruim de helft van de plaatsen in kinderdagverblijven en gastouderopvang zijn bedrijfsplaatsen, terwijl een kwart gesubsidieerde of SZW-plaatsen zijn.³

Tabel 4.29 Kinderopvang in Nederland (peildatum 31 december)

	1990	1992	1994	1996	1998	1999
capaciteit per 100 kinderen						
kinderopvang voor 0-3-jarigen ^c	3,4	5,1	6,7	7,2	8,2	8,7
buitenschoolse opvang (4-12-jarigen)	0,2	0,5	0,7	0,8	1,3	1,7
capaciteit (opvangplaatsen) (x 1.000)						
naar type voorziening						
hele-dagverblijven	21,4	34,6	45,4	54,1	60,8	67,1
halve-dagverblijven	1,5	2,3	3,1	2,4	2,5	2,0
bedrijfscreches ^a	2,8	2,7	3,3	.	.	.
buitenschoolse opvang	3,4	7,5	10,9	13,8	23,4	30,7
gastouderopvang ^b	2,1	8,1	10,8	14,6	19,8	20,8
naar type plaatsen						
particuliere plaatsen						
totaal				10,2	13,0	15,0
kinderopvang 0-3-jarigen ^c				8,3	9,5	10,7
buitenschoolse opvang (4-12-jarigen)				1,9	3,5	4,3
bedrijfsplaatsen						
totaal				28,4	36,6	45,3
kinderopvang 0-3-jarigen ^c				25,5	30,6	35,6
buitenschoolse opvang (4-12-jarigen)				2,9	6,0	9,7
gesubsidieerde plaatsen						
totaal				22,0	24,8	25,6
kinderopvang 0-3-jarigen ^c				15,4	15,3	14,6
buitenschoolse opvang (4-12-jarigen)				6,6	9,5	11,0
SZW-plaatsen						
totaal				1,7	3,0	3,9
kinderopvang 0-3-jarigen ^c				1,0	1,4	1,7
buitenschoolse opvang (4-12-jarigen)				0,7	1,6	2,2
gebruik per 100 kinderen						
kinderopvang voor 0-3-jarigen ^c	6,1	8,4	10,4	13,4	15,6	17,4
buitenschoolse opvang (4-12-jarigen)	0,3	0,6	0,9	1,5	2,2	2,9
kinderen in kinderopvang (deelnemers)						
hele-dagverblijven	38,4	56,7	83,0	100,8	117,2	133,7
halve-dagverblijven	2,5	3,6	4,2	4,1	3,9	3,5
bedrijfscreches ^a	4,6	4,6	5,1	.	.	.
buitenschoolse opvang	5,0	10,5	15,2	25,2	39,0	52,3
gastouderopvang ^b	2,4	9,3	12,2	15,8	21,7	23,6
bijdrage in kosten van betrokken partijen (in %)						
overheid	58	52	41	36	33	29
ouders/werknemers	26	25	21	21	19	19
bedrijven	14	21	36	40	45	49
totale omzet (= 100%) (x mln euro)	127	272	398	461	589	703

a Vanaf 1996 opgenomen onder hele-dagverblijven.

b Cijfers over gastouderopvang in 1990 zijn gebaseerd op schattingen.

c Dagverblijven, bedrijfscreches en gastouderopvang.

. = Geen gegevens beschikbaar.

Bron: CBS (Statistiek Kindercentra)

Bovenstaande uitkomsten zijn afkomstig van de Statistiek Kindercentra, gebaseerd op een integrale waarneming bij (officiële) instellingen voor kinderopvang. Dit betreft uitsluitend kinderdagverblijven, buitenschoolse opvang en gastouderbureaus. Kinderopvang door instellingen en bedrijven met een andere hoofdactiviteit (zoals ziekenhuizen) worden in de Statistiek Kindercentra buiten beschouwing gelaten. In het Permanent Onderzoek Leefsituatie (POLS) van het CBS is in 2001 een module opgenomen, waarin aan huishoudens met kinderen jonger dan 13 jaar is gevraagd of zij gebruikmaken van kinderopvang. De POLS-uitkomsten betreffen niet alleen formele opvang door instellingen voor kinderopvang, maar ook informele opvang door huishoudens. Naast de verschillen in terreindekking van de kinderopvang, zijn er ook verschillen in de schattingsmethode (zoals de behandeling van non-respons) tussen instellingsenquêtes als de Statistiek Kindercentra en huishouden-enquêtes als het POLS. Ook is het mogelijk dat de ouders de verschillende typen van kinderopvang niet allemaal op dezelfde wijze interpreteren. Hierdoor kunnen de uitkomsten voor deelnemende kinderen bij formele opvang uiteenlopen voor de beide bronnen. Ondanks deze verschillen geeft de informatie uit POLS een goed beeld van het gebruik van kinderopvang in Nederland.

Van alle kinderen in Nederland tot en met 12 jaar heeft meer dan de helft te maken met kinderopvang. Die kan variëren van een peuterspeelzaal voor 2-3-jarigen, een kinderdagverblijf voor 0-4-jarigen, buitenschoolse opvang voor kinderen vanaf vier jaar, overblijven op school, opvang door gastouders of een oppas die aan huis komt of naar wie het kind toe gaat. Ook een combinatie van de verschillende vormen van opvang komt vaak voor. Van alle kinderen met kinderopvang heeft 40% te maken met meer dan één vorm van opvang.

Op welke wijze kinderen worden opgevangen, hangt sterk samen met de leeftijd. Van de baby's (0-1-jarigen) wordt bijna een kwart naar een kinderdagverblijf gebracht en bijna een op de drie naar een oppas. Ook komt voor bijna een kwart van de baby's een oppas aan huis. In totaal wordt voor 61% van de 0-1-jarigen gebruikgemaakt van kinderopvang. Bijna een op de drie baby's met opvang heeft met meer dan één vorm van opvang te maken. De meest voorkomende combinatie is een oppas aan huis en naar een oppas toe. Van de baby's die naar een kinderdagverblijf gaan heeft een derde daarnaast ook nog een oppas.

Het opvangpercentage ligt voor de 2-3-jarigen, de peuters, beduidend hoger, namelijk op 81%. Op deze leeftijd worden veel kinderen naar de peuterspeelzaal gebracht. De peuterspeelzaal is de populairste vorm van opvang voor deze leeftijdsgroep. Bijna de helft van alle peuters gaat erheen. Het gebruik van het kinderdagverblijf en oppas is bij de peuters nauwelijks anders dan bij de baby's. Van alle peuters met opvang heeft bijna de helft met meer dan één vorm van opvang te maken. De meest voorkomende combinaties zijn peuterspeelzaal en oppas aan huis of naar de oppas toe.

Zodra de kinderen naar de basisschool gaan, komen er andere vormen van opvang in zicht. Een op de drie kinderen in de leeftijd van 4-12 jaar blijft over op school. Een op de vijftien kinderen gaat naar de buitenschoolse opvang. De oppas blijft populair. Wel geldt voor bijna alle vormen van opvang dat het gebruik ervan afneemt, naarmate de kinderen ouder worden. Van de 10-12-jarigen heeft nog maar een derde met opvang te maken.

Tabel 4.30 Kinderen van 0-12 jaar die gebruik maken van kinderopvang naar diverse kenmerken, 2001 (x 1.000)

	peuter- speel- zaal	kinder- dag- verblijf	gast- ouder	buiten- schoolse opvang	over- blijven	oppas elders	oppas thuis	een of meer vormen opvang	totaal aantal 0-12- jarigen
totaal	217	201	74	123	579	602	484	1.544	2.712
leeftijd kind									
0-1 jaar		99	18			136	95	264	436
2-3 jaar	217	94	21			141	95	365	453
4-6 jaar		8	17	64	205	139	127	363	613
7-9 jaar			13	46	227	116	110	334	619
10-12 jaar			5	12	146	70	56	217	592
kind maakt deel uit van:									
eenoudergezin	12	20	5	19	72	70	46	153	262
tweeoudergezin	204	181	69	104	507	532	438	1391	2.451
huishouden met 1 kind	48	82	15	19	76	197	81	353	494
huishouden met 2 kinderen	118	101	39	77	297	302	245	782	1.319
huishouden met 3 of meer kinderen	50	19	21	27	205	103	158	408	899
huishouden met inkomen: 1e kwartiel ^a	47	24	4	21	102	86	66	246	565
huishouden met inkomen: 2e kwartiel	50	23	12	16	98	125	77	296	589
huishouden met inkomen: 3e kwartiel	54	48	20	23	131	170	125	383	589
huishouden met inkomen: 4e kwartiel	40	86	30	52	163	153	154	423	591

a Netto-inkomen van het huishouden. De kwartielen zijn berekend uit de huishoudens met kinderen onder de 13 jaar. Het totale aantal kinderen telt niet op tot het totaal vanwege non-respons op inkomen.

Bron: CBS (POLS)

Ruim 200.000 kinderen van 2 en 3 jaar maakten in 2001 gebruik van de peuterspeel-zaal. Dat is bijna de helft van alle kinderen in die leeftijd. Van alle 3-jarigen gaat zelfs bijna twee derde naar de peuterspeelzaal. Ruim 200.000 kinderen van 0-4 jaar werden in 2001 naar een kinderdagverblijf gebracht. De opvang door gastouders levert een geringe bijdrage te midden van alle vormen van opvang. Ongeveer 75.000 kinderen

maakten er in 2001 gebruik van. Verder maakten 123.000 kinderen in de schoolgaande leeftijd gebruik van de buitenschoolse opvang. De helft van deze groep bestaat uit kinderen tussen de vier en zes jaar. Naarmate kinderen ouder worden, neemt het gebruik van de buitenschoolse opvang af. Het tussen de middag overblijven op school van kinderen die geen continuïteit hebben, komt zeer veel voor. Meer dan een half miljoen kinderen – bijna een derde van de kinderen op de basisschool – blijven regelmatig over op school. De allerkleinsten, de 4-jarigen, en de oudsten, de 11- en 12-jarigen, blijven minder over dan de tussenliggende leeftijdsgroepen. De oppas buitenshuis is de meest populaire vorm van kinderopvang. Zo'n 600.000 kinderen gaan regelmatig – minstens één keer per week – naar een oppas toe. Ook de oppas die regelmatig thuis komt oppassen is zeer populair. Bijna een half miljoen kinderen worden op deze manier opgevangen.

Het aantal uren dat kinderen worden opgevangen is gemiddeld over alle kinderen met opvang twaalf uur per week. Het gemiddeld aantal uren is het hoogst voor de jongste kinderen en neemt af met de leeftijd. Kinderen die nog niet naar de basisschool gaan worden gemiddeld zeventien uur per week opgevangen. Zodra de kinderen naar school gaan halveert het aantal uren. In de loop van de schooltijd loopt het aantal verder terug naar zes uur per week voor 10-12-jarigen.

De helft van alle kinderen met opvang wordt minder dan acht uur per week opgevangen. Voor de kinderen die nog niet naar school gaan, geldt dat maar voor een kwart. Van de jonge kinderen wordt 10% meer dan dertig uur per week opgevangen.

Tabel 4.31 Aantal dagen/uren per week dat kinderen (0-12 jaar) gebruikmaken van kinderopvang, 2001 (in procenten)

	peuter- speel- zaal	kinder- dag- verblijf	gast- ouder	buiten- schoolse opvang	over- blijven	oppas elders	oppas thuis	totaal
totaal	100	100	100	100	100	100	100	100
1 dag per week	12	12	32	22	25	50	58	.
2 dagen per week	72	46	36	43	23	31	27	.
≥ 3 dagen per week	16	41	33	36	52	20	16	.
1-8 uren per week	87	12	40	72	99	66	71	54
9-16 uren per week	11	35	31	24	0	21	19	22
≥ 17 uren per week	3	54	29	4	0	12	10	24

. = Gegevens van voldoende nauwkeurigheid ontbreken.

Bron: CBS (POLS)

Kinderopvang in een kinderdagverblijf, bij gastouders en bij de buitenschoolse opvang vindt vooral plaats vanwege het werk van de ouders. Meer dan negen van de tien ouders met kinderen in een van deze opvangvormen maken vanwege hun werk gebruik van kinderopvang. Dat kinderen overblijven op school is voor twee derde van de ouders vanwege hun werk. Dat is (met uitzondering van de peuterspeelzaal) minder vaak dan bij andere vormen van kinderopvang.

De tijd die kinderen doorbrengen in een peuterspeelzaal is in verhouding tot andere vormen van opvang gering. Voor ouders die vanwege hun werk kinderopvang nodig hebben, biedt de peuterspeelzaal dan ook minder soelaas. De helft van alle ouders die hun kind erheen brengen, doet dat toch vanwege een baan. Ongeveer net zo vaak wordt als reden opgegeven dat het goed is voor de ontwikkeling van het kind.

Ook de oppas buitenshuis en aan huis wordt door meer dan 80% van de ouders ingeschakeld in verband met hun baan. Daarnaast geeft een op de acht ouders aan dat een oppas buitenshuis gevraagd wordt, zodat ze tijd hebben voor andere activiteiten. De oppas thuis wordt door bijna een op de vijf ouders ingeschakeld om aan andere activiteiten toe te komen.

Tabel 4.32 Tevredenheid van ouders over kinderopvang en redenen van gebruik, 2001

	peuter- speel- zaal	kinder- dag- verblijf	gast- ouder	buiten- schoolse opvang	over- blijven	oppas elders	oppas thuis
niet/matig tevreden	5	5	5	6	16	2	2
tevreden	71	74	52	75	72	38	40
zeer tevreden	24	21	43	19	12	60	58
reden gebruik							
werk	50	93	95	89	68	85	82
studie	3	4	5	7	4	4	5
tijd voor andere dingen	13	9	5	6	9	13	18
goed voor het kind	51	25	10	11	10	13	12
andere redenen	5	3	1	5	19	5	6

Bron: CBS (POLS)

De tevredenheid over de oppas is bijzonder groot. Zes van de tien huishoudens zijn zeer tevreden over hun oppas. Ook de tevredenheid over gastouders is groot; vier van de tien ouders zijn zeer tevreden. Ouders die hun kinderen op peuterspeelzaal, kinderdagverblijf of buitenschoolse opvang hebben zijn over het algemeen ook tevreden. Over het overblijven op school is een op de zes ouders niet tevreden. Het overblijven is daarmee de vorm van opvang waarover de ouders het minst tevreden zijn.

Een op de zeven ouders die hun kind(eren) op de peuterspeelzaal hebben, geeft aan behoefte aan meer van deze opvang te hebben. Van de ouders die hun peuter niet naar de peuterspeelzaal brengen, heeft ongeveer 11% wel behoefte aan deze vorm van opvang. De meesten van hen hebben hun kind op de wachtlijst staan. Een op de twaalf ouders geeft aan behoefte te hebben aan meer opvang in het kinderdagverblijf. Van de ouders die hun jonge kinderen niet naar het kinderdagverblijf brengen, zeggen er ongeveer 40.000 dat ze dat wel zouden willen. Een derde van hen staat op een wachtlijst. De overigen zien er om andere redenen vanaf. Van de ouders die geen gebruikmaken van gastouders zeggen er ruim 50.000 dat ze wel behoefte hebben aan deze vorm van opvang. Een op de zes ziet er echter vanwege de kosten vanaf. Een op de twaalf ouders heeft behoefte aan meer uren opvang in de buitenschoolse opvang. Van de ouders die geen gebruikmaken van buitenschoolse opvang zijn er 50.000 die wel van deze opvang gebruik zouden willen maken. Een op de zes geeft echter aan dat er geen opvang-mogelijkheid in de buurt is.

Ouderschapsverlof

In 2001 hebben 55.000 mensen ouderschapsverlof opgenomen. Dat betekent dat 25% van de werknemers die recht hadden op ouderschapsverlof ook daadwerkelijk gebruik hebben gemaakt van de regeling. Vrouwen nemen vaker ouderschapsverlof op dan mannen. In 2001 nam 42% van de vrouwen die recht hadden op ouderschapsverlof dit verlof ook daadwerkelijk op. Bij de mannen maakte 12% van de rechthebbenden gebruik van de regeling. In de kwartaire sector, waar ouderschapsverlof deels betaald wordt door de werkgever, wordt er meer gebruik van gemaakt. Vooral mannen nemen in deze sectoren vaker ouderschapsverlof op.

Uit een evaluatie van het gebruik van ouderschapsverlof sinds de invoering op 1 januari 1991 blijkt dat van de mannelijke verlofgangers 70% de verlofuren (deels) betaald krijgt. Van de vrouwelijke verlofgangers is dit voor iets minder dan de helft het geval. Mannen zijn dus veel minder dan vrouwen geneigd onbetaald ouderschapsverlof op te nemen (Grootscholte et al. 2000). Uit tabel 4.34 blijkt ook dat het met name de rechthebbenden met een hoog maandinkomen zijn die verlof opnemen. Uitzondering zijn de mannen die meer dan 2.950 euro per maand verdienen. Waarschijnlijk zijn in dat geval niet de financiën, maar is de inhoud van het werk doorslaggevend voor het al dan niet opnemen van verlof. We zien dat bij de mannen het al dan niet leidinggeven van invloed is op de mate waarin men verlof opneemt. Bij vrouwen zien we dat verschil niet.

Tabel 4.33 Werknemers (15-64 jaar) naar ouderschapsverlof, bedrijfstak en geslacht, 2000-2001

	openbaar bestuur, onderwijs, gezondheids- en welzijnszorg		overige bedrijfstakken		totaal ^b	
	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen
A) Werknemers die recht hebben op ouderschapsverlof (x 1.000)						
2000 ^a	43	20	50	112	94	134
2001 ^a	42	20	50	111	93	132
B) Werknemers die ouderschapsverlof hebben opgenomen (x 1.000)						
2000	22	7	18	8	39	15
2001	25	8	14	8	39	16
C) Gemiddelde duur ouderschapsverlof (maanden)						
2000	8	11	7	8	7	9
2001	8	11	8	10	8	11
D) Gemiddelde duur ouderschapsverlof per week (uren)						
2000	12	8	16	10	14	9
2001	12	8	16	8	13	8
E) Gemiddelde arbeidsduur verlofgangers per week (uren, incl. verlofuren)						
2000	25	35	27	37	26	36
2001	26	36	26	37	26	36

a Werknemers met werk van twaalf uur of meer per week en kind(eren) van 0-8 jaar.

b Inclusief bedrijfstak onbekend.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking)

Tabel 4.34 Percentage van de rechthebbenden die ouderschapsverlof opneemt, naar nettomaandinkomen en wel/niet leidinggeven

	vrouw	man
minder dan 1.588 euro	17	7
1.588-2.042 euro	17	17
2.042-2.950 euro	35	26
meer dan 2.950 euro	48	9
niet leidinggevend	28	16
leidinggevend	28	8

Bron: Grootsholte (2000)

4.4.3 Arbeid en zorg in cao's

Behalve de overheid hebben de sociale partners een rol in het vergemakkelijken van de combinatie arbeid en zorg. Zij kunnen, bovenop de al bestaande wettelijke bepalingen, extra maatregelen nemen om werknemers met zorgtaken tegemoet te komen. De Arbeidsinspectie gaat na in hoeverre zij dit doen (Schaeps et al. 2002). Zij bekijkt jaarlijks hoeveel cao's bepalingen bevatten over arbeid en zorg. In tabel 4.35 staan hun bevindingen over de cao's die in 2000 van kracht waren. Bepalingen die niet verdergaan dan (een verwijzing naar) de wet, zijn niet meegeteld.

Bepalingen over aanpassing van de arbeidsduur, die in 1999 in twee derde van de cao's te vinden waren, zijn ingehaald door de Wet Aanpassing arbeidsduur, die sinds 1 juli 2000 van kracht is. Met deze wet is het aanpassen van de arbeidsduur aan de privé-omstandigheden nu voor alle werknemers, met uitzondering van hen die werken in een bedrijf met minder dan tien werknemers, gemakkelijker geworden. Wel blijft het voor werkgevers mogelijk om, verwijzend naar zwaarwegende bedrijfsbelangen, een verzoek tot aanpassing af te wijzen, maar die bepaling stond ook al in de cao's.

Tabel 4.35 Bovenwettelijke regelingen met betrekking tot het combineren van arbeid en zorg in cao's, 1998 en 2000 (in procenten)

	1998	2000
aanpassing van de arbeidsduur	67	nvt
mogelijkheid tot vermindering van de arbeidsduur	42	nvt
mogelijkheid tot uitbreiding van de arbeidsduur	8	nvt
mogelijkheid tot vermindering en tot uitbreiding arbeidsduur	17	nvt
verlof		
extra bevallingsverlof	5	8
regeling voor herintreding	11	8
betaald kraamverlof van 2 of meer dagen	70	73
betaald adoptieverlof	40	54
(geheel of gedeeltelijk) betaald ouderschapsverlof	5	6
betaald calamiteitenverlof	18	24
betaald zorgverlof	10	21
betaald calamiteiten- en zorgverlof ^a	10	12
loopbaanonderbreking ^b	18	35
verlofsparen t.b.v. zorgverlof of aanvullend ouderschapsverlof	6	?
kinderopvang		
concrete afspraken	55	55
doelgroep 0-4 jaar	19	17
doelgroep 0-12 jaar	18	24
beperkte toegankelijkheid ^c	8	8

a In een deel van de cao's is niet eenduidig aangegeven of het om calamiteiten- en/of zorgverlof gaat.

b Cao's waarin alleen intentionele afspraken (bijv. dat studie wordt gedaan) zijn buiten beschouwing gelaten.

c Meestal gaat het om beperking tot vrouwen en alleenstaanden die in aanmerking komen.

Bron: Schaeps (2002)

Wat betreft verlofregelingen zien we een duidelijke vooruitgang. Het betaald kraamverlof van twee of meer dagen voor partners was al in veel cao's geregeld, maar nu neemt ook het aantal cao's met betaald adoptieverlof toe. Ook het aantal cao's met betaald calamiteitenverlof en zorgverlof is flink toegenomen. Een hele sterke stijging zien we in het aantal cao's waarin loopbaanonderbreking ten behoeve van zorgtaken wordt geregeld. Het enige punt waarop achteruitgang is geboekt, zijn de regelingen voor herintrede (regelingen die werknemers die vanwege zorgtaken ontslag hebben genomen, de kans geven binnen een bepaalde termijn weer terug te keren). Inmiddels is met het van kracht worden van de Wet Arbeid en zorg ook een deel van de hiervoor genoemde verlofregelingen wettelijk geregeld. Het betreft het betaald kraamverlof van twee dagen, een betaald adoptie-, calamiteiten- en zorgverlof en verlofsparen.

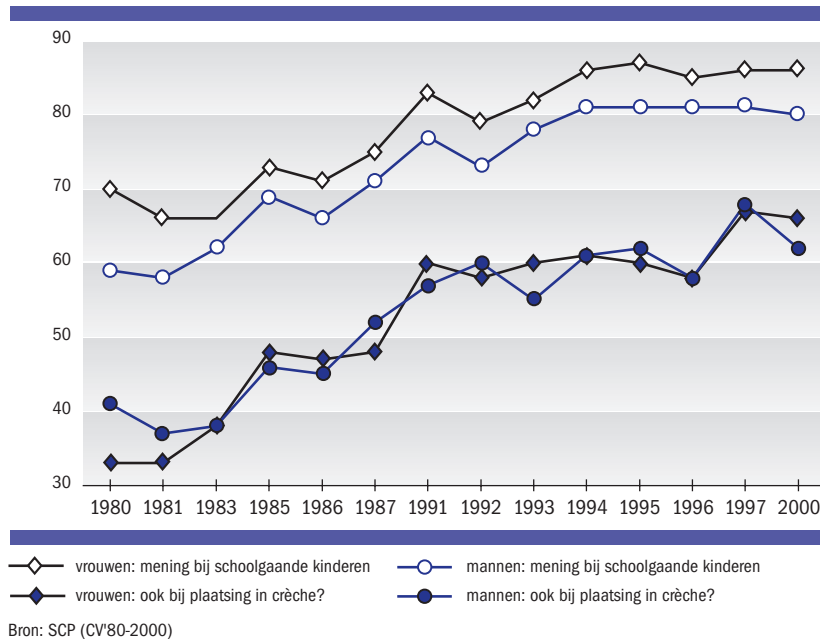
Het aantal cao's met concrete afspraken over kinderopvang is niet toegenomen. Alleen zien we, ten opzichte van 1998, dat het aantal cao's met een uitgebreide doelgroep (tot 12 jaar) is toegenomen. Ook is het aantal cao's waarin de mogelijkheid wordt geboden van een decentrale invulling van een kinderopvangregeling toegenomen (van 8% in 1998 naar 13% in 2000, cijfers niet in tabel). Niet duidelijk is echter, in hoeverre deze mogelijkheid ook heeft geleid tot concrete decentrale afspraken.

4.5 Opmattingen over betaalde en onbetaalde arbeid

4.5.1 Werkende moeders

Het gros van de Nederlanders, vrouwen iets vaker dan mannen, vindt het niet bezwaarlijk, of zelfs aan te bevelen, dat moeders van schoolgaande kinderen buitenshuis werken. Met name in de jaren tachtig is de publieke opinie op dit punt sterk veranderd. In de jaren negentig neemt het aandeel mensen dat betaalde arbeid van moeders van schoolgaande kinderen toejuicht of toestaat nauwelijks meer toe. Het buitenshuis werken van moeders van nog niet schoolgaande kinderen, die gedurende de arbeidstijd van hun moeder in een kinderdagverblijf worden opgevangen, kan op veel minder instemming rekenen. Ook op dit vlak is de publieke opinie in de jaren tachtig veranderd en is er in de eerste helft van de jaren negentig sprake van stagnatie. Eind jaren negentig is het aantal mensen dat bezwaar maakt nog iets verder afgenomen, maar het werken van moeders van kinderen jonger dan 5 jaar blijft gevoeliger liggen dan het werken van moeders met schoolgaande kinderen. Opmerkelijk is de eensgezindheid tussen mannen en vrouwen.

Figuur 4.12 Hoe bezwaarlijk is het dat een moeder buitenshuis werkt? Bevolking van 17 tot 10 jaar, 1980-2000 (% aan te bevelen / niet bezwaarlijk)

In 2002 is de discussie over de wenselijkheid van kinderopvang weer geopend door de oratie van een Nijmeegse hoogleraar ontwikkelingspsychologie (Riksen-Walraven 2002). Zij betoogde dat uit onderzoek was gebleken dat vroege opvang in een kinderdagverblijf een negatief effect kan hebben op de sociaal-emotionele ontwikkeling van kinderen. Deze uitspraak kreeg veel aandacht in de media en er volgden vele artikelen en ingezonden brieven. Mogelijk heeft dit de publieke opinie over de wenselijkheid van kinderopvang beïnvloed. In een in 2002 gehouden onderzoek (EMOP 2002, voor uitleg zie bijlage B), waarin dezelfde stellingen over werkende moeders aan een vergelijkbare onderzoeksgroep zijn voorgelegd, spreken meer mensen (dan in 1997) zich uit tegen werkende moeders. Twee op de tien vrouwen en drie op de tien mannen vinden het buitenshuis werken van moeders van schoolgaande kinderen bezwaarlijk en bijna de helft van de vrouwen en mannen vindt dat moeders van kinderen jonger dan 5 jaar niet zouden moeten werken, als dat zou betekenen dat het kind dan naar een kinderdagverblijf moet. Ook bij het NIDI kwam onlangs een onderzoek uit waaruit blijkt dat het door blijven werken van vrouwen na de geboorte van een kind nog voor lang niet alle jonge vrouwen wenselijk of vanzelfsprekend is. Bijna vier op de tien respondenten (mannen en vrouwen jonger dan 45 jaar) vond het het meest wenselijk dat een vrouw na de komst van een kind tijdelijk of zelfs definitief de arbeidsmarkt zou verlaten (8% ziet de vader liever, of ook, stoppen). Van de ondervraagde studentes willen de meeste kinderen en iets minder dan de helft is dan van plan (tijdelijk) te stoppen met werken (Esveldt 2001). Dus ook onder de aankomende generatie zijn er veel vrouwen die het niet wenselijk, of haalbaar vinden werk en kinderopvang te combineren.

Professionele kinderopvang blijkt nog steeds geen onomstreden oplossing voor de combinatie arbeid en zorg, ook als het, zoals in de praktijk meestal het geval, maar om een paar dagen per week gaat. Mannen en vrouwen zijn opmerkelijk eensgezind op dit punt.

Tabel 4.36 Opvattingen over de wenselijkheid van professionele kinderopvang voor kinderen van verschillende leeftijden, 2002 (in procenten)

	vrouwen			mannen		
	eens	neutraal	oneens	eens	neutraal	oneens
het is goed voor baby's als ze een aantal dagen per week naar een kinderdagverblijf gaan	22	20	59	22	20	58
het is goed voor peuters als ze een aantal dagen per week naar een kinderdagverblijf gaan	52	16	32	50	17	33
het is goed voor kinderen als ze een paar dagen per week naar de buitenschoolse opvang gaan	23	26	51	27	26	48

Bron: SCP (Emop 2002)

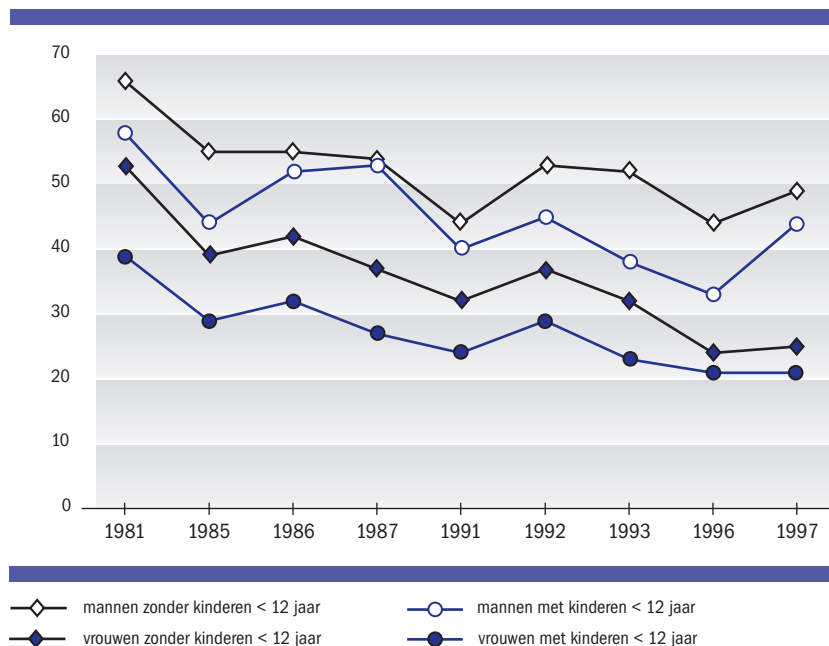
De weerstand betreft met name de opvang van baby's in kinderdagverblijven (59% van de ondervraagden vindt dat onwenselijk) en van schoolgaande kinderen (49% onwenselijk) in de buitenschoolse opvang. Iets minder mensen, maar toch nog steeds één op de drie, vindt het ook voor peuters niet wenselijk een aantal dagen per week in een kinderdagverblijf door te brengen.

De meest ideale oplossing die Nederlanders voor ogen hebben bij het combineren van arbeid en zorg is dan ook vooral het werken in deeltijd. Voor ouders met kinderen jonger dan 4 jaar vindt men voor de moeder een baan van 1,5 dag per week ideaal, en voor de vader vier dagen per week. Samen zouden de ouders dan net iets meer dan vijf dagen per week werken, wat betekent dat zij de kinderopvang grotendeels in eigen hand kunnen houden. Als alle kinderen naar school gaan, kan met name de moeder iets meer gaan werken (ideaal vindt men 2,7 dagen betaalde arbeid voor de moeder en 4,2 voor de man). Ook hier zien we een grote eenstemmigheid tussen mannen en vrouwen. Beiden zien de moeder aanzienlijk minder arbeidsuren maken dan de vader. Als we deze idealen vergelijken met de werkelijke arbeidsduur dan kunnen we het volgende concluderen. Moeders van kinderen jonger dan 5 jaar werken nu precies evenveel als wenselijk wordt gevonden. Moeders van kinderen ouder dan 6 jaar zouden een dag per week meer willen werken. De vaders, met name de vaders van kinderen jonger dan zes jaar, zouden idealiter een dag minder moeten werken dan ze nu doen (Emop 2002).

In overeenstemming met het voorgaande is de overtuiging van veel mannen en vrouwen dat de vrouw geschikter is dan de man om kleine kinderen op te voeden (figuur 4.13). In 1997 is een kwart van de vrouwen en bijna de helft van de mannen hiervan overtuigd. Na een geleidelijke daling vanaf 1980, zien we eind jaren negentig zelfs

een kleine stijging van het aantal mannen dat zich kan vinden in de stelling. Mannen en vrouwen zonder (thuiswonende) kinderen zijn op dit punt traditioneler, maar dat blijkt een leeftijdseffect, zij zijn gemiddeld genomen ouder. Als alleen gekeken wordt naar de Nederlanders jonger dan vijftig jaar, dan blijkt dat de kinderlozen juist minder vaak overtuigd zijn van de betere geschiktheid van de moeder dan degenen met kinderen. Mogelijk dat de daadwerkelijke kinderzorg vaders en moeders overtuigt dat de moeder het toch beter kan. Een andere verklaring is dat het geloof in de grotere geschiktheid van de moeder als opvoeder fungeert als een legitimatie voor het feit dat zij het leeuwen-deel van de zorg op zich nemen.

Figuur 4.13 Vrouw is geschikter om kleine kinderen op te voeden (% (sterk) mee eens)

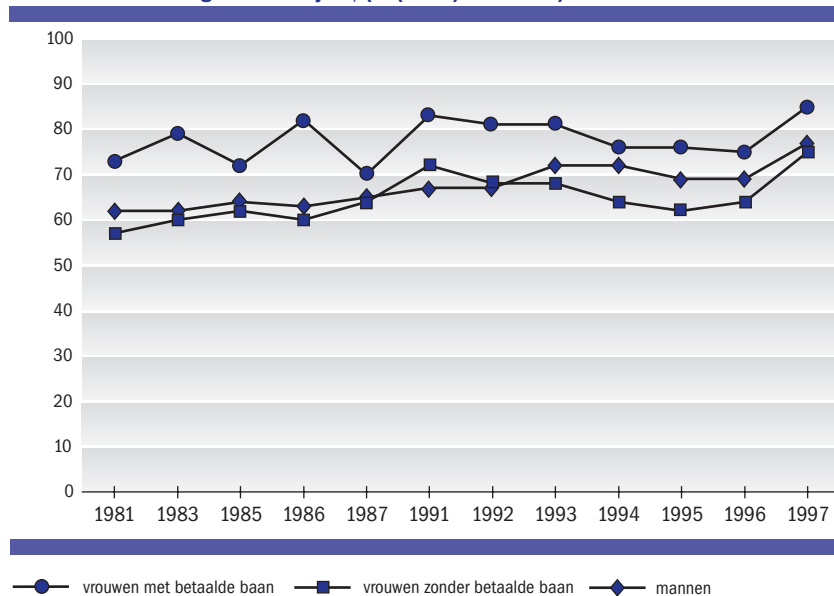

Bron: SCP (CV'80-'97)

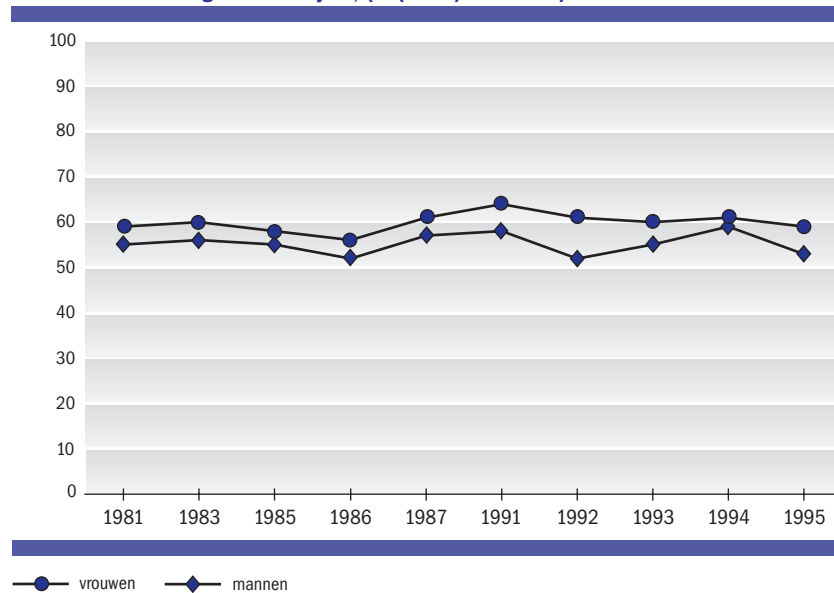
4.5.2 Opvattingen over de taakverdeling tussen vrouwen en mannen

In 1981 vond krap twee derde van de vrouwen en mannen dat het huishoudelijk werk gelijkelijk over de seksen zou moeten worden verdeeld. In de twee decennia daarna zijn de opvattingen hierover slechts zeer langzaam verschoven. In 1997 is nog steeds een kwart van de mannen niet overtuigd van de noodzaak het huishoudelijk werk gelijkelijk te verdelen. Opmerkelijk is dat vrouwen slechts iets vaker voor een gelijke verdeling van het huishoudelijk werk zijn. Dat komt door de groep vrouwen zonder betaalde arbeid. Zij vinden minder vaak dan mannen, en met name minder vaak dan vrouwen met werk buitenshuis, dat het huishoudelijk werk gelijk moet worden verdeeld.

**Figuur 4.15 Man en vrouw moeten het betaald werk gelijk onder elkaar verdelen,
bevolking van 16-74 jaar, (% (sterk) mee eens)**

**Figuur 4.15 Man en vrouw moeten het betaald werk gelijk onder elkaar verdelen,
bevolking van 16-74 jaar, (% (sterk) mee eens)**

Al twintig jaar denkt men hetzelfde over de wenselijkheid van een gelijke verdeling van betaalde arbeid over de seksen. Net als in 1980 vinden zes van de tien Nederlanders dat wenselijk. Een gelijke verdeling van betaalde arbeid wordt dus minder vaak wenselijk gevonden dan een gelijke verdeling van huishoudelijke arbeid. Ook hier zien we een opmerkelijke overeenstemming tussen mannen en vrouwen. Helaas ontbreken gegevens over de afgelopen jaren.

4.5.3 Voorkeur voor arbeidsverdeling onder partners

In de hiervoor beschreven peilingen is sprake van opvattingen in het algemeen. Uit tabel 4.37 blijkt dat veel vrouwen en mannen zo'n verdeling ook in hun eigen situatie graag zouden willen realiseren. Van de mannen en vrouwen is meer dan 60% voor een gelijk aantal arbeidsuren voor beide partners. Vrouwen kiezen daarbij echter en masse voor het samen in deeltijd werken, mannen zien het beiden fulltime werken vaker als ideaal. De ideale arbeidsverdeling van moeders van jonge kinderen wijkt af van die van vrouwen in het algemeen. Van de moeders (gegevens over de voorkeuren van vaders zijn niet voorhanden) geeft slechts een derde de voorkeur aan een gelijke arbeidsparticipatie van beide ouders (vrijwel altijd betreft de voorkeur, evenals bij vrouwen in het algemeen, beiden een deeltijdbaas). Vier op de tien moeders willen zelf graag in deeltijd werken, terwijl hun partner een fulltime baan heeft. En twee op de tien moeders geeft er de voorkeur aan zelf niet buitenshuis te werken.

Tabel 4.37 Voorkeuren^a van partners^b en van moeders van jonge kinderen (met partner) voor hun beider deelname aan de arbeidsmarkt (in procenten)^c

gewenste situatie	moeders van kinderen 0-12 jaar		
	mannen	vrouwen	
eenverdiener, alleen de man heeft een baan	2	7	22
eenverdiener, alleen de vrouw heeft een baan	2	6	1
anderhalfverdieners, waarbij man voltijd ^d werkt en vrouw deeltijd ^d	11	2	42
anderhalfverdieners, waarbij vrouw voltijd ^d werkt en man deeltijd ^d	14	4	0
half-om-halfverdieners (beide partners werken deeltijd)	29	59	32
dubbelverdieners (beide partners werken voltijd)	39	4	1
geenverdieners (beide partners verrichten geen betaald werk)	5	19	2

a De vraag luidde: Stel dat u en uw partner samen kunnen bepalen hoeveel uur per week ieder van u betaalde arbeid verricht. Hoeveel uur zou u dan betaalde arbeid willen verrichten? Hoeveel uur zou u willen dat uw partner betaalde arbeid zou verrichten?

b Exclusief gepensioneerden, AOW-ers en vutters.

c De gegevens van de partners hebben betrekking op 1999, de voorkeuren van de moeders zijn gemeten in 2002.

d Een voltijdbaas is hier opgevat als een baan van meer dan 32 uur per week, een deeltijdbaas als een baan van 32 uur per week of minder.

Bron: SCP (AVO'99/DOZA 2002)

4.5.4 Opvattingen over taakverdeling naar land van herkomst

Leden van etnische minderheden zijn onvoldoende vertegenwoordigd in het onderzoek *Culturele veranderingen*. In 1998 is echter in een grootschalig onderzoek onder allochtonen een aantal vragen opgenomen dat enig zicht biedt op hun opvattingen over de

taakverdeling tussen vrouwen en mannen. Bij globale beschouwing valt op dat de opvattingen van Surinamers, Antillianen en Arubanen en autochtonen veelal een tamelijk vergelijkbaar beeld te zien geven. De opvattingen van Turken en Marokkanen wijken daarvan af. Uit *Culturele veranderingen* kwam naar voren dat een meerderheid van de bevolking van mening is dat de onbetaalde arbeid gelijk verdeeld moet worden. Tabel 4.38 leert dat onder zowel autochtonen als onder Surinamers en Antillianen/-Arubanen een grote meerderheid van mening is dat vaders én moeders verschillende huishoudelijke en zorgtaken moeten verrichten. Alleen bij de Turken en Marokkanen doen zich duidelijke verschillen tussen de seksen voor: vrouwen zijn wat vaker van mening dat de zorg voor kinderen, boodschappen doen en eten koken door beide partners gedaan moet worden.

Tabel 4.38 Opvattingen van vrouwen en mannen (ouder dan 15 jaar) wie verschillende taken moet uitvoeren, naar herkomstgroepering (in procenten)

	mannen			vrouwen		
	vooral vader	vooral moeder	beiden	vooral vader	vooral moeder	beiden
<i>wie moet zorgen voor de kinderen</i>						
Turken	1	47	52	1	37	62
Marokkanen	2	39	59	1	33	67
Surinamers	1	15	84	0	13	87
Antillianen/Arubanen	1	16	83	0	19	81
autochtonen	0	16	84	0	15	85
<i>wie moet boodschappen doen</i>						
Turken	19	10	71	15	8	77
Marokkanen	43	9	48	24	13	63
Surinamers	7	12	81	6	11	83
Antillianen/Arubanen	3	20	76	3	21	77
autochtonen	4	17	80	4	19	78
<i>wie moet eten koken</i>						
Turken	3	72	26	2	61	37
Marokkanen	2	74	24	1	66	34
Surinamers	3	36	61	2	30	69
Antillianen/Arubanen	3	27	70	1	32	67
autochtonen	4	32	65	1	30	69
<i>wie moet geld verdienen</i>						
Turken	54	1	45	39	2	59
Marokkanen	59	3	38	41	4	55
Surinamers	27	1	72	18	1	81
Antillianen/Arubanen	31	1	69	22	1	77
autochtonen	35	1	65	28	1	71
<i>wie moet geldzaken regelen</i>						
Turken	29	10	61	19	15	67
Marokkanen	41	4	56	28	8	64
Surinamers	16	11	73	11	10	79
Antillianen/Arubanen	16	12	72	9	10	81
autochtonen	13	11	76	9	10	82

Bron: ISEO/SCP (SPVA'98)

4.6 Slotbeschouwing

De arbeidsdeelname van vrouwen is ook in de afgelopen twee jaar gestegen en bedraagt in 2001 53%. Als de stijging zich in hetzelfde tempo voortzet (wat niet waarschijnlijk is als de economie terugloopt), kan een kerndoelstelling van het emancipatiebeleid (in 2010 65% van de vrouwen een baan van 12 uur of meer) net gehaald worden. De groei van de arbeidsdeelname doet zich voor op alle opleidingsniveaus, onder vrouwen met en zonder (jonge) kinderen, en zowel bij allochtone als autochtone vrouwen. Wel blijven er verschillen tussen de groepen (vrouwen met een hoog opleidingsniveau en zonder kinderen participeren het vaakst) en in geen enkele groep komt de arbeidsdeelname in de buurt van die van mannen. De arbeidsdeelname van mannen is sinds 1990 ook gestegen, zij het minder sterk dan die van vrouwen. De arbeidsdeelname is in Nederland sterker gestegen dan in de ons omringende landen en is nu de op vier na hoogste van de vijftien EU-landen. In 1987 deelde Nederland nog een negende plaats met Luxemburg. Deze vijfde plaats moet Nederland echter meteen weer opgeven als gekeken wordt naar het aantal uren betaalde arbeid van vrouwen. In geen enkel ander EU-land wordt zoveel in deeltijd gewerkt als in Nederland en het aandeel deeltijdwerkers, voor het overgrote deel vrouwen, neemt nog steeds toe. In 1990 werkt 60% van de vrouwen met betaalde arbeid 34 uur of minder, in 2001 is dat gestegen tot 69%. Het aandeel vrouwen in voltijdbanen is in 2001 gelijk aan dat in 1990, namelijk 22%.

Maar ook als gecorrigeerd wordt voor de voor vrouwen gemiddeld genomen kortere wekelijkse arbeidsduur, blijft de conclusie staan dat het aandeel van vrouwen in de betaalde arbeid de afgelopen periode verder is gestegen. Van doorbreking van de horizontale seksesegregatie, een van de doelstellingen in het *Meerjarenbeleidsplan* is echter geen sprake. Vrouwen werken nog steeds in andere bedrijfstakken en beroepen dan mannen en deze horizontale seksesegregatie neemt niet af. Tegelijk met de stijging van de arbeidsdeelname zien we bovendien een stijging van het aantal vrouwen dat arbeidsongeschikt is. Sinds 1998 is het aantal vrouwen met een arbeidsongeschiktheidsuitkering in verhouding tot het aantal werkende vrouwen groter dan bij mannen het geval is. Gunstig is wel dat vrouwen niet meer oververtegenwoordigd zijn in flexibele arbeidscontracten. Ook zien we dat de verschillen in arbeidsdeelname tussen vrouwen met en zonder jonge kinderen kleiner zijn geworden. Dit wijst erop dat de privé-situatie iets minder bepalend is geworden voor de arbeidsdeelname van vrouwen. Bij de mannen was en is er nog steeds geen verband te bespeuren tussen privé-situatie en arbeidsdeelname.

Of de arbeidsdeelname in hetzelfde tempo zal blijven stijgen is overigens de vraag. Twee mogelijke grenzen doemen daarbij op. Ten eerste is het de vraag of vrouwen die weer, of meer, willen werken hun wensen kunnen verwezenlijken nu het Nederland economisch niet meer zo voor de wind gaat en de banen minder voor het oprapen liggen. En verder is het de vraag of de Nederlandse vrouw wel zoveel meer wil werken dan ze nu doet. Met name opvattingen over kinderopvang lijken een substantieel grotere arbeidsdeelname in de weg te staan. Opvang van kinderen in een kinderdagverblijf is

voor veel vrouwen en mannen niet onomstreden. Een kwart van de vrouwen en zelfs de helft van de mannen denkt dat de vrouw meer geschikt is voor de zorg van deze kleine kinderen dan de man en dit weerspiegelt zich in de ideale taakverdeling: de vader werkt vier dagen buitenshuis, de moeder één of twee. Mannen en vrouwen zijn hierover opmerkelijk eensgezind. Dit ideaal strookt absoluut niet met het ideaal van de overheid: het combinatiescenario. Vrouwen willen wel iets meer werken, maar niet zoveel als de overheid voorstelt.

In de *Beleidsbrief Emancipatiebeleid 2002* wordt gesteld dat de gewenste herverdeling van de onbetaalde arbeid met 0,3% alleen haalbaar is als de jongere generatie mannen een groter deel van de zorg voor zijn rekening neemt (dan de oudere generatie). Dat blijkt niet het geval. Juist de vaders van jonge kinderen (0-5 jaar) werken meer uren buitenshuis dan mannen zonder kinderen of met oudere kinderen, en nemen het kleinste deel van de onbetaalde arbeid op zich. Aan de herverdeling van de onbetaalde arbeid lijkt na 1995 inderdaad een voorlopig einde te zijn gekomen en de doelstellingen van het emancipatiebeleid op dit punt, in 2010 40% van de onbetaalde arbeid door mannen verricht, wordt op deze manier niet gehaald.

Kinderopvang en ouderschapsverlof zouden de taakcombinerende vrouwen en mannen moeten helpen. In 1999 is het aantal plaatsen in de kinderopvang met ruim 14.000 toegenomen en wordt ruim 17% van de 0-3-jarigen en bijna 3% van de 4-12-jarigen een deel van de week (meestal een paar dagen) opgevangen. Bij deze groei zal de beoogde uitbreiding van het aantal kindplaatsen (tot 160.000 eind 2002) gehaald worden. De kosten van de uitbreiding zijn voor het grootste deel opgebracht door bedrijven, maar ook de overheid geeft in 1999 bijna drie keer zoveel uit aan de kinderopvang als in 1990 (bedrijfsleven bijna twintig keer zoveel). Ook een tweede instrument om de combinatie arbeid en zorg te vereenvoudigen, het ouderschapsverlof, wint aan populariteit. Van de rechthebbenden maakt een steeds groter deel gebruik van dit verlof, maar nog steeds minder dan een kwart en voornamelijk vrouwen. Waarom acht van de tien vaders en vijf van de tien moeders geen gebruikmaken van hun recht op ouderschapsverlof is onbekend.

Noten

- 1 In de *Beleidsbrief Emancipatiebeleid 2002* heeft men het niet meer over het combinatie-scenario maar over levensloopbewust beleid. Ook hier gaat het over het afstemmen van arbeid en zorg, waarbij het zwaartepunt gedurende de levensloop kan verschuiven van arbeid naar zorg en vice versa. Er worden nu echter geen gemiddeld aantal uren meer genoemd, en ook het uitgangspunt van een gelijke gemiddelde tijdsinvestering van vrouwen en mannen in zorg en arbeid wordt niet meer expliciet vermeld.
- 2 Uiteraard betekent dit niet dat in huishoudens waar man en vrouw beiden aan onze definitie van zorgzelfstandigheid voldoen, de tijd besteed aan zorg gelijk over de partners verdeeld is. Het is nog steeds mogelijk dat de ene partner slechts een uur zorgt, en de ander de overige uren voor zijn/haar rekening neemt. Ook is niet duidelijk of vrouwen en mannen aan dezelfde zorgtaken tijd besteden
- 3 Aantal kinderen op SZW-plaatsen. SZW-plaatsen zijn plaatsen voor kinderen van alleenstaande ouders. Opvangplaatsen die op basis van een contract met de gemeente, gefinancierd worden door het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid in het kader van de 'Regeling kinderopvang en buitenschoolse opvang alleenstaande ouders'. De doelgroep bestaat uit alleenstaande ouders met (voorheen) een bijstandsuitkering.

5 Dagindeling

5.1 Inleiding

In hoofdstuk 4 hebben we gezien dat vrouwen steeds meer buitenshuis zijn gaan werken. Deze toegenomen arbeidsduur is niet gepaard gegaan met een evenredige afname van hun onbetaalde arbeid. Vrouwen zijn dus meer tijd kwijt aan betaalde en onbetaalde arbeid tezamen. Ook mannen zijn meer gaan werken, en bovendien iets meer gaan zorgen, dus ook zij zijn meer tijd bezig met (on)betaalde arbeid (zie tabel 4.23). Uit *Trends in de tijd* blijkt dat met name de taakcombineerders het drukker hebben gekregen (Breedveld en Van den Broek 2001). Bij de mannen en vrouwen die zich concentreren op betaalde of onbetaalde arbeid, nemen hun verplichtingen in 2000, evenals in 1985, gemiddeld genomen 37,5 uur in beslag. Degenen die betaalde arbeid en onbetaalde arbeid¹ combineren waren in 1985 al veel meer tijd kwijt aan het totaal aan verplichtingen (53,5 uur) en dit tijdsbeslag is sindsdien toegenomen (55,5 uur in 2000). Zeker als taakcombinerende vrouwen of mannen naast hun betaalde arbeid de zorg hebben voor kleine kinderen of bijvoorbeeld hulpbehoevende ouders, is vrije tijd een schaars goed geworden. Uit tabel 4.23 blijkt echter dat ook alleenstaanden en samenwonenden zonder kinderen nu veel meer uren kwijt zijn aan verplichtingen.

Daar komt bij dat de inrichting van Nederland nog sterk geënt is op het kostwinners-model, met een huisvrouw die overdag de boodschappen doet en de kinderen van en naar school begeleidt. Tal van voorzieningen zijn alleen gedurende kantooruren open, en de schooltijden sluiten slecht aan op werktijden. Kinderopvang is er nog steeds onvoldoende en scholen leunen zwaar op de kinderen halende en brengende, mee-lezende en -zwemmende ouder. Ook bij de ruimte-indeling wordt nog te veel uitgegaan van de scheiding wonen en werken. Dit beperkt de mogelijkheden voor vrouwen en mannen om arbeid, zorg, maatschappelijke activiteiten en vrije tijd op een evenwichtige manier te combineren en kost taakcombineerders extra tijd.

De overheid ziet dat als een rem op de ontwikkeling naar een moderne samenleving waarin de combinatie werk en privé centraal staat. Daarom heeft zij zich ten doel gesteld te komen tot een zodanige verdeling en afstemming van ruimte en tijd dat het gemakkelijker wordt om taken te combineren. Daartoe heeft ze in 1999 de Stimuleringsmaatregel Dagindeling in het leven geroepen. Aangezien de overheid oplossingen voor dagindelingsvraagstukken niet van bovenaf kan en wil opleggen, is aangesloten bij lokale initiatieven. In het hele land zijn 140 experimenten uitgevoerd, gericht op verandering van de inrichting van de samenleving en het creëren van een sociale infrastructuur waarin taakcombineerders hun dag efficiënter kunnen indelen en meer tijd overhouden. Deze experimenten worden begeleid door de commissie Dagindeling (Vos et al. 2002).

Het combinatiescenario was aanvankelijk het uitgangspunt van de stimuleringsmaatregel. Door de combinatie arbeid en zorg te vergemakkelijken zouden vrouwen minder tijd kwijt zijn aan onbetaalde arbeid, en meer tijd overhouden voor betaalde arbeid. En mannen zouden naast hun werk wat meer onbetaalde arbeid op zich kunnen nemen. Het vergroten van de arbeidsparticipatie wordt nog steeds als een wenselijk bijproduct van de dagindeling gezien, toch staat nu het vergroten van de keuzevrijheid van vrouwen en mannen voorop en wordt aangesloten bij het levensloopscenario. Hoe die nieuwe tijd- en ruimte-indeling eruit zal gaan zien, is nog onduidelijk. Concrete en toetsbare doelstellingen zijn er dan ook nog niet, net zomin als landelijk beleid dat op zijn effecten beoordeeld zou kunnen worden. Wel komt steeds een aantal knelpunten naar voren waarvoor een oplossing noodzakelijk is. Dit hoofdstuk kan gezien worden als een nulmeting, waarin een aantal van de huidige knelpunten in kaart wordt gebracht. In volgende monitoren kan gekeken worden of een oplossing in zicht is. Allereerst gaan we in paragraaf 5.2 in op het begrip taakcombineerders en bekijken we of deze groep inderdaad in omvang toeneemt. In paragraaf 5.3 komen de openingstijden van openbare voorzieningen aan de orde, en in 5.4 de openingstijden van de kinderopvang en basisschool. Paragraaf 5.5 behandelt de toegankelijkheid en bereikbaarheid van voorzieningen. In paragraaf 5.6 wordt ingezoomd op de onbetaalde arbeid en mantelzorg. Dan volgt een paragraaf over arbeidstijdenmanagement. In de laatste paragraaf wordt de vraag beantwoord of, en zo ja onder welke voorwaarden, vrouwen meer uren buitenshuis zouden willen werken.

Omdat de voor dagindeling relevante thema's nog niet altijd hun weg hebben gevonden naar regulier onderzoek, is ten behoeve van dit hoofdstuk een aanvullend onderzoek gedaan (DOZA 2002, zie bijlage B)

5.2 Taakcombineerders

De Stimuleringsmaatregel Dagindeling is geënt op het idee dat er steeds meer vrouwen en mannen zorg en arbeid combineren en dat dit fricties oplevert die weggenomen moeten worden. In tabel 5.1 is te zien dat de taakcombineerder inderdaad in opmars is. Onder taakcombineerders worden hier mensen verstaan die minimaal twaalf uur per week betaalde arbeid verrichten en tevens twaalf uur per week onbetaalde arbeid. Voor het minimum van twaalf uur betaalde arbeid is gekozen omdat dit aansluit bij de definitie die het CBS hanteert voor de werkzame beroepsbevolking. Wat betreft de onbetaalde arbeid is besloten hiervoor een even hoge ondergrens te hanteren, om onbetaalde arbeid een gelijkwaardige plaats te geven naast de betaalde arbeid. Het aantal uren onbetaalde arbeid is weliswaar geleidelijk aan afgenomen, maar nog steeds besteden vrouwen en mannen tezamen in 2000 meer uren aan onbetaalde arbeid dan aan betaalde. Vier van de tien vrouwen en drie van de tien mannen mogen zich op dit moment, volgens bovenstaande definitie, echte taakcombineerders noemen. Het aandeel taakcombineerders is jarenlang onder vrouwen en mannen ongeveer gelijk geweest, maar in de tweede helft van de jaren negentig zien we bij vrouwen,

maar niet bij mannen, een zeer sterke toename. Gevolg is dat de groep taakcombinerders nu in meerderheid uit vrouwen bestaat.

Tabel 5.1 Taakcombineren (bevolking 20-64 jaar die minimaal 12 uur per week besteedt aan betaalde arbeid en 12 uur aan huishoudelijk werk, zorg voor huisgenoten en informele zorg voor niet-huisgenoten)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000
vrouwen	14	16	21	25	28	39
mannen	14	16	20	19	27	29
totaal	14	16	20	22	28	34

Bron: SCP (TBO)

5.3 Openingstijden openbare voorzieningen

Veel betaalde arbeid wordt tijdens kantooruren verricht. De helft van de werkenden werkt uitsluitend tijdens kantooruren, de rest gedeeltelijk. Aangezien veel voorzieningen ook kantoorurentijden hanteren, kan dit veel werkenden voor problemen stellen. Voor niet spoedeisende hulp kan men buiten kantooruren bij vrijwel geen enkele huisarts of tandarts terecht. Het in werktijd bezoeken van tandarts of huisarts is een sociale verworvenheid, maar wettelijk nergens geregeld en valt officieel dus onder 'grijs verzuim'. Slechts een fractie van de praktijken biedt patiënten de mogelijkheid op één of meer avonden in de week of af en toe een zaterdag of zondag op het spreekuur te komen. Tandartsen en huisartsen zijn daarmee verreweg de minst toegankelijke voorzieningen buiten kantooruren. Op de tweede plaats komen gemeentehuizen en banken. Een derde is nooit 's avonds open en negen van de tien gemeentehuizen en acht van de tien banken houden ook op zaterdag de deuren gesloten. Het is ook niet eenvoudig een postkantoor te vinden dat 's avonds open is of naar de kapper gaan, maar zij bieden werkenden vaak een uitweg door op zaterdag open te zijn. Het lenen van een boek buiten kantooruren is nog gemakkelijker. De meeste bibliotheken zijn zaterdag en op verschillende avonden in de week open. Het minst vaak gesloten zijn de winkels en met name supermarkten. Ze hebben bijna allemaal ten minste één koopavond per week en zijn op zaterdag open. Supermarkten hanteren een ruime avondopenstelling, de winkels in het stadscentrum en in winkelcentra kennen een aantal koopzondagen per jaar. Bij de andere instellingen komt de klant op zondag vrijwel altijd voor een gesloten deur. Het adagium 'zondag, rustdag' blijkt nog steeds op te gaan. Uit een vergelijking van de openingstijden in een middelgrote stad in 1980 en 2001 blijkt dat deze inderdaad iets ruimer zijn geworden. Echter, ook het aantal uren betaalde arbeid is in die periode toegenomen, waardoor per saldo de kans dat men buiten werktijd een voorziening open aantreft toch nauwelijks is toegenomen (Breedveld et al. 2002).

Tabel 5.2 Frequentie van avond-, zaterdag- en zondagopenstelling van voorzieningen, volgens bevolking van 12 jaar en ouder, 2000 (in procenten)

	avondopenstelling			zaterdagopenstelling			zondagopenstelling		
	0 keer p.w.	1 keer p.w.	>1 keer p.w.	niet nooit	iedere zat.	iedere zat.	niet nooit	iedere zondag	iedere zondag
postkantoor, dichtst- bijzijnde	54	42	4	24	0	76	100	0	0
bank, meest bezochte	32	67	1	77	1	22	100	0	0
bibliotheek, meest bezochte	9	38	53	24	1	75	96	2	2
gemeentehuis	33	66	2	92	1	7	100	0	0
kapper, meest bezochte	42	49	9	6	0	94	98	1	1
supermarkt, meest bezochte	1	10	89	1	0	99	92	7	1
winkels in dichtst- bijzijnde									
winkelcentrum	7	83	10	1	0	99	67	31	2
grotere winkels in centrum	1	91	8	1	1	98	27	63	11
huisarts (geen spoed)	93	4	2	83	12	5	88	11	1
tandarts (geen spoed)	95	3	2	93	4	3	95	4	1

Bron: SCP (TBO)

Overigens heerst er grote onwetendheid over de openingstijden (niet in tabel). Een derde tot de helft heeft geen idee of het gemeentehuis, de bibliotheek, zijn/haar bank en het postkantoor 's avonds of in het weekend open zijn. Of men 's avonds of in het weekend op het spreekuur van zijn huisarts of tandarts terecht kan, weet ruim een kwart niet. Ook over de eventuele avond- en weekenddiensten van de kapper tast twee tot drie van de tien mensen in het duister. Nog het meest bekend zijn de avond- en zaterdagopenstelling van winkels, maar van een eventuele koopzondag is ook een kwart niets bekend. Deze onwetendheid over openingstijden geeft aan dat veel Nederlanders zich weinig moeite getroosten voorzieningen te vinden die buiten kantooruren open zijn, mogelijk omdat zij bij voorbaat aannemen de voorziening dan gesloten te vinden. Slechts een kwart van de Nederlanders staat wel eens of vaak 's avonds of in het weekend voor een gesloten deur. Dat wekt bij degenen die dat meemaken vrijwel altijd ergernis op, maar een deel vindt desondanks dat de opningstijden niet verruimd hoeven te worden. Desgevraagd zegt maar één op de vijf taakcombineerders, evenveel vrouwen als mannen, de openingstijden van (enkele) voorzieningen wel graag verruimd te zien. Opmerkelijk is dat dit aandeel nauwelijks groter is dan bij degenen die niet tot de taakcombineerders gerekend worden. In lijn met het bovenstaande zijn het vooral de beperkte openingstijden van het gemeentehuis, de bank en het postkantoor die deze mensen verruimd zouden willen zien. De nog beperktere openingstijden in de eerstelijnsgezondheidszorg kan men, in vergelijking met de openingstijden van andere dienstverleners, wat meer billijken.²

De hier naar voren komende geringe veranderingswensen ten aanzien van openingstijden kunnen twee dingen betekenen. Ofwel men legt zich neer bij wat men als onvermijdelijk ervaart, ofwel men kan aardig uit de voeten met de huidige openingstijden. Waarschijnlijk betreft het hier een combinatie van beide.

Tabel 5.3 Behoefte aan langere openingstijden van voorzieningen, bevolking van 12 jaar en ouder, 2000 (in procenten)

	taakcombineerders		niet taakcombineerders	
	vrouw	man	vrouw	man
staat soms/vaak voor gesloten deur	31	31	25	29
vindt dit storend ^a	82	88	85	78
behoefte aan langere openingstijden ^b	20	19	14	15

a Als percentage van de mensen die aangeven wel eens voor een gesloten deur te staan.

b Onder alle ondervraagden, dus niet alleen diegenen die wel eens voor een gesloten deur staan.

Bron: SCP (TBO)

5.4 Openingstijden kinderopvang en basisschool

Kinderopvang

Het aantal plaatsen in de kinderopvang is de laatste jaren sterk toegenomen. Het betreft echter vooral dagopvang op vaste dagen tijdens kantooruren. Ouders die op wisselende dagen werken, of regelmatig 's avonds, 's nachts of in het weekend (zie tabel 4.10, dit betreft bijna de helft van de werkzame beroepsbevolking) zijn daar nauwelijks mee geholpen. Voor professionele opvang op wisselende dagen en opvang buiten kantooruren zijn ouders aangewezen op gastouders. Kinderdagverblijven en organisaties die kinderen buiten schooltijd opvangen, zo is te zien in tabel 5.4, bieden dat nauwelijks. Met name opvang 's nachts of in het weekend wordt niet of nauwelijks geboden.

Tabel 5.4 Kindplaatsen met opvang op wisselende dagen en opvang buiten kantooruren^a
(in procenten)

	0-3-jarigen	4-12-jarigen
flexibel (opvangtijden kunnen wisselen)	5,9	4,3
vroege ochtend opvang (voor 8 uur 's ochtends)	15,4	11,1
avondopvang (na 6 uur 's avonds)	6,7	9,2
zowel vroege ochtend- als avondopvang	6,4	4,2
weekendopvang	0,1	0,0
24-uurs opvang	0,2	0,1
bijzondere incidentele opvang, bijv. opvang van ziek kind	1,7	5,3

a De cijfers komen uit de monitor *Uitbreiding kinderopvang 2001*. Een aantal grote organisaties heeft de vraag naar flexibele en verlengde opvang niet ingevuld. Het aantal flexibele en verlengde plaatsen is afgezet tegen het totaalaantal plaatsen, dus inclusief de organisaties die de vraag niet hebben beantwoord. De percentages in tabel 5.4 geven dus een ondergrens aan. Verwacht wordt echter dat het aandeel flexibele en verlengde opvang niet veel groter zal zijn. Organisaties die deze bijzondere opvang bieden, zijn daar vaak trots op en zullen de vraag niet snel onbeantwoord laten.

Bron: Netwerkbureau (*Uitbreiding kinderopvang 2001*) SCP-bewerking

Op basis van het DOZA-2002 onderzoek (waaraan 357 ouders deelnamen van kinderen van 0-3 jaar) kunnen we een indruk krijgen van het gebruik van, en behoefte aan opvang buiten kantooruren. Van deze ouders zegt 14% in verband met hun betaalde arbeid gebruik te maken van opvang van hun kind buiten kantooruren en nog eens 5% zou dit willen. Van alle kinderen van 0-3 jaar wordt 12% wel eens 's avonds opgevangen door een ander dan de ouders, 8% in het weekend en 2% 's nachts, allemaal dus vanwege het werk van (een van) de ouders. Deze opvang buiten kantooruren gebeurt in twee derde van de gevallen door familie of vrienden en in de overige gevallen is een betaalde oppas ingeschakeld. Geen enkel kind verbleef buiten kantooruren bij een gastouder of in een kinderdagverblijf. Dit is grotendeels conform de wensen van de ouders. Als voordeel wordt genoemd dat het beter voor het kind zou zijn (61%) de tijden van de opvang flexibel aan te passen zijn aan de behoefte (55%), de zekerheid van de opvang (44%) en op de laatste plaats de kosten (23%). Van de ouders die opvang buiten kantooruren hebben of wensen, heeft slechts 8% een voorkeur voor opvang door een kinderdagverblijf en 1% voor een gastouderbureau. Op de totale groep ouders met kinderen van 0-3 jaar gaat het dan om respectievelijk 1,5% en 0,3%. Het aandeel ouders dat zegt behoefte te hebben aan (meer) opvang van hun kind buiten kantooruren door een kinderdagverblijf of gastouder is iets hoger (4,5%). Mogelijk is dit omdat het hun niet lukt om de opvang naar hun eerste voorkeur te regelen.

Uit het voorgaande kunnen we concluderen dat de behoefte aan formele opvang buiten kantooruren niet groot, maar wel aanwezig is. Overigens is hierbij nog geen rekening gehouden met de kosten en de reisafstand. Opvang buiten kantooruren is duurder dan dagopvang en, gezien de bescheiden vraag is het niet rendabel dit op veel plaatsen aan te bieden, waardoor de gemiddelde reistijd ook hoger ligt. Ook is

niet meegenomen hoe vaak men gebruik zou willen maken van de avond/nacht- of weekendopvang. Mogelijk is een aantal kinderdagverblijven die opvang buiten kantooruren aanboden, daar inmiddels weer mee gestopt, omdat het daadwerkelijk gebruik tegenviel (Netwerkbureau Uitbreiding Kinderopvang 2001).

Schooltijden

Ten aanzien van de begin- en eindtijden van basisscholen is niets wettelijk vastgelegd. Toch hanteren vrijwel alle scholen hetzelfde stramien: vijf dagen les van ongeveer half negen tot half vier, met op de woensdagmiddag vrij. Een kwart van de scholen heeft een continu-rooster, wat betekent dat de kinderen een korte middagpauze hebben, waarin ze allemaal op school blijven, en 's middags iets eerder naar huis gaan. Van de ouders met een kind op de basisschool heeft 34% een voorkeur voor een continu-rooster (Vogels 2002). Scholen zijn geheel vrij om de schooltijden naar eigen inzicht in te vullen. Het enige waar ze zich aan te houden hebben is het wettelijk vastgelegde minimumaantal lesuren. Kinderen in de onderbouw moeten wettelijk minimaal 3.520 uren les krijgen, verdeeld over de vier onderbouwjaren. Kinderen in de bovenbouw moeten per jaar 120 uur langer naar school, om te komen aan het vereiste aantal van 4.000 lesuren bovenbouw. Veel scholen hebben dit opgelost door de kinderen in de onderbouw dagelijks, of één of twee keer in de week wat vroeger vrij te geven dan de kinderen in de bovenbouw. Slechts 31% van de scholen heeft voor alle groepen dezelfde begin- en eindtijden. Op bijna de helft van de scholen gaan de jongste kinderen op één of twee dagen, meestal de woensdagmiddag, vroeger naar huis. En op bijna een kwart van de scholen zijn de begin- en eindtijden op de meeste of alle dagen voor onder- en bovenbouw ongelijk (DOZA 2002). Met name als de kinderen nog niet zelfstandig naar school gaan, betekenen deze ongelijke schooltijden voor ouders met verschillende kinderen op de basisschool één of meer jaren een extra gang naar de school, of extra wachten aan het schoolhek.

Tabel 5.5 Synchronisatie van begin- en eindtijden van de groepen in het basisonderwijs, volgens 850 ouders met kinderen in de basisschoolleeftijd (in procenten)

	huishoudens met kind(eren) op basisschool
lestijden van alle groepen gelijk	31
lestijden op de meeste dagen gelijk	46
lestijden op de meeste dagen ongelijk	9
lestijden op alle dagen ongelijk	13
weet niet	1

Bron: SCP (DOZA 2002)

Een andere oplossing voor het verschil in verplichte lesuren voor onder- en bovenbouw is het instellen van structureel extra vrije dagen of dagdelen voor kinderen in de onderbouw. Op veel scholen krijgen de kinderen in de kleutergroepen, en vaak ook

de groepen drie en vier, regelmatig een extra vrije middag of dag. Slechts in vier van de tien huishoudens met kinderen op een basisschool gaan alle kinderen de volle vierenhalve dag per week naar school (in een schoolmaand zonder vakantie komt dat neer op gemiddeld 39 dagdelen). Een derde van de huishoudens heeft maandelijks te maken met gemiddeld één tot drie structureel ingeplande vrije dagdelen en nog eens een derde met vier of meer ingeplande dagdelen waarop één of meer kinderen niet naar school hoeven. Voor alle huishoudens samen (inclusief degene zonder uitgevallen dagdelen) komt het gemiddelde op twee ingeplande vrije dagdelen per maand.

Behalve met deze ingeplande vrije dagdelen heeft een kwart van de huishoudens met een kind op de basisschool in de maand april te maken gehad met onverwachte lesuitval vanwege ziekte van leerkrachten. Gemiddeld kwam dat voor alle huishoudens op minder dan een dagdeel lesuitval (op 34 lesdagdelen in april, rekening houdend met tweede paasdag, en twee vrije dagen in verband met Koninginnedag). Meestal betrof het uitval van één tot drie dagdelen, maar in 2% van de gezinnen bleef één (van de) kind(eren) in de maand april een week of langer thuis vanwege ziekte van een leerkracht.

Tabel 5.6 Structurele (in een gemiddelde maand) en onverwachte uitval van lesdagdelen (in de maand april 2002) bij 841 gezinnen met kinderen op de basisschool (in percentage van de gezinnen)

	ingeplande lesuitval	onverwachte lesuitval
geen	41	76
1 tot 3 dagdelen	32	17
4 tot 6 dagdelen	22	5
meer dan 6 dagdelen	6	2
gemiddelde lesuitval	2 dagdelen	0,7 dagdeel

Bron: SCP (DOZA 2002)

Slechts een derde van de gezinnen met kinderen op een basisschool had in april niet te maken met verwachte of onverwachte lesuitval en het gemiddeld aantal uitgevallen dagdelen lag op 2,7 dagdelen per huishouden. Zeven van de tien gezinnen waar de vrouw meer dan twaalf uur per week buitenshuis werkt, hadden in de maand april te maken met voorziene of onvoorziene lesuitval. Deze gezinnen hadden gemiddeld ruim vier dagdelen te maken met een kind dat niet naar school kon. In tabel 5.7 is te zien dat deze opvang van een kind onder reguliere schooltijd meestal niet ten koste ging van het werk van de ouders. In april 2002 hebben de taakcombinerende vrouw en haar partner net een half dagdeel vrijgenomen en nog minder vaak thuis gewerkt. Hoe de opvang dan geregeld is, is niet gevraagd. Deels zal de opvang geen probleem zijn omdat de vrije dag valt op een dag waarop de vrouw of haar partner toch al niet werkt. Buitenschoolse opvang is vaak de gehele dag open als een groot deel van de

kinderen op die dag vrijheeft. En verder zal met burens, vrienden of familie informele opvang geregeld worden. In de gezinnen waar de vrouw niet, of minder dan twaalf uur per week werkt, hebben de vrije lesdagen van de kinderen logischerwijs nog minder effect gehad op het werk van de vrouw of haar partner.

Ten slotte moet opgemerkt worden dat, alhoewel er weinig vrij wordt genomen vanwege lesuitval, de vrouwelijke taakcombineerders dit wel twee keer zoveel hebben gedaan als hun partner. Dat is zeker opmerkelijk gezien het feit dat ze gemiddeld genomen minder uren per week werken dan die partner. Bij opvangproblemen is het dus toch vooral de vrouw die vrij neemt.

Tabel 5.7 Geplande en onverwachte lesuitval in april 2002 (huishoudniveau) en gevolgen voor het werk van de ouders

	vrouw taakcombineerder	vrouw geen taakcombineerder
huishoudens zonder uitgevallen lessen (in %)	36	32
huishoudens met uitgevallen lessen (in %)	63	68
gemiddeld aantal uitgevallen dagdelen (bij huishoudens waar lessen zijn uitgevallen)	4,3	3,9
aantal dagdelen vrij genomen c.q. thuis gewerkt i.v.m. uitgevallen lessen		
vrouw vrij genomen	0,34	0,02
partner vrij genomen	0,16	0,05
vrouw thuis gewerkt	0,08	0,00
partner thuis gewerkt	0,13	0,04

Bron: SCP (DOZA 2002)

Ten slotte werd een kwart van de huishoudens met een kind op de basisschool in de maand april geconfronteerd met een ziek kind waardoor het niet naar school kon. Meestal betrof de uitval een dag (DOZA 2002, niet in tabel).

5.5 Toegankelijkheid en bereikbaarheid voorzieningen

Vanwege het drukke verkeer worden vrijwel alle kinderen ten minste een aantal jaren van en naar school begeleid. Van de kleuters gaat vrijwel niemand zelfstandig naar school. Van de 6- en 7-jarigen gaat een kwart alleen naar school. Daarna neemt het aantal kinderen dat zelf naar school kan snel toe, maar van de 8- en 9-jarigen worden nog steeds vier van de tien naar school begeleid en van de 10- en 11-jarigen een op de tien. In de (zeer) stedelijke gebieden duurt het langer voordat kinderen zelfstandig naar school mogen dan in de landelijke gebieden.

Tabel 5.8 Percentage van de kinderen dat zelfstandig naar school gaat, naar leeftijd en stedelijkheidsgraad, 2002

	(zeer) sterk stedelijk	matig/weinig stedelijk	niet stedelijk
4- en 5-jarigen	1	2	3
6- en 7-jarigen	15	27	37
8- en 9-jarigen	49	69	78
10- en 11-jarigen	86	92	89
12- en 13-jarigen	99	100	100

a Aan ouders van kinderen in de basisschoolleeftijd is gevraagd tot welke leeftijd ze hun kinderen naar school gebracht hebben, of denken dat te zullen doen.

Bron: SCP (DOZA 2002)

Veel ouders zitten dus voor jaren vast aan het brengen en halen van hun schoolgaande kinderen. De tijd die daarmee gemoeid is, kan behoorlijk oplopen. Bij scholen met een continu-rooster moet er per week tien keer gebracht of gehaald worden en op scholen waar de kinderen ook tussen de middag naar huis gaan zelfs achttien keer. Slechts een derde van de ouders met schoolgaande kinderen brengt zijn/haar kind nooit naar school. Dit zijn ouders met al oudere kinderen. De andere ouders gaan minstens eens per week, en meestal veel vaker, naar school. In bijna de helft van de huishoudens met schoolgaande kinderen wordt de gang van huis naar school meer dan tien keer per week afgelegd door de vrouw of haar partner. In huishoudens waar de vrouw meer dan twaalf uur in de week werkt, worden de kinderen iets minder vaak door een van hun ouders gebracht, maar ook in deze groep ouders met een drukke agenda, gaat 11% per week zestien keer of meer naar school om hun kind(eren) te halen en te brengen (bij de niet-taakcombineerders is dit 33%).

Gemiddeld kost dit halen en brengen van hun kinderen de ouders (gevraagd is het aantal keren dat de vrouw zelf, of haar partner, haalt en brengt) dik drie uur per week. In de landelijke gebieden is dat wat minder dan in de stedelijke gebieden, omdat de reistijd van huis naar school en weer terug daar korter is³ en de kinderen op jongere leeftijd alleen naar school gaan. Ook de taakcombinerende moeders (en hun partner) zijn per week minder tijd kwijt aan het halen en brengen van hun kinderen, in dit geval omdat zij vaker andere volwassenen inschakelen om hun kinderen te brengen of te halen.

Tabel 5.9 Gemiddelde tijd die ouders van basisschoolleeringen kwijt zijn aan het naar school brengen en het halen van hun kind(eren), naar stedelijkheidsgraad en taakcombineren, 2002

	stedelijkheidsgraad			taakcombineren	
	(zeer) sterk stedelijk	matig/weinig stedelijk	niet stedelijk	moeder werkt < 12 uur buitenshuis	moeder werkt ≥ 12 uur buitenshuis
gemiddelde reistijd huis-school-huis (min.)	19	17	14	17	18
gemiddelde leeftijd tot waarop het kind gebracht wordt (jaar)	9	8	7	8	8
aantal keer brengen per week ^a	10	10	8	11	8
totale tijd kwijt aan brengen/halen (min./p.w.)	206	195	141	209	167

a Het gaat hier om het aantal keer dat een van de ouders het kind zelf brengt. Er is geen onderscheid gemaakt wie van de ouders dit doet.

Bron: SCP (DOZA 2002)

Van de moeders met kinderen van 0-12 jaar (DOZA 2002) bezochten vier op de tien in de maand april 2002 een huisarts, ten behoeve van zichzelf, hun kind of om anderen te begeleiden. Een kwart bezocht in die maand (ook) een ziekenhuis. Het gemiddeld aantal bezoeken betrof in die maand (inclusief degenen die geen geneeskundige hulp inriepen) 0,8 keer voor de huisarts en 0,5 voor het ziekenhuis. Onbekend is hoe vaak hun partner (voor zichzelf of om een kind of anderen te begeleiden) naar huisarts of ziekenhuis ging. De gemiddelde reistijd naar de huisarts is niet bekend, maar het ziekenhuis bereikt twee derde in een kwartier of minder. Slechts 2% moet hiervoor meer dan een half uur reizen.

Ook deze bezoeken aan huisarts, ziekenhuis of tandarts gaan meestal niet ten koste van de werktijd van de moeder. Slechts 7% van hen heeft vanwege geneeskundige consulten in april een of meer dagdelen vrijgenomen en het gemiddeld aantal vrijgenomen dagdelen komt op 0,14. Volgens de vrouwen heeft hun partner om diezelfde reden vaker vrijgenomen: twee op de tien namen in april ten minste een dagdeel vrij om naar tandarts, huisarts of ziekenhuis te gaan en het gemiddelde lag op 0,38 vrijgenomen dagdeel. Mogelijk speelt een rol dat de, veelal mannelijke partners meer uren buitenshuis werken dan de vrouwen en daarom minder gelegenheid hebben buiten werktijd geneeskundige hulp in te roepen.

5.6 Ondersteuning bij huishoudelijke en zorgtaken

In het combinatiescenario wordt ervan uitgegaan dat vrouwen drastisch kunnen bezuinigen op het aantal uren dat zij besteden aan onbetaalde arbeid. Slechts een deel daarvan zou door mannen moeten worden overgenomen. De overige besparing zou moeten komen uit de inzet van tijdbesparende apparaten, uitbesteding van huishoudelijk werk, of mogelijk ook aanpassing van de normen.

In tabel 5.10 is te zien dat taakcombineerders vooral meer dan niet-taakcombineerders gebruikmaken van huishoudelijke apparaten als een droogtrommel, vaatwasmachine en magnetron. Wat betreft uitbesteding van huishoudelijk werk zijn de verschillen geringer. Taakcombineerders doen wel vaker aankopen via postorderbedrijven, maar ze hebben slechts iets vaker een huishoudelijke hulp en ze halen iets vaker kant-en-klaar-eten. Thuisbezorgdiensten worden daarentegen (iets) vaker door niet-taakcombineerders gebruikt.

Een vergelijking in de tijd laat zien dat in het algemeen steeds meer huishoudens de beschikking hebben over een vaatwasmachine, magnetron, droogtrommel en een diepvrieskist. Uitbesteding van onbetaalde arbeid wordt veel minder toegepast en is ook nauwelijks toegenomen. De services van thuisbezorgdiensten zijn in 2000 zelfs minder ingeroepen dan in 1995, mogelijk omdat mensen vanwege de langere openings-tijden vaker in de gelegenheid zijn hun boodschappen zelf te halen.

Niet alle hier genoemde apparaten en diensten blijken hun tijdbesparende preten-ties waar te maken. Diepvrieskisten leiden niet tot een vermindering van de tijd besteed aan voedselverzorging en in de huishoudens die in het bezit zijn van een droogtrom-mel, wordt zelfs meer tijd aan wasverzorging besteed dan in huishoudens zonder droger (Tijdens 1995). Ook het halen van maaltijden en het inzetten van postorder-bedrijven leiden niet tot tijdsbesparing op onbetaalde arbeid (Tijdens 1995). Eigen analyses van het TBO 2000 laten eveneens zien dat de gebruikers van thuisbezorg-diensten niet minder tijd aan boodschappen doen besteden dan de niet-gebruikers. De vaatwasmachine en magnetron blijken echter wél tijdbesparend te werken (Tijdens et al. 2000) en kunnen dus leiden tot een verlichting van het drukke bestaan van taak-combineerders. Ook de huishoudelijke hulp blijkt bijzonder veel werk uit handen te kunnen nemen. Desondanks wordt hiervan door slechts een kleine minderheid van de huishoudens gebruikgemaakt en is dit aandeel onder taakcombineerders zelfs iets afgenomen. Mogelijke verklaringen hiervoor zijn de kosten en het geringe aanbod.

Tabel 5.10 Inzet huishoudelijke apparaten en uitbesteding onbetaalde arbeid, 1995 en 2000

	1995		2000	
	niet-taak-combineerders	taak-combineerders	niet-taak-combineerders	taak-combineerders
diepvrieskist	74	73	83	83
droogtrommel	52	56	64	73
vaatwasmachine	24	30	44	54
magnetron	58	68	83	87
keukenmachine	41	44	42	42
betaalde hulp in de huishouding	9	17	12	15
thuisbezorgdienst	19	19	11	9
aankopen via postorderbedrijf	32	37	32	42
eten halen (minimaal 1 keer p.m.)	66	71	56	60

Bron: SCP (TBO '75-'00) gewogen resultaten

Over de uitbesteding van de zorg voor kinderen aan formele of informele kinderopvang is in hoofdstuk 4 al uitvoerig verslag gedaan. Hier willen we nog aandacht besteden aan de zorg voor hulpbehoevende familie of vrienden. Aan deze zogenaamde informele hulp besteden mannen en vrouwen gemiddeld een uur per week (zie hoofdstuk 4, tabel 4.23). Deze bescheiden tijdsinvestering komt voort uit het feit dat het gros geen behoevende in zijn omgeving heeft of geen hulp verleent. Heeft men wel een hulpbehoevende in de omgeving, dan verleent ruim de helft informele hulp. Het tijdsbeslag hiervan is zeer aanzienlijk, gemiddeld 18 uur per week. Het is duidelijk dat een dermate grote tijdsinvestering niet eenvoudig is in te passen in de drukbezette agenda's van taakcombineerders. Het zijn dan ook iets vaker de mensen met een deeltijdbaan, of helemaal geen baan, die informele zorg op zich nemen. Omdat dit vooral vrouwen zijn, is het niet verwonderlijk dat vrouwen vaker dan mannen de informele zorg verlenen. Toch verlenen ook de fulltime werkenden met een hulpbehoevende in de omgeving gemiddeld 10,5 uur informele zorg. Uit het feit dat de verschillen tussen mensen met en zonder betaalde baan niet groter zijn, kan geconcludeerd worden dat de noodzaak of de wens om hulp te bieden dermate groot is dat ook de fulltime werkenden daaraan nauwelijks minder gehoor kunnen geven dan de niet- of deeltijdwerkenden.

Tabel 5.11 Informele hulpverleners naar geslacht en deelname aan de arbeidsmarkt, onder 16-61-jarigen (in procenten en gemiddeld aantal uren hulp per week)

	aandeel informele hulpverleners binnen gehele bevolking	aandeel informele hulpverleners binnen groep met hulpbehoevende in de omgeving	gemiddeld aantal uren hulp per week van de helpenden
vrouwen	25	59	17,9
mannen	18	47	17,4
geen werk	24	60	19,9
parttime werk	26	57	14,9
fulltime werk (> 32 uur)	19	48	17,1
totaal	21	53	17,7

Bron: SCP (AVO'99/zorgverlof 2000-onderzoek)

Voor de werkenden heeft het verlenen van informele hulp bij zes van de tien vrouwen en iets meer dan de helft van de mannen geen gevolgen gehad voor hun werk. Dit sekseverschil is begrijpelijk als we bedenken dat vrouwen al vaker in deeltijd werken. De overige hulpverleners hebben wel op een of meer manieren hun betaalde arbeid aangepast. Veel werkenden hebben vrije dagen opgenomen om tijd vrij te maken voor de hulpbehoevende. Iets minder vaak heeft men calamiteitenverlof aangevraagd of zichzelf ziek gemeld. Een minderheid, vrouwen iets vaker dan mannen, heeft het

arbeidspatroon structureel gewijzigd. Ze zijn minder uren gaan werken, of op andere tijden, hebben ander werk gezocht en 8% van de mannen en 10% van de vrouwen heeft zelfs zijn/haar baan opgezegd.

Tabel 5.12 Gevolgen van informele hulp voor het werk van informele hulpverleners (die ten tijde van het begin van de zorgvraag betaalde arbeid verrichtten) (in procenten)

	vrouwen	mannen
vrije dagen opgenomen om te kunnen blijven werken	26	37
calamiteitenverlof opgenomen om te kunnen blijven werken	5	10
ziek gemeld	6	5
minder uren gaan werken	8	4
op andere tijden gaan werken	8	7
ander werk gezocht	2	1
tijdelijk gestopt met werk	10	8
geen werkoplossingen gebruikt	59	55

Bron: SCP (AVO'99).

Particuliere hulp wordt nog nauwelijks ingezet. De gemiddelde hulpbehoevende krijgt 37 uur hulp van huisgenoten, familie of vrienden, vier uur thuiszorg en één uur particuliere hulp. Of meer particuliere hulp de informele hulpverlener zal verlichten, is overigens de vraag. In het rapport *Vrij om te helpen* wordt geconcludeerd dat extra hulp er vooral toe leidt dat de hulpbehoevende nog meer uren hulp geboden krijgt, en bijvoorbeeld langer thuis zal kunnen blijven (Timmermans et al. 2001).

5.7 Arbeidstijdenmanagement

Tot nu toe is gesproken over de inrichting van de privé-wereld en hoe deze in botsing kan komen met betaalde arbeid. Een andere manier om werk en privé wat soepeler te kunnen combineren is het aanpassen van de arbeidstijden, of de arbeidsplaats, aan de grenzen die het privé-leven stelt. Volgens eigen zeggen kan 38% van de in loondienst werkende vrouwelijke werknemers en 47% van de mannen de begin- en eindtijden van hun werkdag (binnen grenzen) zelf bepalen (als ook de zelfstandigen worden meegenomen stijgt het aandeel dat zelf de werktijden kan bepalen tot 42% van de vrouwen en 49% van de mannen). Dat lijkt veel, maar cruciaal is natuurlijk hoe ruim de grenzen zijn waarbinnen zij kunnen schuiven. Helaas is dat niet duidelijk. Ook vallen bijvoorbeeld leerkrachten die 's ochtends te maken hebben met een zeer harde begintijd, maar na schooltijd de ruimte hebben om eventueel vroeg naar huis te gaan en daar het werk af te ronden, ook in deze groep. Veel werkenden hebben de mogelijkheid om tijdens hun werkdag tussendoor een boodschap te doen. Als men bedenkt dat hier waarschijnlijk vaak de middagpauze voor wordt gebruikt, vraagt men zich af waarom dit aandeel niet hoger is. En ruim de helft van de vrouwen, en nog iets meer mannen, is bij het opnemen van verlof of vakantie vrij zelf de dagen te bepalen. Vrouwen hebben op alle genoemde punten iets minder zeggenschap dan mannen.

**Tabel 5.13 Zeggenschap over arbeid(stijd) onder werkenden (exclusief zelfstandigen), 2000
(in procenten)**

	vrouw	man
zeggenschap over begin-/eindtijden ^a	38	47
kan volgorde werk zelf bepalen ^b	53	55
kan gemakkelijke even weg voor een boodschap ^b	35	57
kan verlof opnemen op zelfgekozen dagen ^b	57	63

a Percentage dat aangeeft (binnen grenzen) zelf de werktijd te kunnen bepalen.

b Percentage dat het (helemaal) eens is met deze stelling.

Bron: SCP (TBO)

Ook de mogelijkheid om thuis te werken, structureel of incidenteel (bijvoorbeeld als er een kind ziek is of de loodgieter langskomt), kan het combineren van werk en privé vereenvoudigen. Driekwart van de vrouwen met ten minste één kind onder de 12 jaar (de onderzoeksgroep in het DOZA-onderzoek) en een betaalde baan, is het echter niet toegestaan thuis te werken. Volgens hen zijn de mogelijkheden op het werk van hun partner (op een enkele uitzondering na mannen) iets ruimer, drie op de tien denkt dat de partner wel (eventueel bij uitzondering) thuis kan werken. Omdat thuiswerken weinig mogelijk of toegestaan is, werkt het grootste deel van de onder-vraagden en hun partners nooit thuis. Maar van degenen die wel thuis mogen werken, maakt driekwart van de vrouwen en zelfs negen van de tien partners daarvan gebruik. Van de vrouwen aan wie dit is toegestaan, werkt de helft zelfs één of meer dagen per week thuis. Van hun partners doen vier van de tien dit. Het is duidelijk dat de moge-lijkheid om thuis te werken door de meeste ouders van jonge kinderen gretig wordt benut. Overigens is het de vraag of het thuiswerken door vrouwen en hun partners ingezet wordt als een manier om arbeid en zorg beter te kunnen combineren. In tegen-stelling tot wat de verwachting zou zijn, maken partners wier vrouw niet, of minder dan twaalf uur per week werkt vaker gebruik van de mogelijkheid om thuis te werken dan partners van wie de vrouw twaalf uur of meer werkt (93% tegenover 78%).

Tabel 5.14 Mogelijkheden om thuis te werken en mate waarin daarvan gebruik wordt gemaakt door vrouwen met kinderen jonger dan twaalf jaar, en hun partner, 2002 (in procenten)

	vrouw	partner
thuiswerken niet toegestaan	74	68
thuiswerken is bij uitzondering toegestaan	9	15
thuiswerken is toegestaan	18	17
werkt nooit thuis ^a	84	80
werkt paar keer per jaar/maand thuis ^a	6	13
werkt één of meer dagen per week thuis ^a	10	8
aandeel dat gebruikmaakt van mogelijkheid om thuis te werken ^b	75	88

a Als percentage van de gehele groep, inclusief degenen die niet, of slechts bij uitzondering, mag thuiswerken.

b Als percentage van de groep die mag thuiswerken.

Bron: SCP (DOZA-2002)

Uit ander onderzoek komt naar voren dat de helft van de werknemers (net zoveel mannen als vrouwen) de mogelijkheid zou willen hebben om thuis te werken (in dit geval beperkt tot telewerken, waarbij dus via moderne communicatiemiddelen het contact met het bedrijf wordt onderhouden). Het grootste voordeel zien vrouwen en mannen in beperking van de reistijd en onder degenen die ver moeten reizen is de behoefte om te telewerken dan ook veel groter dan bij werkenden met een bescheiden reistijd. Een tweede reden om te willen telewerken (genoemd door 88% van de vrouwen en 85% van de mannen) is dat men verwacht dat telewerken de mogelijkheid biedt om de dag flexibeler in te delen. Op de derde plaats, genoemd door nog steeds 83% van de vrouwelijke en 74% van de mannelijke werknemers wordt expliciet genoemd dat telewerken handig kan zijn in verband met het combineren van arbeid en zorg. Overigens is ook het beperken van de reistijd en het flexibel kunnen indelen van de werkdag (bijvoorbeeld rondom de zorgtijden) van belang voor een soepeler combinatie van arbeid en privé. Opmerkelijk is dat, na de voordelen die werkenden zien voor de combinatie arbeid en zorg, werknemers met jonge kinderen en vrouwen niet vaker dan andere groepen werknemers de behoefte hebben om te telewerken. Blijkbaar schat men in dat thuiswerken slecht te combineren is met de daadwerkelijke zorg voor kinderen thuis, en dat daarvoor toch, al werkt een van de ouders thuis, een andere oplossing moet worden gevonden.

Tegenover de grote vraag naar telewerken, staan terughoudende werkgevers. Telewerken wordt slechts toegestaan door krap 10% van de werkgevers en dat dan nog in een beperkt aantal functies binnen hun bedrijf (Wetzels en Tjeldens 2001).

5.8 Ruimte voor meer betaalde arbeid?

Herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid heeft zijn prijs. In de inleiding van dit hoofdstuk werd al duidelijk dat de gemiddelde taakcombinerende vrouw en man het drukker heeft dan seksegenoten die zich uitsluitend op betaalde of onbetaalde arbeid toelagen. Bovendien is het totaal aan verplichtingen bij de taakcombineerders in de periode 1995-2000 nog verder toegenomen, terwijl dat bij de anderen constant bleef. De taakcombineerders hebben meer uren per week verplichtingen, en dus minder vrije tijd. En zij voelen zich vaker en meer dagen per week gejaagd.

Tabel 5.15 Subjectieve en objectieve tijdsdruk, bevolking van 12 jaar en ouder, 2000

	niet-taakcombineerders		taakcombineerders	
	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen
een of meer dagen gejaagd gevoel (%)	44	38	58	48
aantal gejaagde dagen in een week	1,29	1,13	1,43	1,41
aantal uren verplichtingen ^a	38,6	40,7	54,4	58,2

a Gemeten is de tijd kwijt aan betaalde arbeid, zorg, huishoudelijke werk of studie.

Bron: SCP (TBO)

De bereidheid om onder de huidige condities veel meer uren buitenshuis te gaan werken is dan ook niet zo groot. In het DOZA-2002 onderzoek onder vrouwen met kinderen jonger dan 12 jaar lag het gewenste aantal arbeidsuren net twee uur boven het aantal uren dat zij in werkelijkheid buitenshuis werkten. Ook met die twee uur extra komen zij nog niet in de buurt van het door de overheid beoogde aantal arbeidsuren van vrouwen met kleine kinderen (28 tot 32 uur). De wens om iets meer uren buitenshuis te werken vinden we bij alle opleidingsniveaus. Van de vrouwen met jonge kinderen die geen betaalde arbeid verrichten (37% van alle vrouwen), wil ruim de helft dit (voorlopig) zo houden. De andere helft wil wel de arbeidsmarkt op, meestal voor één, twee of tweeënhalf dag. Als alle vrouwen uit het DOZA-onderzoek hun wensen ten aanzien van betaalde arbeid zouden kunnen verwezenlijken zou de arbeidsparticipatie onder deze moeders stijgen van 63% naar 79% en het gemiddeld aantal arbeidsuren (inclusief degenen die niet werken) van elf naar dertien uur. Daar staat tegenover dat zij het aantal arbeidsuren van hun partners met gemiddeld ruim vier uur verminderd zouden willen zien. Als deze wensen verwezenlijkt zouden worden, zou dit dus een bescheiden herverdeling van betaalde arbeid tot gevolg hebben (aandeel van de vrouw in de betaalde arbeid neemt toe van 23% naar 28%), maar het totaal aantal door de partners tezamen verrichte aantal arbeidsuren neemt met twee uur af.

Tabel 5.16 Feitelijk en gewenst aantal arbeidsuren van vrouwen met kinderen van 12 jaar of jonger en wensen van de vrouwen ten aanzien van het aantal arbeidsuren van hun partner^a

opleidingsniveau van de vrouw	arbeidsuren vrouw		arbeidsuren partner	
	huidig	gewenst	huidig	gewenst (door hun vrouwelijke partner)
lager onderwijs	6,3	8,5	36,7	27,8
lager beroepsonderwijs	7,9	9,9	40,3	35,5
mavo	10,1	12,1	37,8	33,6
middelbaar beroepsonderwijs	11,9	13,8	39,4	35,2
havo	11,3	13,5	39,4	35,6
hoger beroepsonderwijs	14,4	16,6	38,3	33,5
wetenschappelijk onderwijs	18,5	20,1	36,3	32,9
totaal (n = 1.033)	11,4	13,4	39,0	34,6

a Inclusief degenen zonder betaalde arbeid.

Bron: SCP (DOZA-2002)

Achter de wens om het combineren van betaalde arbeid en privé soepeler te laten verlopen, schuilt de hoop dat meer vrouwen dan gaan of blijven werken en dat degenen die werken hun arbeidsduur uitbreiden. Zo werd tijdens het congres 'Dagindeling halverwege' voorgerekend dat het creëren van dagarrangementen voor kinderen de nationale schatkist jaarlijks 800 miljoen euro zou opleveren door het terugdringen van grijs verzuim en het vergroten van de arbeidsparticipatie. Dit sluit niet alleen aan bij een centraal doel in het emancipatiebeleid, maar is ook in economische zin belangrijk. De arbeidskracht van vrouwen is hard nodig. Aan vrouwen met kinderen jonger dan 12 jaar die geen betaalde arbeid verrichten, of in deeltijd werken, is gevraagd onder welke condities ze meer uren zouden willen gaan werken. Een kwart wil dit onder geen enkele voorwaarde. De andere vrouwen zouden wel (meer uren) willen werken. De meest belangrijke voorwaarde hiervoor is dat zij vrij kunnen nemen als een kind of familielid ziek is. Het sinds 2001 bestaande kortdurend zorgverlof is dus een goede stap in de richting, maar de praktijk moet nog leren in hoeverre werknemers daadwerkelijk gebruik zullen (durven) maken van dit recht. Ook is het de vraag of de tien dagen verlof voldoende zijn om werkende ouders op dit punt de ruimte te geven. Een tweede voor veel vrouwen belangrijke voorwaarde is het beter kunnen afstemmen van de werktijden op het privé-leven. Een derde van de vrouwen zou meer willen werken als ze een baan zouden kunnen vinden met het door hen gewenste aantal arbeidsuren. Ook thuiswerken en verlichting van de huishoudelijke taken door een huishoudelijke hulp zou vrouwen over de streep trekken. Het gebrek aan kinderopvang buiten kantooruren en het niet kunnen uitbesteden van informele zorg zijn voor slechts heel weinig vrouwen een beletsel om meer uren buitenshuis te gaan werken.

Tabel 5.17 Voorwaarden waaronder niet, of in deeltijd werkende moeders van kinderen jonger dan 12 jaar meer uren betaalde arbeid willen verrichten, 2000 (in procenten)

	stemt in met de stelling
als ik vrij kan nemen bij ziekte van een kind of familielid	42
als ik de tijden waarop ik werk beter kan afstemmen op mijn privé-leven	40
als ik een baan kan vinden met het door mij gewenste aantal arbeidsuren	31
als ik (een deel van de) huishoudelijke taken kan uitbesteden aan een huishoudelijke hulp	20
als ik vaker thuis kan werken	18
als ik kinderopvang kan krijgen op wisselende dagen (dus volgens rooster)	11
als ik kinderopvang kan krijgen in de avond/nacht/weekenden	3
als ik (een deel van de) zorg voor hulpbehoevende vrienden of familie kan uitbesteden	2
onder geen enkele voorwaarde	26

Bron: SCP (DOZA)

5.9 Slotbeschouwing

Het aantal taakcombinerende mannen en met name vrouwen neemt toe. Deze taakcombineerders hebben het drukker dan degenen die zich concentreren op onbetaalde of betaalde arbeid, en dit verschil is in de periode 1995-2000 verder opgelopen. Dit toenemend aantal uren dat de taakcombineerder kwijt is aan het totaal aan verplichtingen zou een rem kunnen zetten op de gewenste groei van de arbeidsparticipatie van vrouwen. De Stimuleringsmaatregel Dagindeling is in het leven geroepen om ideeën te ontwikkelen voor het soepeler laten verlopen van de combinatie arbeid en zorg. Hierdoor neemt de druk op de taakcombineerder af, en dit zal gunstige effecten hebben op de arbeidsparticipatie, zo wordt verwacht. Het grijze verzuim en mogelijk zelfs het ziekteverzuim zullen afnemen en vrouwen zullen meer uren buitenshuis kunnen gaan werken. In dit hoofdstuk is gebleken dat driekwart van de vrouwen met jonge kinderen, de groep met traditioneel de geringste arbeidsparticipatie, inderdaad meer uren buitenshuis zou willen werken, als aan een aantal voorwaarden wordt voldaan. De voorwaarden waaronder ze dat zouden willen, hebben vooral te maken met de organisatie van de betaalde arbeid. Als het werk beter af te stemmen zou zijn op het privé-leven, dan biedt dat veel vrouwen de ruimte om meer uren betaalde arbeid op zich te nemen. Met name het vrij kunnen nemen als er een kind ziek is, en het aanpassen van de arbeidstijden scoren daarin hoog. Het succes van de ‘moedercontracten’⁴ (met werktijden die passen binnen de schooltijden) maakt dit ook duidelijk. Ook de mogelijkheid om (incidenteel) thuis te werken wordt door veel vrouwen en mannen gewaardeerd (en door werkgevers nog nauwelijks geboden).

Wat betreft het verlichten van de taken thuis zien veel vrouwen grote voordelen in een huishoudelijke hulp. Het aantal huishoudens met een huishoudelijke hulp is

echter nauwelijks toegenomen, mogelijk door gebrek aan (betaalbaar) aanbod. Op de overige vlakken van het privé-leven lijken veranderingswensen minder sterk, wat overigens niet betekent dat veranderingen op dit vlak niet kunnen bijdragen aan een soepeler dagindeling. Door cumulatie kunnen vele, op zich kleine, obstakels uiteindelijk toch een behoorlijke druk leggen op de dagindeling. Kinderopvang en een aantal openbare voorzieningen zijn vrijwel uitsluitend in kantoortijden geopend, maar blijkbaar heeft de taakcombineerder manieren gevonden om hiermee om te gaan, want de behoefte aan veel ruimere openstelling lijkt niet groot. Wat kinderopvang betreft lijkt het met name zinnig meer flexibiliteit in de dagopvang te brengen (opvang volgens rooster, dus niet op vaste dagen) en mogelijk de openingstijden iets te verruimen. Ouders die echter 's avonds, 's nachts of in het weekend opvang nodig hebben, geven meestal de voorkeur aan opvang bij familie of vrienden. Met het begeleiden van kinderen naar en van school zijn de ouders gemiddeld 2,5 tot 3 uur bezig. Slechts een kwart van de scholen heeft een continurooster (waarmee het halen en brengen met de helft kan worden teruggebracht) en bij twee derde van de scholen zijn de begin- en eindtijden niet voor alle groepen gelijk. De meeste ouders hebben maandelijks één of meer dagdelen een schoolgaand kind thuis omdat lessen incidenteel of structureel uitvallen. Ondanks de tijd die het begeleiden van een schoolgaand kind dus kost, is het de vraag of veel ouders dit heel veel anders zouden willen. Slechts een derde van de ouders heeft voorkeur voor een continurooster, en in hoofdstuk 4 is al gebleken dat ouders de opvang van kinderen graag in eigen hand houden. Ook informele hulp aan familie of vrienden geeft men bij voorkeur zelf, desnoods (tijdelijk) ten koste van het werk. Het inschakelen van particuliere hulp betekent niet dat de informele hulpverlener dan een stapje terug doet.

Noten

- 1 In *Trends in de tijd* wordt uitgegaan van een ondergrens van twaalf uur betaalde arbeid en acht uur onbetaalde arbeid (in deze emancipatiemonitor hanteren we 12 uur onbetaalde arbeid als minimum).
- 2 In de topdrie van voorzieningen die men graag langer open zou willen zien staat bij 7% van alle ondervraagden (inclusief degenen die geen klachten hebben over de openingstijden) het gemeentehuis, de bank en het postkantoor. Van alle ondervraagden wil 5% langere openstelling van de huisartspraktijk en 2% noemt de tandartspraktijk als een van de drie voorzieningen die langer open zouden moeten. Deze cijfers komen niet overeen met die uit een onderzoek van het Nivel, waaruit bleek dat 44% van de respondenten desgevraagd behoefte zegt te hebben aan avond-/weekendspreekuren bij huisartsen en 37% bij avond- en weekendspreekuren bij tandartsen (Van Lindert et al. 2000).
- 3 De reisafstand is in de stedelijke gebieden weliswaar korter, maar vanwege stoplichten, drukte op de wegen en parkeerproblemen is de reistijd desondanks langer dan in de landelijke gebieden.
- 4 Deze 'moedercontracten' zijn ontwikkeld in het Academisch Ziekenhuis in Utrecht. Een tekort aan OK-verpleegkundigen had tot gevolg dat operatiekamers noodgedwongen leegstonden. Dit bracht het ziekenhuis ertoe contracten aan te bieden met aan de schooltijden aangepaste werktijden. De belangstelling bleek groot, veel voormalig OK-assistenten wilden onder die condities weer terug in hun vak. Nu zijn alle operatiekamers weer in bedrijf, een aantal daarvan dus uitsluitend tijdens schooltijd. Andere ziekenhuizen overwegen ook hun personeelstekort op deze manier te ondervangen.

6 Inkomen

6.1 Inleiding

Inkomen is een van de belangrijkste maatschappelijke hulpbronnen en één waaruit vrouwen minder kunnen putten dan mannen. De overheid streeft er dan ook naar de inkomensverschillen tussen vrouwen en mannen te verkleinen en uiteindelijk weg te nemen. Twee doelen heeft de overheid zich op dit punt gesteld. Ten eerste wil men het aandeel vrouwen vergroten dat economisch zelfstandig is. Volgens de overheid wil economisch zelfstandig zeggen dat men een inkomen uit arbeid heeft van ten minste 70% van het nettominimumloon. Vrouwen zonder betaalde arbeid (inclusief degenen met een uitkering) zijn dus niet economisch zelfstandig en ook veel vrouwen met een (kleine) deeltijdbaai verdienen te weinig om boven die 70% uit te komen. In 1985 lag het inkomen van slechts 19% van de vrouwen boven de ondergrens die voor economische zelfstandigheid wordt gehanteerd. In 1998 was dat toegenomen tot 39% (toename 1,6 procentpunt per jaar) en in 2010 moet dat ten minste 60% zijn (toename 1,75 procentpunten per jaar). Ten tweede wil de overheid het aandeel vrouwen in het totale persoonlijk inkomen uit arbeid vergroten tot ruim 35% in 2010.

In dit hoofdstuk gaan we in op de vraag of de inkomensverschillen tussen vrouwen en mannen kleiner zijn geworden en de doelstellingen, gegeven de ontwikkelingen in de afgelopen jaren, haalbaar lijken. In paragraaf 6.2 worden de inkomensverschillen tussen vrouwen en mannen besproken en de ontwikkelingen daarin. Paragraaf 6.3 gaat in op de oververtegenwoordiging van vrouwen in huishoudens met een (langdurig) laag inkomen. In de daaropvolgende paragraaf komen de sekseverschillen wat betreft bruto-urloon aan de orde. Paragraaf 6.5 gaat over economische zelfstandigheid en de vraag of de doelstellingen van de overheid op dit punt gehaald zullen worden. Tevens wordt in deze paragraaf een nieuw begrip geïntroduceerd: financiële onafhankelijkheid. In de een na laatste paragraaf van dit hoofdstuk komt de wenselijkheid van een eigen inkomen voor vrouwen ter sprake. In de slotbeschouwing (§ 6.7) worden de bevindingen uit dit hoofdstuk samengevat en besproken.

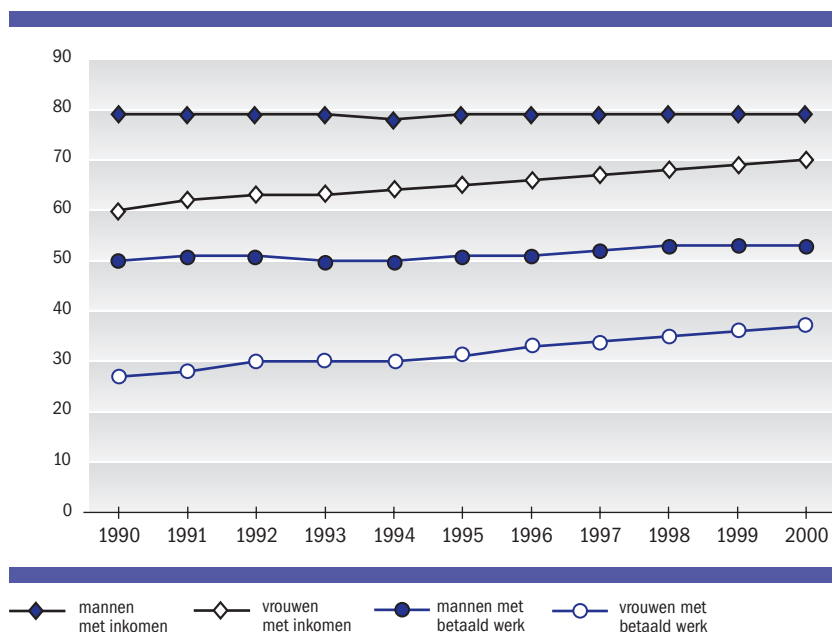
6.2 Inkomensverschillen tussen mannen en vrouwen

6.2.1 Ontwikkeling tussen 1990 en 2000

In de jaren negentig hebben steeds meer vrouwen een eigen inkomen verworven. In 1990 had 60% van de vrouwen een eigen inkomen. Tien jaar later was dat al 70%. In dezelfde periode bleef het aandeel mannen met een eigen inkomen constant op 79%. Het verschil tussen vrouwen en mannen is dus kleiner geworden.

Inkomen kan bestaan uit de beloning voor betaald werk, uitkeringen en overige inkomsten. Doordat steeds meer vrouwen betaald werk verrichten, groeit het aantal vrouwen met een inkomen. Het aandeel vrouwen met betaald werk steeg evenveel als het aandeel vrouwen met een eigen inkomen. Het aandeel vrouwen met een uitkering of overige inkomsten bleef constant.

Figuur 6.1 Percentage personen met een inkomen naar geslacht, 1990-2000

Bron: CBS (Inkomenspanelonderzoek)

Het gemiddelde inkomen van vrouwen is 47% van het gemiddelde inkomen van mannen. Voor een deel wordt dit verklaard doordat relatief veel vrouwen geen inkomen hebben. Maar ook als we ons beperken tot de personen met inkomen, ontvingen vrouwen in 2000 maar 53% van wat mannen verdienen. Enerzijds werken vrouwen relatief vaak in deeltijd, anderzijds is het loon van vrouwen gemiddeld lager dan dat van mannen. Het verschil tussen het inkomen van mannen en vrouwen met betaald werk, is bij ambtenaren kleiner dan bij andere werknemers. Voor personen die afhankelijk zijn van een bijstands- of werkloosheidsuitkering ligt het inkomen van vrouwen op 80% van het inkomen van mannen: bij deze groep is het verschil het kleinst.

Hoe vergelijk je het inkomen van personen?

Het inkomen van mannen en vrouwen wordt vergeleken op basis van het persoonlijk inkomen. Het persoonlijk inkomen omvat loon, winst, sociale-zekerheidsuitkeringen, pensioenen en lijfrenten. Voor een zuivere vergelijking gebruiken we uitsluitend inkomenscomponenten die aan een afzonderlijke persoon kunnen worden toegeschreven. Daarom zijn inkomsten uit vermogen, huursubsidie, rijksbijdrage eigen woning, tegemoetkoming studiekosten en kinderbijslag buiten beschouwing gebleven.

Tabel 6.1 Gemiddeld persoonlijk inkomen^a van vrouwen, naar sociaal-economische categorie, 1990, 1995 en 2000^b

sociaal-economische categorie	bedrag (x 1.000 Euro)			in verhouding tot inkomen van mannen (in %)		
	1990	1995	2000 ^b	1990	1995	2000 ^b
inkomen gedurende hele jaar	11,6	13,4	15,7	52	54	54
actief	13,4	15,6	17,8	52	54	55
waaronder						
zelfstandige	16,8	17,2	.	53	58	.
ambtenaar	18,1	21,1	24,2	66	65	67
overige werknemer	12,7	14,9	17,1	54	55	56
niet-actief	9,6	10,6	12,3	67	65	64
waaronder						
bijstandontvanger ^c	8,9	9,9	11,0	91	77	80
arbeidsongeschikte	10,1	10,6	11,7	66	63	65
pensioenontvanger	9,8	10,9	12,7	64	63	62
inkomen over gedeelte van het jaar	3,8	4,0	5,2	73	66	54
totaal met inkomen	10,2	12,0	14,2	50	51	53
totaal ^d	6,1	7,8	10,0	38	43	47

a In Euro's en in % van het gemiddelde inkomen van mannen.

b De uitkomsten van 2000 zijn gebaseerd op voorlopige gegevens.

c Inclusief ontvangers werkloosheidsuitkering.

d Inclusief personen zonder inkomen.

. = gegevens van voldoende nauwkeurigheid ontbreken.

Bron: CBS (Inkomenspanelonderzoek 1990, 1995 en 2000^b)

Er zijn twee oorzaken voor de afname van het inkomensverschil tussen mannen en vrouwen in de jaren negentig. Ten eerste hebben steeds meer vrouwen een baan gekregen. Ten tweede is het gemiddelde inkomen van vrouwen met een baan iets gegroeid ten opzichte van dat van mannen. Er zijn groepen waar het inkomensverschil is gegroeid, maar deze hebben geen grote invloed op het totaal. Zo is het inkomen van niet-actieve vrouwen en van vrouwen die maar een gedeelte van het jaar inkomen hebben, relatief lager geworden.

Van het totale persoonlijke inkomen wordt 32% door vrouwen verworven. In 1990 was dit nog 28%. Met name bij de inkomsten uit arbeid nemen vrouwen een steeds groter aandeel voor hun rekening. Van de inkomsten uit pensioenen en uitkeringen is 45% voor vrouwen. Dit percentage is sinds 1990 nauwelijks gestegen.

Tabel 6.2 Inkomensaandeel van vrouwen, 1990, 1995, 2000^a (in procenten)

sociaal-economische categorie	aandeel van vrouwen in totaal persoonlijk inkomen			aandeel van vrouwen in bevolkingsgroep		
	1990	1995	2000 ^a	1990	1995	2000 ^a
inkomen gedurende hele jaar	27	30	32	42	44	46
actief	22	25	28	35	38	41
niet-actief	44	44	45	55	54	56
inkomen over gedeelte van het jaar	47	47	41	55	58	56
totaal met inkomen	28	30	32	44	46	47

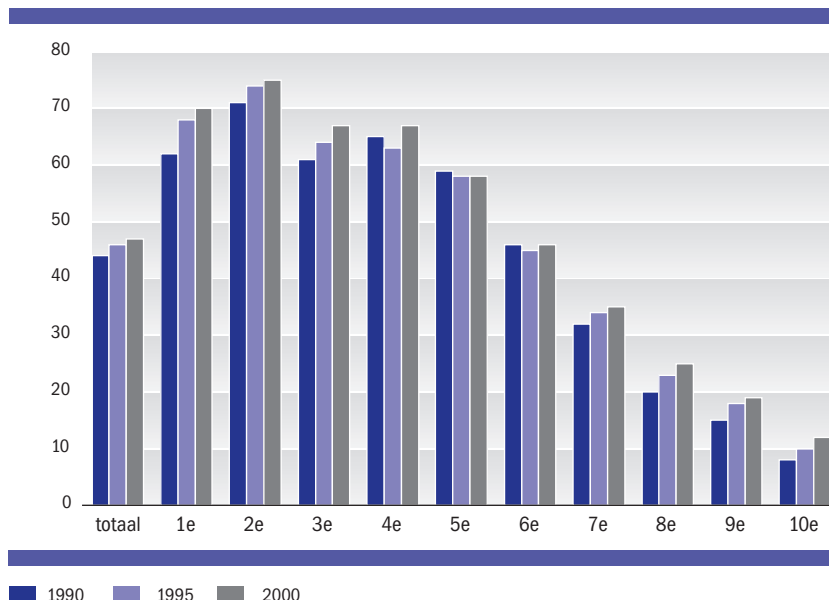
a De uitkomsten van 2000 zijn gebaseerd op voorlopige gegevens.

Bron CBS (Inkomenspanelonderzoek 1990, 1995 en 2000)

Om te zien welke positie vrouwen innemen op de inkomensladder zijn alle volwassen personen gerangschikt naar hoogte van hun persoonlijke inkomen. Op basis van deze rangschikking kunnen tien inkomensklassen met elk een tiende deel van alle personen met inkomen gemaakt worden. Deze inkomensklassen worden ook wel decielgroepen genoemd. Vrouwen horen relatief vaak tot de laagste inkomensgroepen. Zo zijn van alle personen in het laagste inkomensdeciël zeven op de tien vrouw. In het tweede inkomensdeciël is driekwart van de personen vrouw. De hogere inkomens behoren relatief vaak toe aan een man. Maar liefst 88% van de personen in het hoogste inkomensdeciël is man.

Het aandeel vrouwen in de totale groep van volwassen personen met een inkomen is in de jaren negentig gestegen van 44% naar 47%. Zowel bij de laagste als bij de hoogste inkomensklassen neemt het aandeel vrouwen toe. Bij de middeninkomens blijft het aandeel vrouwen vrij constant.

Figuur 6.2 Aandeel vrouwen per decielgroep van het persoonlijk inkomen (in procenten), 1990-2000^a

a De uitkomsten van 2000 zijn gebaseerd op voorlopige gegevens.

Bron: CBS (Inkomenspanelonderzoek)

6.2.2 Inkomensverschil naar leeftijd en huishoudensamenstelling

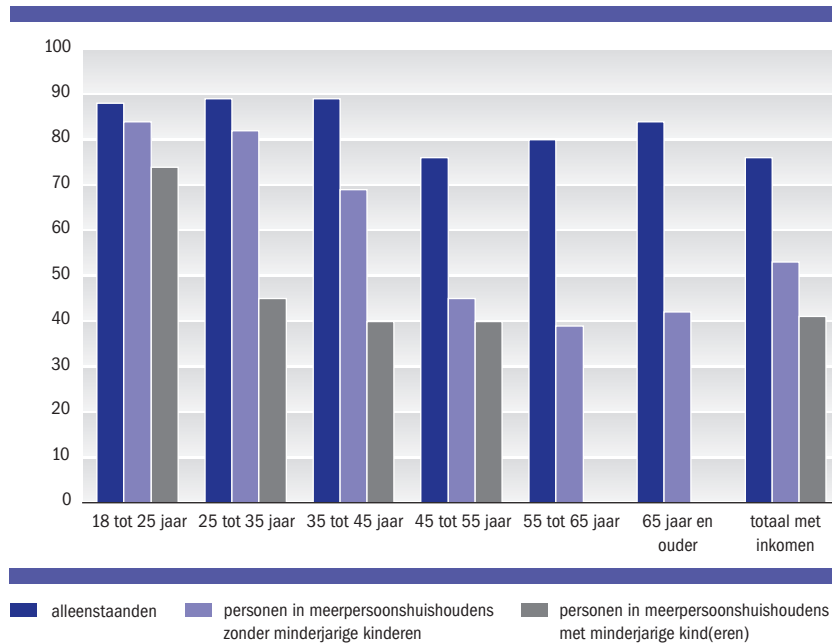
Het gemiddelde inkomen van vrouwen die een eigen inkomen hebben, was in 2000 iets meer dan de helft (53%) van het gemiddelde inkomen van mannen (zie tabel 6.1). Alleenstaande vrouwen met inkomen hebben het kleinste inkomensverschil ten opzichte van (alleenstaande) mannen. Gemiddeld verwerven ze driekwart van wat alleenstaande mannen bij elkaar brengen. Bij de alleenstaanden tot 45 jaar is dat zelfs bijna 90%.

De leeftijd speelt de grootste rol bij personen uit meerpersoonshuishoudens zonder minderjarige kinderen. Het inkomen van jonge vrouwen in dergelijke huishoudens ligt op meer dan 80% van dat van mannen. Bij oudere vrouwen tussen 55 en 65 jaar is dit minder dan 40%. Een verklaring voor dit verschil ligt onder meer in de gezinsfase. De jonge samenwonende vrouwen hebben nog geen kinderen gehad en lijken qua arbeidspatroon op alleenstaanden. Van de oudere samenwonende vrouwen heeft een groot deel wel kinderen gehad. Zij hebben vanwege hun nu inmiddels meerderjarige kinderen hun loopbaan onderbroken of zijn in deeltijd gaan werken. Dit speelt nu nog door in hun inkomen.

Het inkomen van vrouwen uit huishoudens met minderjarige kinderen ligt gemiddeld op 41% van dat van mannen. Alleen in de leeftijdscategorie tot 25 jaar komen de vrouwen in deze huishoudens in de buurt van het inkomen van mannen.

Een oorzaak van het relatief lage inkomen van vrouwen met minderjarige kinderen is, dat vrouwen vaak korter gaan werken wanneer ze eenmaal kinderen hebben. Daarnaast speelt ook mee dat er meer alleenstaande moeders dan alleenstaande vaders zijn. Deze alleenstaande ouders hebben namelijk vaak een laag inkomen.

Figuur 6.3 Inkomen van vrouwen met inkomen ten opzichte van mannen, naar huishoudsamenstelling en leeftijd, 2000^a

a De uitkomsten van 2000 zijn gebaseerd op voorlopige gegevens.

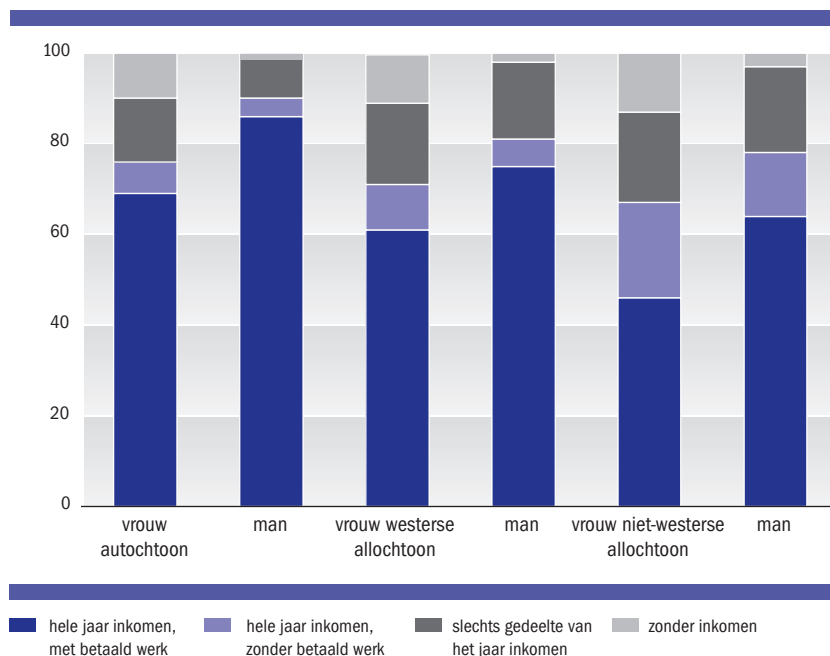
Bron: CBS (Inkomenspanelonderzoek)

6.2.3 Inkomensverschil naar herkomstgroepering

De bevolkingsopbouw van met name niet-westerse allochtonen wijkt sterk af van die van de autochtone bevolking. De meeste niet-westerse allochtonen zijn jonger dan 45 jaar, en veel daarvan zijn minderjarig. Daarom is de vergelijking naar herkomstgroepering beperkt tot de inkomensverschillen tussen mannen en vrouwen van 18 tot 45 jaar.

Allochtone mannen en vrouwen hebben relatief vaak geen inkomen of slechts een gedeelte van het jaar inkomen. Het aandeel niet-westerse allochtone vrouwen met betaald werk is 46% tegenover 69% bij de autochtone bevolking. Ook de mannen hebben minder vaak betaald werk dan autochtone mannen, maar de achterstand van vrouwen is relatief iets groter. Westerse allochtonen hebben ook minder vaak betaald werk, maar de achterstand van mannen en vrouwen ten opzichte van autochtonen is gelijk.

Figuur 6.4 Bevolking van 18-45 jaar naar sociaal-economische categorie en herkomst-groepering, 2000^a

a De uitkomsten van 2000 zijn gebaseerd op voorlopige gegevens.

Bron: CBS (Inkomenspanelonderzoek)

Het inkomen van niet-westerse allochtonen is zowel bij vrouwen als bij mannen lager dan dat van autochtonen. Het inkomensverschil tussen de beide seksen is bij hen kleiner dan bij de rest van de bevolking. Bij de personen met een uitkering hebben niet-westerse allochtonen vrouwen zelfs een hoger inkomen dan de mannen.

Tabel 6.3 Persoonlijk inkomen^a van vrouwen van 18 tot 45 jaar, naar herkomstgroepering, 2000 (x 1.000 Euro)^b

	autochtonen	westerse allochtonen	niet-westerse allochtonen
inkomen gedurende hele jaar	17,2	18,1	15,0
actief	17,7	19,0	16,8
niet-actief	12,4	12,4	11,3
inkomen over gedeelte van het jaar	6,2	7,6	6,1
totaal met inkomen	15,5	16,0	13,0
totaal ^c	14,0	14,1	11,3
<i>in % van het gemiddelde inkomen van mannen</i>			
inkomen gedurende hele jaar	59	63	74
actief	59	64	75
niet-actief	86	93	102
inkomen over gedeelte van het jaar	55	55	70
totaal met inkomen	57	62	72
totaal ^c	52	56	64

a In Euro's en in % van het gemiddelde inkomen van mannen.

b De uitkomsten van 2000 zijn gebaseerd op voorlopige gegevens.

c Inclusief personen zonder inkomen.

Bron: CBS (Inkomenspanelonderzoek 2000b)

6.3 Vrouwen en armoede

6.3.1 Alleenstaanden en eenoudergezinnen met een laag inkomen

Bijna de helft van de 242.000 eenoudergezinnen met een vrouwelijke ouder behoort tot de lage inkomens. Er zijn maar 35.000 eenoudergezinnen met een mannelijke ouder. Deze groep is te klein om een betrouwbare schatting te maken van het aandeel lage inkomens. Bij de alleenstaanden zijn vrouwen slechter af dan mannen. Van de alleenstaande vrouwen heeft 24% een laag inkomen, tegen 17% bij de mannen.

Tussen 1995 en 2000 is het percentage lage inkomens sterk gedaald, zowel bij alleenstaanden als bij eenoudergezinnen en zowel bij mannen als bij vrouwen. Doordat vrouwen een groot aandeel hebben in de eenoudergezinnen en alleenstaanden, hebben meer vrouwen dan mannen geprofiteerd van deze ontwikkeling.

Lage inkomens

Voor het afbakenen van de categorie arme huishoudens wordt in dit hoofdstuk de lage-inkomensgrens gehanteerd. Deze grens komt overeen met het voor prijsontwikkelingen gecorrigeerde bijstandsniveau van een alleenstaande in 1979. Inkomens van alleenstaanden en meerpersoons-huishoudens zijn echter niet zomaar met elkaar te vergelijken. Om een vergelijkbaar welvaarts-niveau te bereiken heeft een echtpaar met kinderen bijvoorbeeld een hoger inkomen nodig dan een alleenstaande. Door het inkomen van huishoudens hiervoor te corrigeren, kunnen de inkomens van alle huishoudens worden vergeleken met de lage-inkomensgrens.

Een huishouden behoort tot de langdurig lage inkomens wanneer het vier achtereenvolgende jaren een laag inkomen heeft.

Tabel 6.4 Huishoudens met een laag inkomen^a, naar samenstelling van het huishouden, 1990, 1995, 2000^b

	huishoudens met laag inkomen (in %)			huishoudens met laag inkomen (x 1.000)		
	1990	1995	2000 ^b	1990	1995	2000 ^b
alleenstaande						
vrouw	30	31	24	293	326	273
man	21	21	17	143	172	158
eenoudergezin met minderjarige kinderen						
vrouwelijke ouder	63	66	48	96	132	116
mannelijke ouder	.	.	.	6	8	5
(echt)paar met minderjarige kinderen	10	9	8	151	144	119
(echt)paar zonder minderjarige kinderen	7	7	5	150	151	117
overig huishoudens	8	10	8	17	20	14
totaal	15	16	12	857	953	801

a Studentenhuishoudens en huishoudens met slechts een gedeelte van het jaar inkomen worden buiten beschouwing gelaten.

b De uitkomsten van 2000 zijn gebaseerd op voorlopige gegevens.

· = gegevens van voldoende nauwkeurigheid ontbreken.

Bron: CBS (Inkomenspanelonderzoek 1990, 1995, 2000)

Onder de huishoudens met voornamelijk inkomen uit betaald werk komen lage inkomens veel minder vaak voor dan onder de overige huishoudens. Van de alleenstaanden en alleenstaande ouders met betaald werk hebben vrouwen het vaakst een laag inkomen. Bij de alleenstaanden zonder betaald werk valt op dat mannen relatief vaker een laag inkomen hebben dan vrouwen. Alleenstaande moeders zonder betaald werk hebben het grootste aandeel lage inkomens. In 72% van de gevallen hebben zij een laag inkomen.

Alleenstaande moeders zonder betaald werk zijn ook het vaakst langdurig aangewezen op een laag inkomen. Zowel bij alleenstaanden als bij alleenstaande ouders zijn vrouwen vaker dan mannen langdurig van een laag inkomen afhankelijk.

Tabel 6.5 Huishoudens met (langdurig) laag inkomen^a, naar belangrijkste inkomensbron van het hoofd en naar samenstelling van het huishouden, 2000^b (in procenten)

	betaald werk		overig		totaal	
	laag inkomen	langdurig laag inkomen	laag inkomen	langdurig laag inkomen	laag inkomen	langdurig laag inkomen
<i>alleenstaande</i>						
vrouw	10	1	30	21	24	14
man	8	1	35	18	17	6
<i>eenoudergezin met minderjarige kinderen</i>						
wo. vrouwelijke ouder	22	5	70	31	44	17
(echt)paar met minderjarige kinderen	25	6	72	31	48	18
(echt)paar zonder minderjarige kinderen	5	1	41	17	8	2
overig huishouden	3	0	7	4	5	2
totaal	.	.	9	2	8	1
	6	1	23	13	12	5

a Studentenhuishoudens en huishoudens met slechts een gedeelte van het jaar inkomen worden buiten beschouwing gelaten.

b De uitkomsten van 2000 zijn gebaseerd op voorlopige gegevens.

· = gegevens van voldoende nauwkeurigheid ontbreken.

Bron: CBS (Inkomenspanelonderzoek 2000)

6.3.2 Personen in huishoudens met een (langdurig) laag inkomen

De meerderheid van de personen in huishoudens met een laag inkomen is vrouw. Het aandeel vrouwen in huishoudens met een laag inkomen was in de periode 1990-2000 voortdurend 57%. Het aantal vrouwen in deze huishoudens is tot 1994 toegenomen en daarna is het weer gedaald tot 889.000 in 2000.

Tabel 6.6 Personen in huishoudens met een (langdurig) laag inkomen^a, 1990-2000^b

	personen in huishoudens met een laag inkomen		personen in huishoudens met een langdurig laag inkomen	
	aandeel vrouwen (in %)	aantal vrouwen (x 1.000)	aandeel vrouwen (in %)	aantal vrouwen (x 1.000)
1990	57,1	973	.	.
1991	57,0	1.002	.	.
1992	56,9	1.000	61,7	430
1993	56,6	1.033	61,5	436
1994	56,9	1.099	61,2	451
1995	57,2	1.065	61,4	464
1996	57,0	1.069	61,6	471
1997	56,7	1.031	62,1	468
1998	56,5	941	61,8	421
1999	57,1	916	62,0	392
2000 ^b	57,0	889	62,3	374

a Studentenhuishoudens en huishoudens met slechts een gedeelte van het jaar inkomen worden buiten beschouwing gelaten.

b De uitkomsten van 2000 zijn gebaseerd op voorlopige gegevens.

. = gegevens van voldoende nauwkeurigheid ontbreken.

Bron: CBS (Inkomenspanelonderzoek 1990-2000b)

Bijna 4% van de bevolking maakte in 2000 deel uit van een huishouden dat reeds vier jaar of langer van een laag inkomen moet rondkomen. Maar liefst 62% van deze personen is vrouw (hetzelfde als in 1992, toen dit cijfer voor het eerst werd bepaald). Dit is vooral een gevolg van de ongunstige inkomenssituatie van veel oudere vrouwen met een klein pensioen. Ook veel vrouwen tussen de 25 en 65 jaar met een werkloosheids- of bijstandsuitkering behoren tot de langdurig lage inkomens.

Tabel 6.7 Aantal personen in huishoudens met een langdurig laag inkomen^a, naar sociaal-economische categorie van het hoofd, geslacht en leeftijd, 2000^b (x 1.000)

	actief		niet-actief			totaal
		totaal	bijstand- ontvanger ^c	arbeids- ongeschikte	pensioen- ontvanger	
<i>vrouw</i>						
< 25 jaar	26	63	52	7	2	89
25-64 jaar	31	129	88	25	13	160
≥ 65 jaar	.	124	2	.	121	124
totaal	57	315	142	33	135	374
<i>man</i>						
< 25 jaar	26	62	50	8	2	88
25-64 jaar	26	78	50	24	2	104
≥ 65 jaar	1	33	1	–	32	34
totaal	53	172	100	31	36	227

a Studentenhuishoudens en huishoudens met slechts een gedeelte van het jaar inkomen worden buiten beschouwing gelaten.

b De uitkomsten van 2000 zijn gebaseerd op voorlopige gegevens.

c Inclusief ontvangers werkloosheidsuitkering.

. = gegevens van voldoende nauwkeurigheid ontbreken.

Bron: CBS (Inkomenspanelonderzoek 2000)

6.3.3 Allochtonen met een laag inkomen

Allochtone huishoudens behoren relatief vaak tot de lage inkomens. Dit geldt vooral voor de niet-westerse allochtonen. Vrouwelijke alleenstaanden en vrouwelijke ouders uit eenoudergezinnen hebben ook bij de allochtonen vaker dan gemiddeld een laag inkomen. Alleenstaande niet-westerse allochtone moeders verkeren in de slechtste positie. Bijna 58% van hen heeft een laag inkomen, en 48% van hen heeft dat al minstens vier jaar lang.

Tabel 6.8 Huishoudens met een (langdurig) laag inkomen,^a naar herkomstgroepering van het hoofd, 2000^b

	totaal	autochtonen	westerse allochtonen	niet-westerse allochtonen
<i>percentage met een laag inkomen</i>				
alleenstaande	20	19	24	38
wo. vrouw	24	22	28	45
eenoudergezin met minderjarige kinderen	44	40	42	56
wo. vrouwelijke ouder	48	45	47	58
<i>percentage met langdurig laag inkomen^c</i>				
alleenstaande	18	17	23	32
wo. vrouw	22	21	26	40
eenoudergezin met minderjarige kinderen	37	33	37	48
wo. vrouwelijke ouder	41	38	42	48

a Studentenhuishoudens en huishoudens met slechts een gedeelte van het jaar inkomen worden buiten beschouwing gelaten.

b De uitkomsten van 2000 zijn gebaseerd op voorlopige gegevens.

c In % van aantal huishoudens dat in elk van de jaren 1997-2000 naar hoogte van het inkomen is ingedeeld.

Bron: CBS (Inkomenspanelonderzoek 2000)

6.3.4 Feminisering van armoede

Om aandacht te vragen voor het groeiende aandeel vrouwen binnen de arme populatie werd eind jaren zeventig de term ‘feminisering van de armoede’ geïntroduceerd. In de Armoedemonitor 1999 hebben Hoff en Hooghiemstra nagegaan of er in Nederland sprake is van feminisering van de armoede (SCP/CBS 1999). Daarbij is gekeken of binnen de totale groep huishoudens het aandeel met een vrouwelijke hoofdkostwinner is gestegen.

Tabel 6.9 biedt een actualisering tot en met 1999. De tabel laat zien dat eind jaren zeventig, begin jaren tachtig een geringe stijging optreedt. Tussen 1985 en 1989 is het aandeel huishoudens met een vrouwelijk hoofd onder de arme huishoudens echter aanzienlijk toegenomen, namelijk van 36% naar 50%. Daarna vlakke de stijging wat af, maar de feminisering van de armoede blijkt nog altijd voort te schrijden. In 1999 had 53 % van de huishoudens met laag inkomen een vrouwelijke hoofdkostwinner.

Een veelgehoorde verklaring voor de feminisering van de armoede is dat deze toegeschreven zou kunnen worden aan demografische ontwikkelingen, zoals toename van het aantal alleenstaande vrouwen als gevolg van echtscheiding of door de vergrijzing. Nader onderzoek leert echter dat veranderingen in de leeftijdsopbouw, huishoudenssamenstelling en arbeidsparticipatie slechts een kwart van het verschil kunnen verklaren; het is aannemelijk dat ontwikkelingen op het terrein van de sociale zekerheid een aanzienlijk deel van de feminisering van de armoede verklaren (Hoff en Hooghiemstra 1999).

Tabel 6.9 Aandeel huishoudens met een vrouwelijk hoofd binnen de totale groep huishoudens met een laag inkomen (in absolute aantallen en procenten)

	aantal (x 1.000)	(in %)
1977	183	32,4
1981	211	33,2
1985	407	36,0
1989	475	50,1
1990	441	49,5
1991	466	49,9
1992	472	50,6
1993	487	50,1
1994	518	50,9
1995	527	51,6
1996	538	51,6
1997	528	52,1
1998	483	52,0
1999 ^a	482	52,7

a Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (Inkomensstatistiek 1977-1997) SCP-bewerking

6.4 Verschillen in beloning tussen vrouwen en mannen

6.4.1 Bruto-uurloon naar dienstverband

Vrouwen verdienen in 2000 gemiddeld 13,30 Euro bruto per uur, dat is 3,68 Euro minder dan mannen. Dit kan (deels) verklaard worden doordat vrouwen sterker vertegenwoordigd zijn in minder betaalde beroepen. Ook werken vrouwen meer in deeltijd, waardoor ze wellicht vaker beperkt worden in hun mogelijkheden om carrière te maken. Gemiddeld bedroeg in 2000 het uurloon van vrouwen 78% van dat van mannen. Sinds 1990 zijn de verschillen tussen mannen en vrouwen kleiner geworden; in 1990 was het uurloon van vrouwen 73% van dat van mannen.

In voltijdbanen verdienen vrouwen in 2000 3,80 Euro minder dan mannen. In deeltijdbanen en in flexibele banen zijn de verschillen veel minder groot, maar ook daar ligt het uurloon van vrouwelijke werknemers gemiddeld lager dan dat van mannen.

Vrouwen die in deeltijd werken verdienen per uur gemiddeld evenveel als vrouwen met een voltijd baan. Bij de mannen is er wel een verschil tussen het uurloon voor deeltijders en dat van voltijders. In deeltijd werkende mannen verdienen gemiddeld bijna 2 Euro minder per uur dan hun in voltijd werkende collega's. Het bruto-uurloon in flexibele banen is zowel voor mannen als vrouwen veel lager dan het uurloon in andere banen, wat samenhangt met de aard van het werk.

Tabel 6.10 Gemiddeld uurloon^a naar dienstverband en geslacht (in Euro's)

	vrouwen				mannen			
	voltijd	deeltijd	flexibel	totaal	voltijd	deeltijd	flexibel	totaal
1990	8,85	8,92	6,58	8,68	12,19	9,83	7,12	11,91
1997	11,98	12,15	8,12	11,69	15,55	13,96	8,53	15,11
1998	12,59	12,64	8,47	12,23	16,21	14,42	8,99	15,76
2000	13,65	13,66	9,11	13,30	17,45	15,64	9,63	16,98

a Bruto-uurloon exclusief bijzondere beloningen.

Bron: CBS (Enquête werkgelegenheid en lonen)

6.4.2 Bruto-uurloon naar beroepsniveau

De verschillen in uurloon tussen vrouwen en mannen bestaan op alle beroepsniveaus. In 1997 bedroeg het gemiddelde uurloon van vrouwen 77% van dat van mannen. Het loon van vrouwen werkzaam op elementair beroepsniveau ligt met 85% duidelijk boven dit gemiddelde. Op de hogere en wetenschappelijke beroepsniveaus worden vrouwen echter, in vergelijking met mannen slechter betaald dan gemiddeld.

Tabel 6.11 Gemiddeld uurloon^a van vrouwen als percentage van het uurloon van mannen naar beroepsniveau (in procenten)

	1995	1996	1997
I elementair	85	83	85
II lager	76	78	78
III middelbaar	78	79	81
IV hoger	74	74	74
V wetenschappelijk	73	73	74

a Bruto-uurloon exclusief bijzondere beloningen.

Bron: CBS (Loonstructuuronderzoek)

6.4.3 Bruto-uurloon naar bedrijfstak

In alle bedrijfstakken lag in 2000 het bruto-uurloon van vrouwen 20% tot 30% lager dan dat van mannen. Bij de financiële instellingen is het onderlinge verschil het grootst. In de horeca daarentegen is het verschil het kleinst. In de meeste bedrijfstakken geldt dat de verschillen in uurlonen tussen mannen en vrouwen in voltijdbanen veel groter zijn dan in deeltijdbanen. In de horeca is de beloning van mannen en vrouwen in deeltijdbanen gelijk.

Tabel 6.12 Gemiddeld uurloon^a naar bedrijfstak, dienstverband en geslacht, 2000 (in Euro's)

	vrouwen				mannen			
	voltijd	deeltijd	flexibel	totaal	voltijd	deeltijd	flexibel	totaal
landbouw en visserij	11,24	11,06	.	10,58	13,48	11,42	.	13,11
delfstoffenwinning	.	.	.	17,80	24,44	.	.	24,45
industrie	12,82	12,65	9,38	12,69	16,38	14,51	10,48	16,26
energie- en waterleiding-bedrijven	17,61	17,46	.	17,53	21,25	23,13	.	21,33
bouwnijverheid	13,16	13,46	.	13,25	15,68	14,64	11,54	15,61
handel	11,37	10,19	7,51	10,52	15,94	10,54	7,27	15,13
horeca	10,53	10,69	7,30	9,96	12,49	10,73	7,39	11,56
vervoer en communicatie	12,87	13,10	9,55	12,82	15,89	13,68	9,65	15,60
financiële instellingen	14,73	14,65	.	14,70	22,58	19,77	.	22,42
zakelijke dienstverlening	14,34	13,00	9,42	12,79	19,74	15,06	10,09	17,80
openbaar bestuur	16,13	16,82	12,48	16,43	19,44	20,27	13,70	19,50
onderwijs	16,37	17,21	13,17	16,86	20,46	21,73	17,59	20,79
gezondheids- en welzijns-zorg	14,32	14,39	11,35	14,25	20,68	17,82	11,78	19,76
cultuur en overige dienst-verlening	14,00	12,79	9,57	13,12	17,02	15,16	12,86	16,59

a Bruto-uurloon exclusief bijzondere beloningen.

* = gegevens van voldoende nauwkeurigheid ontbreken.

Bron: CBS (Enquête werkgelegenheid en lonen)

6.4.4 Gecorrigeerde beloningsverschillen tussen vrouwen en mannen

De Arbeidsinspectie verricht al jaren onderzoek naar beloningsverschillen tussen vrouwen en mannen in het bedrijfsleven (helaas is verzuimd ook eventuele beloningsverschillen in het onderwijs en bij de overheid te onderzoeken). In de laatste editie (betreffende cijfers over 2000) is men overgegaan op een nieuw berekeningsmodel.¹ Om de cijfers over 2000 te kunnen vergelijken met die uit voorgaande edities, is tevens volgens het oude model de beloningsverschillen in 2000 berekend. In tabel 6.13 zijn de cijfers volgens de oude berekeningswijze gepresenteerd, om deze te kunnen vergelijken met voorgaande jaren. We zien dan dat het verschil in beloning vanaf 1993 is afgenomen, maar in 2000 is het uurloon van vrouwen nog steeds een vijfde lager dan dat van mannen. Aangezien een deel van dit beloningsverschil is toe te schrijven aan verschillen in achtergrondkenmerken tussen de seksen, presenteert de Arbeidsinspectie niet alleen de ongecorrigeerde beloningsverschillen, maar ook beloningsverschillen na correctie voor een aantal relevante achtergrondkenmerken (zoals leeftijd, opleidings- en functieniveau en lengte dienstverband). Ook na correctie ligt het uurloon van vrouwen nog steeds 7% onder dat van mannen en dit verschil is sinds 1996 niet kleiner geworden. De gunstige ontwikkeling in sommige sectoren (industrie, landbouw en visserij, en transport) wordt tenietgedaan door een achteruitgang in andere sectoren (bouw, horeca, zakelijke dienstverlening, gezondheids- en welzijnszorg en overige dienstverlening). In alle economische sectoren ligt het

gecorrigeerde beloningsverschil rond de 7%. Negatieve uitschieter is de bouw, daar verdienen vrouwen ook na correctie voor achtergrondkenmerken 11% minder dan hun mannelijke collega's.

Tabel 6.13 (On)gecorrigeerde beloningsverschillen tussen mannen en vrouwen in het bedrijfsleven naar economische sector, 1993, 1996, 1998 (in procenten)

	ongecorrigeerd				gecorrigeerd			
	1993	1996	1998	2000	1993	1996	1998	2000
landbouw en visserij	-18	-15	-20	-18	-7	-0 ^b	-7	-6
industrie	-22	-23	-23	-19	-9	-7	-8	-6
bouw	-18	-20	-16	-17	-16	-9	-10	-11
handel	-30	-24	-26	-26	-13	-5	-8	-8
horeca	-15	-11	-7	-11	-4	-4	-4	-7
transport	-41	-19	-14	-19	-8	-8	-8	-6
financiële en zakelijke dienstverlening	-29	-36	-39	-26	-6	-8	-5	-6
gezondheids- en welzijnszorg	-22	-22	-24	-18	-7	-6	-3	-5
overige dienstverlening	-26	-13	-19	-20	-5	-3	-5	-6
totaal	-26	-24	-23	-20	-9	-7	-7	-7

a De directie en de twee hoogste functieniveaus (van de 8 die worden onderscheiden) zijn buiten beschouwing gelaten.

b Niet-significant.

Bron: Spijkerman (2000)

6.5 Economische zelfstandigheid en financiële onafhankelijkheid

6.5.1 Het begrip economische zelfstandigheid

Een van de doelstellingen van het emancipatiebeleid is het bevorderen van de economische zelfstandigheid van individuen. Een individu wordt geacht economisch zelfstandig te zijn wanneer hij of zij 70% van het nettominimumloon verdient. Dit is het bijstandsniveau van een alleenstaande. Het gaat hierbij om inkomsten uit arbeid en winst uit onderneming. Uitkeringen dragen dus niet bij aan economische zelfstandigheid. De doelstelling van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid is dat in 2010 minstens 60% van de vrouwen tussen de 15 en 65 jaar economisch zelfstandig is.

6.5.2 Het begrip financiële onafhankelijkheid

Het begrip economische zelfstandigheid gaat uit van het minimumloon, dat geen waardevast criterium is. Om aan dit bezwaar tegemoet te komen, wordt ook het begrip financiële onafhankelijkheid gedefinieerd. Deze definitie wijkt op drie punten af van de definitie van economische zelfstandigheid.

Ten eerste wordt voor een goede meerjarige vergelijking als norm (om financieel onafhankelijk genoemd te worden) een alternatieve inkomensgrens gehanteerd. Hierbij is gekozen voor de lage-inkomensgrens. Deze wordt ieder jaar verhoogd met het inflatiepercentage en is daarom meer geschikt om de uitkomsten van verschillende jaren met elkaar te vergelijken. De lage-inkomensgrens is vastgesteld op basis van het bijstandsniveau in 1979. In dat jaar was de koopkracht van de bijstand op zijn hoogtepunt. Personen met een inkomen boven de lage-inkomensgrens noemen we financieel onafhankelijk.

Een tweede verschil met het begrip economische zelfstandigheid is dat inkomsten uit inkomensverzekeringen wel bijdragen aan financiële onafhankelijkheid. De gedachte daarachter is dat deze inkomsten in het algemeen zijn gebaseerd op het arbeidsverleden van de persoon zelf. Tot het inkomen worden dus behalve het inkomen uit arbeid en de winst uit eigen onderneming, onder andere de volgende inkomsten gerekend: werkloosheidsuitkeringen, ziektewetuitkeringen, arbeidsongeschiktheidsuitkeringen, pensioenen en lijfrenten.

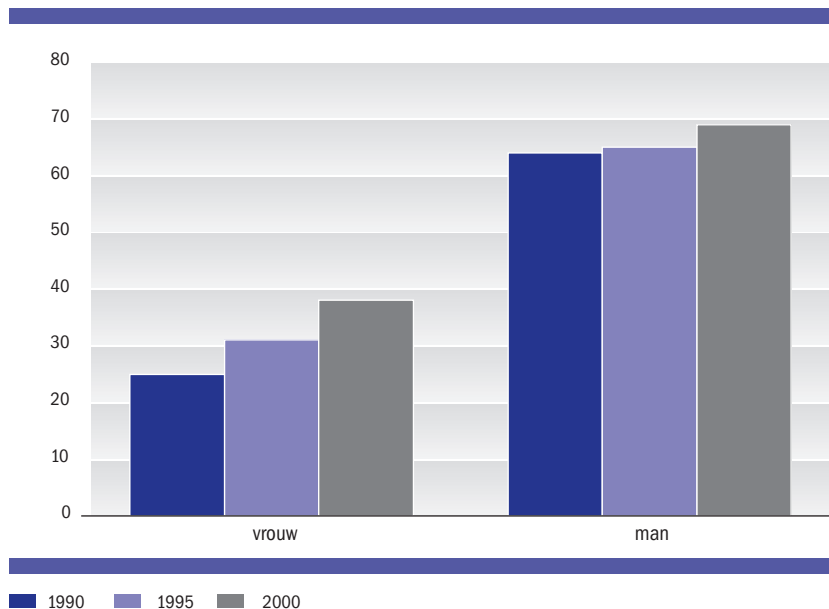
Tot slot is een derde verschil dat de meting van de financiële onafhankelijkheid van personen wordt beperkt tot personen van 25 tot 65 jaar. Jongeren, zoals studenten en scholieren, zijn zich over het algemeen nog aan het voorbereiden om financieel onafhankelijk te worden.

Voor zowel financiële onafhankelijkheid als economische zelfstandigheid wordt uitgegaan van het bedrag dat een persoon aan inkomsten heeft in het geval hij of zij een eenpersoonshuishouden zou vormen.

6.5.3 Economische zelfstandigheid

In 2000 was 38% van de vrouwen van 15 tot 65 jaar economisch zelfstandig. In de jaren negentig is dit percentage met 13 procentpunten gegroeid. Mannen zijn vaker dan vrouwen economisch zelfstandig. Bijna zeven van de tien mannen hebben minimaal evenveel inkomsten uit arbeid als het bijstandsniveau.

Figuur 6.5 Percentage economisch zelfstandigen van 15-65 jaar, naar geslacht, 1990-2000^a

a De uitkomsten van 2000 zijn gebaseerd op voorlopige gegevens.

Bron: CBS (Inkomenspanelonderzoek)

Economische zelfstandigheid hangt samen met het type huishouden waartoe een persoon behoort. Alleenstaande vrouwen zijn in de helft van de gevallen economisch zelfstandig. Bij samenwonende of gehuwde vrouwen met drie of meer kinderen is het percentage economisch zelfstandigen het laagst. In de loop van de jaren negentig zijn met name vrouwen met minderjarige kinderen in toenemende mate economisch zelfstandig geworden.

Van de ruim 300.000 alleenstaande ouders zijn zeven van de acht vrouw. Alleenstaande moeders zijn in 38% van de gevallen economisch zelfstandig, over alleenstaande vaders zijn onvoldoende gegevens beschikbaar om dit in te schatten. Mannen met een vrouw en een of meer kinderen hebben het hoogste percentage economisch zelfstandigen. Alleenstaande mannen zijn, van de mannen, het minst vaak economisch zelfstandig.

Tabel 6.14 Economisch zelfstandigen van 15 tot 65 jaar, naar type huishouden^a en geslacht, 1990, 1995, 2000^b (in procenten)

	vrouw			man		
	1990	1995	2000 ^b	1990	1995	2000 ^b
alleenstaande	41	42	50	54	56	66
eenoudergezin	18	25	38	.	.	.
paar met minderjarige kinderen						
met 1 kind	20	32	43	86	86	87
met 2 kinderen	15	25	37	90	89	90
met 3 of meer kinderen	10	19	28	87	86	86
paar zonder minderjarige kinderen	31	38	42	71	71	.
overig huishouden	20	28	39	.	.	.
totaal kernlid huishouden	26	34	42	74	74	77
overig huishoudenslid	19	16	18	31	30	33
totaal	25	31	38	64	65	69

a De uitkomsten van 2000 zijn gebaseerd op voorlopige gegevens.

Bron: CBS (Inkomenspanelonderzoek 1990, 1995, 2000^b)

60% van de vrouwen van 25 tot 34 jaar is economisch zelfstandig. Dit is vier keer zo veel als vrouwen van 55 tot 64 jaar. In de leeftijdsgroepen vanaf 25 jaar is het aandeel economisch zelfstandigen onder vrouwen sterk gegroeid. Voor alle leeftijdsgroepen geldt dat mannen vaker economisch zelfstandig zijn dan vrouwen. Ook bij de mannen is het aandeel economisch zelfstandigen toegenomen, maar in veel mindere mate dan bij de vrouwen.

Tabel 6.15 Economisch zelfstandigen van 15 tot 65 jaar, naar leeftijd en geslacht, 1990, 1995, 2000^a (in procenten)

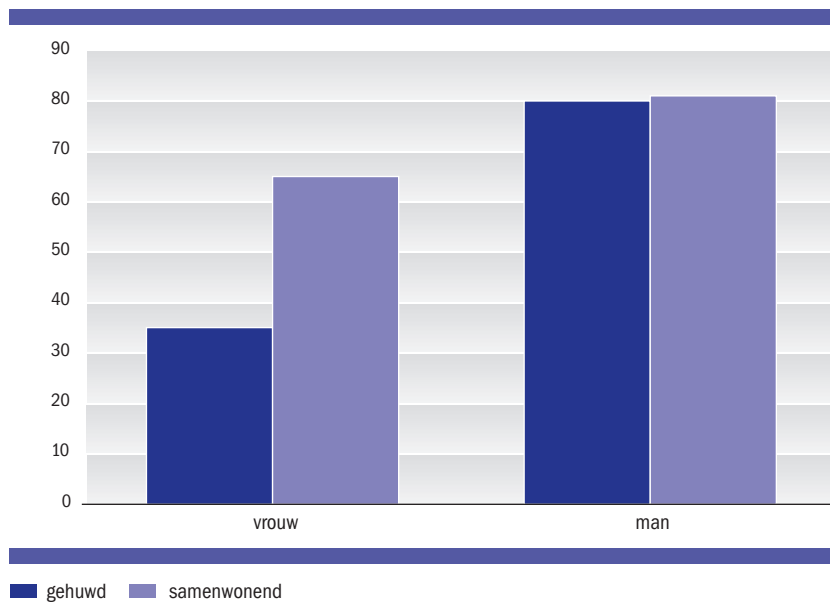
	vrouw			man		
	1990	1995	2000 ^a	1990	1995	2000 ^a
15-24 jaar	22	19	21	25	22	26
25-34 jaar	40	50	60	81	80	84
35-44 jaar	26	36	45	85	85	87
45-54 jaar	20	30	39	79	80	83
55-64 jaar	7	9	15	44	43	50
totaal	25	31	38	64	65	69

a De uitkomsten van 2000 zijn gebaseerd op voorlopige gegevens.

Bron CBS (Inkomenspanelonderzoek 1990, 1995, 2000^a)

Gehuwde vrouwen zijn in ruim een derde van de gevallen economisch zelfstandig. Dit is veel minder vaak dan bij vrouwen die ongehuwd samenwonen: bijna twee derde van de ongehuwd samenwonende vrouwen is namelijk economisch zelfstandig. Bij mannen is er nauwelijks verschil tussen gehuwden en samenwonenden.

Figuur 6.6 Percentage economisch zelfstandigen van 15 tot 65 jaar bij gehuwde en ongehuwde paren, 2000

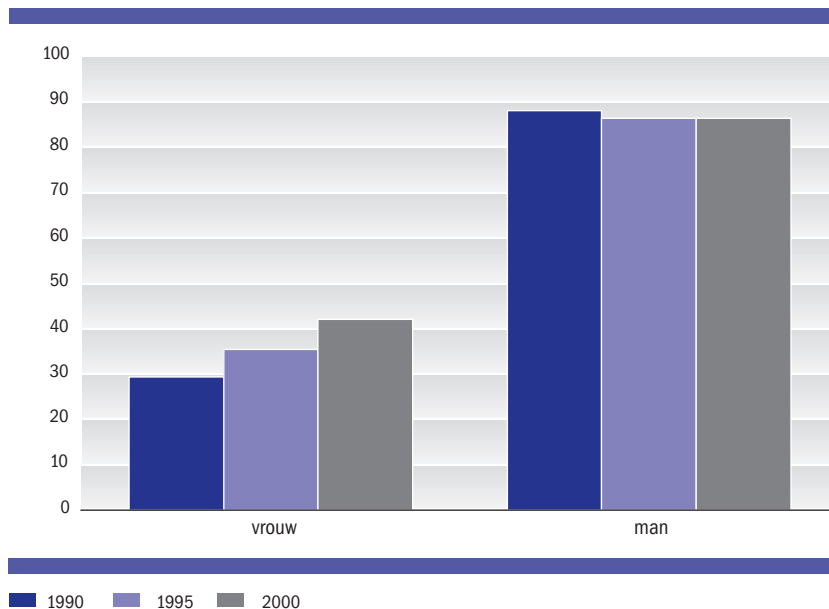

Bron: CBS (Inkomenspanelonderzoek)

6.5.4 Financiële onafhankelijkheid

Onder meer doordat bij financiële onafhankelijkheid ook het inkomen uit uitkeringen wordt meegerekend, ligt het aandeel financieel onafhankelijke personen hoger. In 2000 was 42% van de vrouwen van 25 tot 65 jaar financieel onafhankelijk. Mannen zijn meer dan twee keer zo vaak financieel onafhankelijk. In 1990 waren mannen nog bijna drie keer zo vaak financieel onafhankelijk. Sindsdien is het percentage bij de mannen licht gedaald en bij de vrouwen met bijna 13 procentpunten toegenomen.

Figuur 6.7 Percentage financieel onafhankelijke personen van 25 tot 65 jaar, naar geslacht, 1990, 1995, 2000^a

a De uitkomsten van 2000 zijn gebaseerd op voorlopige gegevens.

Bron: CBS (Inkomenspanelonderzoek)

Ook financiële onafhankelijkheid hangt samen met het type huishouden waartoe een persoon behoort. Alleenstaande vrouwen zijn in 67% van de gevallen financieel onafhankelijk. Deze vrouwen zijn daarmee het vaakst onafhankelijk. Samenwonende of gehuwde vrouwen met drie of meer kinderen zijn in bijna een kwart van de gevallen financieel onafhankelijk. In de loop van de jaren negentig zijn met name vrouwen met minderjarige kinderen in toenemende mate financieel onafhankelijk geworden.

In tegenstelling tot de vrouwen zijn mannen met een partner vaker financieel onafhankelijk dan alleenstaande mannen. Maar het verschil tussen deze mannen is kleiner geworden. Het percentage financieel onafhankelijke alleenstaande mannen is namelijk toegenomen, terwijl dit percentage bij de mannen met een partner is afgenomen. Alleenstaande moeders zijn in 42% van de gevallen financieel onafhankelijk. Dit is vaker dan de moeders met een partner.

Tabel 6.16 Financieel onafhankelijke personen van 25 tot 65 jaar, naar type huishouden^a en geslacht, 1990, 1995, 2000^b (in procenten)

	vrouw			man		
	1990	1995	2000 ^b	1990	1995	2000 ^b
alleenstaande	63	63	67	71	72	77
eenoudergezin	29	33	42	.	.	.
paar met minderjarige kinderen						
met 1 kind	20	30	39	93	91	90
met 2 kinderen	14	21	31	94	93	92
met 3 of meer kinderen	10	17	24	92	90	88
paar zonder minderjarige kinderen	30	36	41	92	90	89
overig huishouden	46	49	56	.	.	.
totaal kernlid huishouden	29	35	42	89	87	87
overig huishoudenslid	54	51	56	75	71	74
totaal	29	35	42	88	86	86

a Alleen de kernleden van het huishouden worden ingedeeld naar type huishouden. De kernleden zijn het hoofd van het huishouden en een eventuele inwonende partner.

b De uitkomsten van 2000 zijn gebaseerd op voorlopige gegevens.

Bron: CBS (Inkomenspanelonderzoek 1990, 1995, 2000^b)

Jongere vrouwen zijn veel vaker financieel onafhankelijk dan oudere vrouwen. Dit was ook in 1990 al het geval. Sindsdien is in alle leeftijdscategorieën de financiële onafhankelijkheid sterk gestegen, met uitzondering van de categorie van 55-64-jarigen. Bij de mannen zijn de personen van 35 tot 55 jaar het vaakst financieel onafhankelijk. Vooral bij de oudere mannen is er sprake van een afnemende financiële onafhankelijkheid.

Tabel 6.17 Financieel onafhankelijke personen van 25 tot 64 jaar, naar leeftijd en geslacht, 1990, 1995, 2000^a (in procenten)

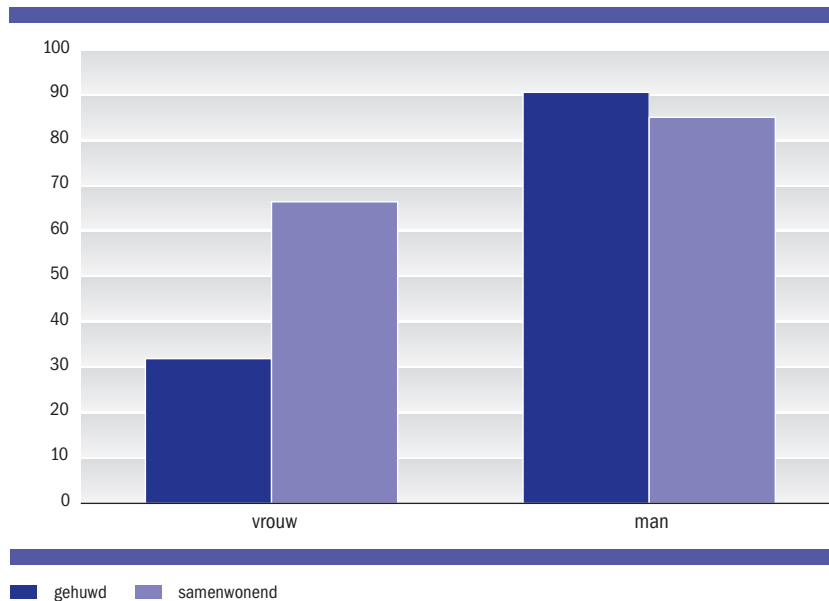
	vrouw			man		
	1990	1995	2000	1990	1995	2000
25-34 jaar	41	48	57	83	81	84
35-44 jaar	27	35	42	90	89	89
45-54 jaar	23	32	39	91	90	89
55-64 jaar	20	21	24	89	87	84
totaal	29	36	42	88	86	86

a De uitkomsten van 2000 zijn gebaseerd op voorlopige gegevens.

Bron: CBS (Inkomenspanelonderzoek 1990, 1995, 2000)

Gehuwde vrouwen zijn in ruim 30% van de gevallen financieel onafhankelijk. Dit is veel minder vaak dan bij vrouwen die ongehuwd samenwonen. Twee derde van de ongehuwd samenwonende vrouwen is namelijk financieel onafhankelijk. Gehuwde mannen daarentegen zijn vaker financieel onafhankelijk dan ongehuwde mannen.

Figuur 6.8 Percentage financieel onafhankelijke personen van 25 tot 65 jaar bij gehuwde en ongehuwde paren, 2000^a

a De uitkomsten van 2000 zijn gebaseerd op voorlopige gegevens.

Bron: CBS (Inkomenspanelonderzoek)

6.6 Opvattingen

In een opinieonderzoek is vrouwen en mannen een aantal stellingen voorgelegd over de wenselijkheid van een eigen inkomen voor vrouwen. Driekwart van de respondenten, en vrouwen significant vaker dan mannen, vindt dat een eigen inkomen de zelfstandigheid in een relatie vergroot en dat het voor jongens niet belangrijker is dan voor meisjes om later een eigen inkomen te kunnen verdienen. Iets minder mensen, maar toch nog de helft van de respondenten, vindt het voor het evenwicht in een relatie beter wanneer man en vrouw beiden een eigen inkomen hebben. Het belang dat vrouwen en mannen aan een eigen inkomen voor beide seksen hechten, wordt gerelativeerd als we kijken naar het antwoordpatroon op de laatste stelling. Als het inkomen van de vrouw net genoeg is om de kinderopvang van te betalen vindt bijna de helft van de mannen en dik een derde van de vrouwen dat zij dan net zo goed thuis kan blijven om zelf voor de kinderen te zorgen.

**Tabel 6.18 Opvattingen over de wenselijkheid van een eigen inkomen voor vrouwen, 2002
(in procenten)**

	vrouwen			mannen		
	eens	neutraal	oneens	eens	neutraal	oneens
het hebben van een eigen inkomen vergroot je zelfstandigheid in een relatie	79	10	12	71	14	15
het is beter voor het evenwicht in een relatie wanneer man en vrouw ieder een eigen inkomen hebben	55	20	25	46	26	28
het is voor jongens belangrijker dan voor meisjes dat zij later hun eigen inkomen kunnen verdienen	11	6	83	21	15	65
als het inkomen van de vrouw net genoeg is om de kinderopvang van te betalen, kan zij net zo goed thuis blijven om zelf voor de kinderen te zorgen	37	13	51	46	13	41

Bron: SCP (Emop 2002)

Het gebruikte databestand bevat onvoldoende gegevens over leden van etnische minderheden om uitspraken te kunnen doen over mogelijke verschillen in opvattingen over een eigen inkomen voor vrouwen. In een ander onderzoek, helaas al vier jaar oud, is dit wel het geval. Met de stelling 'het is voor jongens belangrijker dan voor meisjes dat zij later een eigen inkomen kunnen verdienen' is het merendeel van de Surinaamse, Antilliaanse en Arubaanse respondenten het niet eens. Zij delen die mening met het merendeel van de autochtone respondenten. Marokkanen en met name Turken zijn het wat vaker wel eens met de stelling, maar ook onder hen vindt nog steeds (bijna) de helft dat het voor meisjes even belangrijk is als voor jongens later een eigen inkomen te verdienen. Onder alle groepen zijn de vrouwen het minder vaak eens met de stelling dan mannen.

Tabel 6.19 Instemming met de stelling 'het is voor jongens belangrijker dan voor meisjes dat zij later een eigen inkomen kunnen verdienen', naar herkomstgroepering, 1998 (in procenten)

	vrouwen			mannen		
	eens	neutraal	oneens	eens	neutraal	oneens
Turken	40	9	51	47	10	43
Marokkanen	24	10	66	29	14	57
Surinamers	16	4	80	25	5	70
Antillianen/Arubanen	17	4	79	30	6	64
Autochtonen	15	4	81	21	5	74

Bron: ISEO/SCP (SPVA 1998)

6.7 Slotbeschouwing

Op veel punten zijn de inkomensverschillen tussen vrouwen en mannen de afgelopen periode kleiner geworden. De groeiende arbeidsdeelname van vrouwen vertaalt zich in een stijging van het aandeel vrouwen met een eigen inkomen. In 2000 had 70% van de vrouwen een eigen inkomen, slechts 9 procentpunten minder dan mannen. Tien jaar eerder was dit verschil nog 19 procentpunten. De vrouwen met een eigen inkomen ontvangen weliswaar nog steeds veel minder dan mannen (in 2000 bedroeg het totale inkomen van vrouwen 53% van dat van mannen), maar ook dat verschil is, zij het langzaam, afgenomen (in 1990 ontvingen ze precies de helft van het inkomen van mannen). Het inkomensverschil is voor een deel het logische gevolg van het feit dat vrouwen vaker in deeltijd werken. Dit is, zoals we in hoofdstuk 4 hebben gezien, niet afgenomen. Echter, ook het bruto-uurloon van vrouwen ligt nog steeds aanzienlijk onder dat van mannen, alhoewel ook dit verschil is afgenomen. In 2000 lag het uurloon van vrouwen op 78% van dat van mannen, tien jaar eerder was dat 73%. Het verschil in bruto-uurloon is deels te verklaren uit een aantal achtergrondkenmerken. Zo werken vrouwen vaker in sectoren en beroepen waar het salaris laag ligt. Maar ook na correctie op een aantal relevante achtergrondkenmerken blijft er een hardnekkig en onverklaarbaar beloningsverschil bestaan van 7%. Dat gecorrigeerde beloningsverschil is de laatste jaren niet kleiner geworden.

Het percentage vrouwen dat economisch zelfstandig is, is toegenomen en het verschil met mannen is kleiner geworden. In 1990 was een kwart van de vrouwen tussen de 15 en 65 jaar economisch zelfstandig, in 2000 was dat 38%. Als we ook inkomen uit uitkeringen meerekenen (zoals bij het begrip financiële onafhankelijkheid gebeurt), dan mag zelfs 42% van de vrouwen tussen 25 en 65 jaar zich tot de financiële onafhankelijken rekenen. Ook dit aandeel is sinds 1990 toegenomen en het verschil met mannen is hier tevens afgenomen.

Er zijn wel verschillen tussen categorieën vrouwen. Van de alleenstaande vrouwen mag de helft het predikaat 'economisch zelfstandig' voeren, en zij doen daarbij nauwelijks meer onder voor de alleenstaande mannen (ook al omdat het aandeel economisch zelfstandigen bij alleenstaande mannen juist lager ligt dan bij samenwonende mannen met en zonder kinderen. Bij vrouwen is dit precies andersom). Van de vrouwen van 25 tot 34 jaar is zelfs al 60% economisch zelfstandig. Zij zijn de eerste groep die het in het emancipatiebeleidsplan genoemde streefcijfer van 60% economisch zelfstandigen haalt, en dat tien jaar voor dato. Dit is des te hoopvoller, aangezien een deel van de vrouwen in deze leeftijdsgroep al kinderen heeft (zie hoofdstuk 4). In de overige leeftijdsgroepen neemt het aandeel economisch zelfstandigen ook toe, maar blijft nog ver onder de 60%. Bij gelijkblijvende groei zal het aandeel economisch zelfstandigen in 2010 uitkomen op ruim 50%, flink lager dus dan de beoogde 60%.

In de jongere generatie komt het inkomen van de vrouwen het dichtst in de buurt van de mannen. Jonge vrouwen zonder kinderen ontvangen ruim 85% van het inkomen

van jonge mannen. En ook de jonge vrouwen met minderjarige kinderen doen het relatief goed. Hun inkomen is driekwart van het inkomen van jonge mannen met kinderen. In de hogere leeftijdsgroepen is dit minder dan de helft. Hieruit mag overigens niet geconcludeerd worden dat we hier te maken hebben met een nieuwe generatie vrouwen die, wat arbeid en inkomen betreft, wel min of meer gelijke tred houdt met mannen. Het is mogelijk dat ook het inkomen van deze jonge moeders met het klimmen der jaren en het uitbreiden van het gezin, steeds verder achterblijft bij dat van hun mannen. Het aandeel economisch zelfstandigen is onder moeders met één kind het hoogst, en neemt met het oplopen van het kindertal af. Het laagste percentage economisch zelfstandigen vinden we onder moeders met drie of meer minderjarige kinderen: slechts 28%.

Het gaat wat inkomensverschillen tussen vrouwen en mannen betreft dus op veel vlakken de goede kant op. Maar de ontwikkelingen gaan langzaam. Het aandeel economisch zelfstandige vrouwen is weliswaar toegenomen, maar nog steeds is bijna twee derde van de vrouwen niet economisch zelfstandig. De toename is bovendien te gering om de beoogde 60% economisch zelfstandigen in 2010 te halen. Niet alleen zullen daarvoor nog meer vrouwen de arbeidsmarkt moeten betreden, ook zullen ze meer uren moeten gaan werken of per uur meer moeten gaan verdienen. Het is de vraag of we daarop mogen rekenen. De inkomensverschillen tussen vrouwen en mannen zijn wat afgenomen, en vrouwen zijn inderdaad vaker gaan werken, maar de groei doet zich vooral voor in de deeltijdbanen. Bovendien is het de vraag of, nu de economie terugloopt, de arbeidsdeelname van vrouwen (in hetzelfde tempo) kan blijven stijgen.

Door de stijgende welvaart is het aantal personen dat moet leven van een langdurig laag inkomen afgenomen. Maar van de personen die al meer dan vier jaar onder de lage inkomensgrens zitten, is in 2000, evenals in 1998,² 62% vrouw. Van de alleenstaande ouders onder de lage inkomensgrens is het aandeel vrouwen zelfs weer wat toegenomen (96% in 2000 tegen 94% in 1995). Van de alleenstaande vrouwen, vaak oudere vrouwen zonder, of met een slecht pensioen, zit een kwart onder de lage inkomensgrens en van de alleenstaande moeders moet nog steeds bijna de helft, samen met hun kinderen, zien rond te komen van een laag inkomen. Bij de meesten betreft het bovendien niet een tijdelijke situatie, zij zitten al meer dan vier jaar onder deze lage-inkomensgrens. Nog vaker dan autochtone vrouwen behoren allochtone vrouwen tot de groep met de laagste inkomens.

In deze monitor is ook nagegaan of er in Nederland sprake is van feminisering van de armoede. Daarvoor is gekeken of het aandeel van huishoudens met een vrouwelijke hoofdkostwinner onder de totale groep huishoudens groeit. Dat was vooral het geval in de tweede helft van de jaren tachtig. Sindsdien stijgt hun aandeel nog wel, maar minder hard. In 1999 had 53% van de huishoudens onder de lage inkomensgrens een vrouwelijke hoofdkostwinner.

Noten

- 1 Zo ontbraken voorheen een aantal categorieën werknemers en wordt in het nieuwe model de beloningsverschillen nog voor een aantal extra achtergrondvariabelen gecorrigeerd. Het effect van deze nieuwe berekeningswijze is niet eenduidig; de beloningsverschillen volgens het nieuwe model zijn soms groter, soms lager dan volgens het oude model. Gemiddeld genomen is het ongecorrigeerde beloningsverschil volgens het nieuwe model iets hoger (namelijk -23%), en het ongecorrigeerde beloningsverschil iets lager (-5%) dan volgens het oude model.
- 2 Tabel 5.13, Emancipatiemonitor 2000.

7 Politieke en maatschappelijke besluitvorming

7.1 Inleiding

“Het is tijd voor een doorbraak van vrouwen op hogere posities. Of het nu gaat om politieke functies, het bedrijfsleven, het openbaar bestuur of de non-profitsector.” Met dit openingscitaat in het hoofdstuk Macht en besluitvorming van het *Meerjarenbeleidsplan emancipatie* (TK 2000/2001) geeft het toenmalige kabinet blijk van een zeker ongeduld waar het gaat om het aandeel van vrouwen in topfuncties. Dit thema is immers al vanaf de inzet van het emancipatiebeleid een belangrijk punt van aandacht.

Sinds 1992 hanteert het kabinet streefcijfers voor het aandeel van vrouwen in de politiek en het openbaar bestuur. Op grond van de *Emancipatiemonitor 2000* en de *Toptelling 2000* (OIB/Toplink /SCP) heeft het tweede paarse kabinet in het *Meerjarenbeleidsplan* een aantal kwantitatieve doelen voor 2010 geformuleerd. Voor politieke functies zijn de al eerder vastgestelde streefcijfers gehandhaafd: een verhoging van 5% per verkiezing. Voor de hogere functies in het openbaar bestuur, het ambtelijk apparaat en het bedrijfsleven waar in 2000 nog sprake is van een laag aandeel van vrouwen (10% of minder) streeft men naar een verdubbeling in vier jaar en daarna 2 procentpunten groei per jaar. Voor de overige hoge functies in openbaar bestuur, ambtenarij en het bedrijfsleven waar in 2000 al sprake is van meer dan 10% vrouwen streeft men naar een groei van 2 procentpunten per jaar (TK 2000/2001).

In dit hoofdstuk komen de verschillende arena's aan bod waar zich politieke en maatschappelijke besluitvorming afspeelt: het bedrijfsleven, het maatschappelijk middenveld (ook wel aangeduid met de term *civil society*), en de politiek en het openbaar bestuur. Voor de politiek en het openbaar bestuur is aangesloten bij de al langer bestaande traditie van het ministerie van BZK dat publiceert over de vertegenwoordiging van vrouwen. Voor het bedrijfsleven en het maatschappelijk middenveld zijn aanvullende gegevens verzameld (zie ook bijlage B met het overzicht van de gebruikte bestanden). Allereerst is nagegaan hoe het is gesteld met de vertegenwoordiging van vrouwen in het hoogste orgaan van een bedrijf of instelling, dat de dagelijkse leiding in handen heeft. Dit orgaan wordt doorgaans aangeduid als de 'raad van bestuur' of de 'directie'. Ten tweede is gekeken naar de leden van organen die toezicht houden op het functioneren van het bedrijf of de instelling. Dit orgaan kent in de onderzochte sectoren uiteenlopende benamingen. In het bedrijfsleven noemt men het meestal de 'raad van commissarissen'. Dit is ook in een deel van de non-profitsector gebruikelijk, maar daar vigeren ook andere termen, zoals 'bestuur', 'raad van toezicht' of 'raad van advies'. Het lidmaatschap van een raad van bestuur onderscheidt zich van dat van een raad van commissarissen, doordat het in het eerste geval om een betrekking gaat (men is in feite werknemer) en in het tweede geval om een nevenfunctie (men is niet in dienst van het bedrijf of de instelling). Ten derde is nog een categorie topfuncties

bezien, namelijk de drie hiërarchische lagen pal onder de directie. Deze lagen kennen dermate diverse benamingen dat gekozen is voor de termen 'eerste, tweede en derde echelon' onder de raad van bestuur (of directie).

Dit hoofdstuk kent de volgende opbouw. Allereerst wordt in het algemeen gezien in hoeverre de gestegen arbeidsparticipatie van vrouwen ook zichtbaar is in een toename van het aandeel vrouwen in de hogere functies. Daartoe gaat de aandacht uit naar de hogere en wetenschappelijke beroepen en naar managementfuncties, zoals die gedefinieerd zijn in de CBS-statistieken. Daarna richt de aandacht zich op de eigenlijke topfuncties. Achtereenvolgens komen de verschillende maatschappelijke sectoren aan bod: eerst het bedrijfsleven, dan het maatschappelijk middenveld en ten slotte de politiek en het openbaar bestuur. Voor de verschillende sectoren is nagegaan hoe groot het aandeel van vrouwen is in een beperkt aantal topfuncties, die hiervoor reeds genoemd zijn. Omdat voor dit laatste vrijwel geen bestaande statistieken voorhanden zijn, is een aanvullend onderzoek uitgevoerd onder een selectie van bedrijven en non-profitinstellingen (zie bijlage B). Aan het eind van het hoofdstuk komen de opvattingen van de bevolking over vrouwen en besluitvorming aan bod. Het geheel wordt afgesloten met een slotbeschouwing.

Hoewel het in de Emancipatiemonitor de bedoeling is zoveel mogelijk onderscheid te maken tussen verschillende categorieën vrouwen, is dat in dit hoofdstuk niet gebeurd. Daar zijn verschillende redenen voor. Ten eerste is het aantal personen in hoge functies gering, waardoor het maken van verdere uitsplitsingen niet mogelijk is. Ten tweede zijn in een deel van de beschikbare bronnen vaak geen verdere achtergrondgegevens bekend. Om daar meer inzicht in te krijgen zou aanvullend onderzoek nodig zijn, dat echter het risico loopt op bezwaren te stuiten uit overwegingen van privacy.

7.2 Vrouwen in het management

De arbeidsdeelname van vrouwen is in de afgelopen decennia gestaag toegenomen. In 2001 maakte 53% van de vrouwen deel uit van de werkzame beroepsbevolking. Hiermee is het aandeel vrouwen in de werkzame beroepsbevolking toegenomen tot 40%. Ook het aandeel van vrouwen in hogere en wetenschappelijke beroepen is gestegen, van 33% in 1994 naar 38% in 2001.

Deze toename van vrouwen in hogere en wetenschappelijke beroepen is gepaard gegaan met een sterke toename van het aandeel van vrouwen in managementfuncties. In 1994 was slechts 14% van de managers in hogere en wetenschappelijke beroepen vrouw, dit aandeel is gestegen tot 26% in 2001. Het aandeel van vrouwen in het management loopt daarmee echter nog steeds achter bij hun aandeel in alle hogere en wetenschappelijke beroepen. Deze ondervertegenwoordiging van vrouwen in het management wordt vaak toegeschreven aan diverse belemmeringen die vrouwen in hun loopbaanontwikkeling ondervinden. Samengevat vormen deze het zogeheten 'glazen plafond'.

7.2.1 Vrouwen in het management naar bedrijfstak

In 2001 was in het bedrijfsleven – landbouw en visserij, industrie en bouwnijverheid, commerciële dienstverlening – 30% van de werkzame beroepsbevolking vrouw. Het aandeel vrouwen onder managers in hogere en wetenschappelijke beroepen bedroeg 13% in het bedrijfsleven. Dit is aanzienlijk lager dan in de niet-commerciële dienstverlening, waar 37% van het management uit vrouwen bestaat. In de non-profitsector werken dan ook veel meer vrouwen en dit vindt zijn weerspiegeling in een hoger aandeel managers. In de gezondheids- en welzijnszorg is zelfs meer dan de helft van de managers vrouw.

Tabel 7.1 Werkzame beroepsbevolking en aandeel vrouwen in hogere en wetenschappelijke beroepen en in management en bedrijfstak, 1994 en 2001

	werkzame beroepsbevolking					
	totaal		wo. hogere en wetenschappelijke beroepen		wo. managers	
	totaal (x 1.000)	aandeel vrouwen (in %)	totaal (x 1.000)	aandeel vrouwen (in %)	totaal (x 1.000)	aandeel vrouwen (in %)
1994						
bedrijfsleven	3.919	28	682	18	50	6
landbouw en visserij	237	23	4	11	1	0
industrie en bouwnijverheid	1.460	15	194	11	22	1
commerciële dienstverlening	2.221	37	483	21	27	9
niet-commerciële dienstverlening	1.908	55	784	45	49	22
openbaar bestuur	529	30	169	27	19	14
onderwijs	386	49	309	46	15	19
gezondheids- en welzijnszorg	755	76	228	58	10	42
cultuur en overige dienstverlening	227	52	77	42	6	21
totaal ^a	5.920	37	1.487	33	101	14
2001						
bedrijfsleven	4.656	30	997	24	78	13
landbouw en visserij	189	27	5	13	1	17
industrie en bouwnijverheid	1.599	17	232	16	25	5
commerciële dienstverlening	2.869	38	760	26	52	17
niet-commerciële dienstverlening	2.276	61	1.006	53	88	37
openbaar bestuur	533	37	197	36	28	23
onderwijs	445	54	359	55	19	28
gezondheids- en welzijnszorg	993	79	347	64	34	54
cultuur en overige dienstverlening	302	53	103	44	7	38
totaal ^a	7.064	40	2.048	38	167	26

a Inclusief overige bedrijfstakken en onbekend.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking)

7.2.2 Vrouwen in het management naar bedrijfsgrootte

Op dezelfde wijze als hiervoor kan een indruk worden gegeven van het aandeel van vrouwen in de hogere en wetenschappelijke managementfuncties in organisaties met verschillende aantallen medewerkers.

Zowel in grote bedrijven en instellingen als in het midden- en kleinbedrijf lag in 2001 het aandeel vrouwen in het management rond het landelijk gemiddelde. In de kleine en middelgrote bedrijven lag in eerdere jaren het aandeel vrouwen iets hoger dan in de grote bedrijven.

Tabel 7.2 Werkzame beroepsbevolking en aandeel vrouwen in hogere en wetenschappelijke beroepen en in management en bedrijfsgrootte, 1994 en 2001

	werkzame beroepsbevolking					
	totaal		wo. hogere en wetenschappelijke beroepen		wo. managers	
	totaal (x 1.000)	aandeel vrouwen (in %)	totaal (x 1.000)	aandeel vrouwen (in %)	totaal (x 1.000)	aandeel vrouwen (in %)
1994						
klein- en middenbedrijf (1-99 werknemers)	2.631	36	568	34	24	16
groot bedrijf (100 of meer werknemers)	3.119	37	890	32	75	13
totaal ^a	5.920	37	1.487	33	101	14
2001						
klein- en middenbedrijf (1-99 werknemers)	3.169	39	815	39	38	26
groot bedrijf (100 of meer werknemers)	3.698	42	1.199	38	129	25
totaal ^a	7.064	40	2.048	38	167	26

a Inclusief bedrijfsgrootte onbekend.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking)

7.3 Bedrijfsleven

In het *Meerjarenbeleidsplan emancipatie* geeft het kabinet aan voor 2004 te streven naar een verdubbeling van het aandeel van vrouwen in topfuncties in het bedrijfsleven (raden van bestuur en raden van commissarissen) en daarna naar een verdere groei met twee procentpunten per jaar. Voor de honderd grootste bedrijven betekent dat bijvoorbeeld dat het aandeel van 4% in 2000 naar 8% in 2004 moet gaan (en 20% in 2010). Overigens betreft dit geen verplichting die men aan het bedrijfsleven oplegt. "Het is aan bedrijven zelf om streefcijfers te stellen en maatregelen te nemen om hun doelen te halen" (TK 2000/2001).

Tabel 7.3 leert dat het aandeel van vrouwen in de top van het bedrijfsleven in het algemeen nog altijd buitengewoon klein is, maar wel groeit. Of het streefcijfer van het kabinet gehaald zal worden is echter nog twijfelachtig.

In de top-100 – dat wil zeggen de honderd grootste bedrijven van Nederland, gemeten naar omvang van het eigen vermogen – tekent zich een stijging af van 1,3 procentpunt in de afgelopen twee jaar. Wanneer de groei in dat tempo doorzet zal in 2004 7% van de topfunctionarissen vrouw zijn. Opvallend is ook dat in de top-25 geen verbetering is opgetreden in de afgelopen twee jaar. Onder de 282 leden van raden van bestuur en raden van commissarissen bevonden zich slechts 13 vrouwen.

In de top-500 (de 500 grootste bedrijven op grond van de omvang van het eigen vermogen) zijn er vergeleken met 1999 239 nieuwe bedrijven gekomen, vooral financiële-instellingen en bedrijven op het terrein van communicatie. Deze bedrijven hebben gezorgd voor 10 van de 13 nieuwe vrouwen in de raden van bestuur en voor 14 van de 29 nieuwe vrouwelijke commissarissen.

Tabel 7.3 Aandeel van vrouwen in de raden van bestuur en raden van commissarissen in de grootste bedrijven, 1992, 1999 en 2001

	raden van bestuur ^b			raden van commissarissen ^c			totaal aandeel van vrouwen		
	1992	1999	2001	1992	1999	2001	1992	1999	2001
<i>grootste bedrijven^a</i>									
top-25 ^d	0	0	0	4,3	8,1	7,9	2,5	4,7	4,6
top-100 ^e	0	0,2	1,9	3,1	6,7	7,4	1,9	3,8	5,1
top-500 ^f		0,9	1,8		4,4	5,5		2,8	3,9
top-5.000 ^g		2,5	3,1		3,1	3,4	2,2	2,8	3,1

a Gemeten naar eigen vermogen.

b Omvat raden van bestuur, directies, hoofddirecties, algemeen directeur, enzovoort.

c Omvat raden van commissarissen, adviseurs van de raad van bestuur, raad van beheer, enzovoort.

d Voor 1992 gegevens bekend van 23 bedrijven, voor 1999 en 2001 van alle 25.

e Voor 1992 gegevens bekend van 81 bedrijven van de top 100, voor 1999 en 2001 van 97 bedrijven.

f Voor 1999 zijn gegevens bekend van 457 bedrijven, in 2001 van 486 bedrijven.

g De gegevens van 1999 betreffen 5238 bedrijven; die van 2001 5107. De cursieve cijfers zijn schattingen.

Bron: Elite Research (op basis van Financieel Economisch Lexicon en jaarverslagen, 2002)

In de raden van bestuur van de 25 grootste ondernemingen in Nederland zit geen enkele vrouw. Bij de top-100 is het aandeel van vrouwen in deze raden het sterkst gegroeid: van 0,2% in 1999 naar 1,9% in 2001. Op het moment van meting zaten er in de top-100-bedrijven 7 vrouwen naast 367 mannen (overigens zijn slechts van 97 van deze bedrijven gegevens bekend).

Het grootste aandeel van vrouwen in de raden van bestuur treffen we aan in de top-5.000. Dit is te verklaren op grond van het feit dat onder deze kleinere bedrijven vaker familiebedrijven voorkomen. De vrouwelijke familieleden zitten beter in het bedrijfsnetwerk en worden daardoor eerder opgenomen in de leiding van het bedrijf.

Er is overigens niet één bedrijf onder de top-500 waar meer dan één vrouw in de raad van bestuur zit.

Met de vertegenwoordiging van vrouwen in de raden van commissarissen is het wat beter gesteld, hoewel het ook hier nog altijd om een kleine minderheid gaat. Net als in 1999 was in 2001 ongeveer een op de twaalf commissarissen van top-25-bedrijven een vrouw. Wanneer meer bedrijven gezien worden (en er dus meer kleinere bedrijven in de analyse betrokken zijn) neemt in tegenstelling tot de situatie bij de raden van bestuur, het aandeel van vrouwen af. In de top 500 gaat het bijvoorbeeld nog maar om één op de twintig leden en in de top-5.000 om één op de dertig. Raden van commissarissen van kleine bedrijven staan vaak minder in de publieke belangstelling. De maatschappelijke en daardoor de commerciële druk om een vrouw op te nemen is daar dan ook geringer. Bovendien zijn de raden van commissarissen bij kleine bedrijven vaak aanzienlijk kleiner (komen overigens ook minder voor), waardoor het opnemen van een vrouw meteen relatief veel invloed voor haar zou opleveren.

De algemeen beschikbare bronnen verschaffen slechts inzicht in een zeer beperkt deel van de topfuncties het bedrijfsleven. Om ook een beeld te kunnen schetsen van de situatie in de belangrijkste echelons onder de raden van bestuur is evenals in het jaar 2000 een aparte enquête uitgevoerd bij de 250 grootste bedrijven (op grond van de omvang van het eigen vermogen). Van deze 250 zijn er uiteindelijk 214 benaderd, waarvan er 154 hebben meegedaan.¹

De resultaten van die enquête zijn te vinden in tabel 7.4. Hieruit blijkt dat het aandeel van vrouwen in topfuncties over het algemeen gezien is toegenomen in de afgelopen twee jaar. Opvallend is de hoge score van het aandeel vrouwen in de raden van bestuur vergeleken met de gegevens uit 2000 en vergeleken met de gegevens over grootste bedrijven in Nederland die zijn ontleend aan het Financieel Economisch Lexicon (zie tabel 7.3). Hoe dit te verklaren is, valt op grond van de beschikbare gegevens niet te zeggen. Wel is van belang om in gedachten te houden dat het in tabel 7.4 om recentere gegevens gaat en de methode van verzamelen anders is: VIB2002 is een enquête, de gegevens in tabel 7.4 zijn afkomstig uit schriftelijke bronnen (informatie van Kamers van Koophandel en jaarverslagen).

In 2002 is aan de responderende bedrijven eveneens gevraagd aan te geven of er vrouwen uit etnische minderheden in de top zijn vertegenwoordigd en zo ja, hoeveel. Onder de 154 bedrijven die aan de enquête hebben deelgenomen zijn er slechts drie waar dat het geval is. In alle gevallen gaat het om een plaats in het eerste echelon onder de raad van bestuur.

Tabel 7.4 Aandeel van vrouwen in topfuncties in de 250 grootste bedrijven, 2000 en 2002 (in procenten)

	2000	2002
raden van commissarissen	4,2	5,6
raden van bestuur	1,9	5,2
1e echelon onder de raad van bestuur	6,2	12,0
2e echelon onder de raad van bestuur	11,9	10,6
3e echelon onder de raad van bestuur	25,1	27,5

Bron: SCP (VIB2000, 2002)

Tabel 7.5 bevat een nadere uitsplitsing van de vertegenwoordiging van vrouwen op topfuncties in de verschillende bedrijfstakken van de 500 grootste bedrijven in Nederland. Het is duidelijk dat er nogal wat verschillen tussen de bedrijfstakken bestaan. Over het totaal gezien is het aandeel van vrouwen in de top het hoogst in de sector bouwnijverheid en installatiebedrijven, waarbij de kanttekening past dat het alleen om vrouwelijke commissarissen gaat. Dit was ook in 1999 het geval (Keuzenkamp en Oudhof 2000). Overigens moet men er hierbij rekening mee houden dat het om een klein aantal bedrijven gaat. Wat betreft de raden van bestuur is het beeld het meest rooskleurig in de zakelijke dienstverlening en in de sector vervoer, opslag en communicatie.

Tabel 7.5 Aandeel van vrouwen in Raden van bestuur en Raden van commissarissen van de grootste 500 bedrijven per bedrijfstak, 2001 (in procenten)

	aantal bedrijven	raden van bestuur		raden van commissarissen		totaal	
		totaal aantal personen	% vrouw	totaal aantal personen	% vrouw	totaal aantal personen	% vrouw
industrie en delfstoffenwinning	183	605	1,7	542	4,8	1.147	3,1
bouwnijverheid en installatie- bedrijven	9	56	0	147	9,5	203	6,9
handel, horeca en installatie- bedrijven	69	194	1,5	209	5,3	403	3,5
vervoer, opslag en communicatie	30	103	2,9	125	8	228	5,7
financiële dienstverlening	145	384	1,8	678	4,9	1.062	3,8
zakelijke dienstverlening	21	63	3,2	76	5,3	139	4,3

Bron: Elite Research (op basis van Financieel Economisch Lexicon 2000)

7.4 Maatschappelijk middenveld

7.4.1 Non-profitinstellingen

Non-profitinstellingen worden erdoor gekenmerkt dat zij door regelgeving en financiën vaak hechte banden hebben met de overheid, maar tegelijkertijd tot op zekere hoogte autonoom zijn. De non-profitsector in Nederland is zeer omvangrijk. Evenals in de vorige editie van de *Emancipatiemonitor* zijn alleen die delen van de sector gezien die een duidelijke relatie hebben met de thema's die in deze monitor worden behandeld: het onderwijs, de sociaal-economische sector en de sector zorg en welzijn.

Onderwijs

Gezien het belang van het onderwijs voor de vorming van jongeren en gezien het relatief grote aandeel van vrouwen dat werkzaam is in het onderwijs, is de aandacht voor de vertegenwoordiging van vrouwen in besluitvormende functies altijd groot geweest. In maart 1997 trad de Wet evenredige vertegenwoordiging in werking, die bedoeld is om de vertegenwoordiging van vrouwen in leidinggevende functies te bevorderen.

In tabel 7.6 is de ontwikkeling te zien van het aandeel van vrouwen in verschillende sectoren van het onderwijs. Over de hele linie is er een bescheiden toename van dit aandeel. Het wetenschappelijk onderwijs vertoont nog altijd het meest negatieve beeld.

Tabel 7.6 Percentage vrouwen in fte's in managementfuncties in de verschillende onderwijssectoren, 1993-2001

	1993	1997	1999	2001
basisonderwijs				
directeur	13	13	14	17
adjunct-directeur	49	44	46	48
speciaal onderwijs ^a				
directeur	7	9	10	^a
adjunct-directeur	19	20	21	^a
voortgezet onderwijs				
directeur	6	7	9	10
adjunct-directeur	11	11	13	15
beroepsonderwijs en volwasseneneducatie				
functies schaal 13 en hoger	14	.	22	24
hoger beroepsonderwijs				
functies schaal 13 en hoger	6	7	11	12
wetenschappelijk onderwijs				
besturen universiteiten ^b	10	13	5	5
hoogleraar	4	5	5	6

^a Voor 2001 zijn geen aparte gegevens meer beschikbaar over het speciaal onderwijs; een deel wordt onder het basisonderwijs meegenomen en een deel onder het voortgezet onderwijs.

^b Cijfers hebben betrekking op 1994, 1997, 1998 en 2000. Bron: BZK (Voortgangsrapportage)

. = onbekend

Bron: OCenW (1999, 2000 en 2002); BZK (1994, 1998, 1999 en 2001)

Sociaal-economische sector

Wegens het ontbreken van een periodieke en systematische verzameling van gegevens over het aandeel van vrouwen in besluitvormende functies in de sociaal-economische sector, is net als twee jaar geleden een enquête uitgevoerd. In principe zijn daarbij dezelfde instellingen benaderd als de vorige keer. Gezien de grondige reorganisaties in het veld van de arbeidsvoorziening, de uitvoeringsinstellingen en de Sociale Verzekeringsbanken verschilt de samenstelling van de onderzoekspopulatie echter enigszins van die in 2000. Bovendien was ten tijde van de uitvoering van het veldwerk de bezetting en structuur van de verschillende functies nog niet altijd duidelijk.

Uiteindelijk zijn 73 instellingen benaderd en is van 63 van hen informatie verkregen over het aandeel van vrouwen in de diverse functies. Het betreft Centra voor Werk en Inkomen (op districts- en centraal niveau), Kamers van Koophandel, uitvoerende instellingen voor de sociale zekerheid (incl. regionale vestigingen van de Sociale Verzekeringsbank), de grootste pensioenfondsen, werkgevers- en werknemersorganisaties en een aantal controlerende en toezichthoudende instellingen.

Hoewel bij vergelijking van de gegevens van 2000 en 2002 rekening moet worden gehouden met de hiervoor gemaakte opmerkingen, kan op grond van de gegevens wel worden vastgesteld dat er in de afgelopen twee jaar weinig verandering is opgetreden in het aandeel van vrouwen in besluitvormende functies in de sociaal-economische sector. Momenteel is ongeveer één op de tien leden van een raad van commissarissen een vrouw, en ongeveer één op de zes leden van een raad van bestuur (tabel 7.7).

Tabel 7.7 Aandeel van vrouwen in topfuncties in de sociaal-economische sector, 2000 en 2002 (in procenten)

	2000 ^a	2002 ^b
raden van commissarissen	12	11
raden van bestuur	14	16
1e echelon onder de raad van bestuur	18	24
2e echelon onder de raad van bestuur	18	18
3e echelon onder de raad van bestuur	22	.

a In 2000 ging het om 80 organisaties.

b In 2002 ging het om 63 organisaties.

. = Te klein aantal respondenten.

Bron: SCP (VIB 2000, 2002)

In tabel 7.8 is te lezen welke verschillen er binnen de sociaal-economische sector zijn tussen de deelsectoren. De werkgeversorganisaties, Kamers van Koophandel en de pensioenfondsen vertonen het minst rooskleurige beeld. Bij de Kamers van Koophandel is overigens vergeleken met de vorige meting wel duidelijk sprake van verbetering (zie Keuzenkamp en Oudhof 2000).

Op de vraag naar de vertegenwoordiging van vrouwen uit etnische minderheden gaven drie instellingen een positief antwoord. In één geval gaat het om een lid van de raad van commissarissen en in twee om leden van het eerste echelon onder de raad van bestuur.

Tabel 7.8 Aandeel van vrouwen in topfuncties in de sociaal-economische sector, totaal en naar een aantal deelsectoren, 2002 (in procenten)

	raden van commissarissen	raden van bestuur	1 ^e echelon onder raad van bestuur	2 ^e echelon onder raad van bestuur
totaal (n = 63)	11	16	24	18
Centra voor Werk en Inkomen (n = 6)	21	30		
Kamers van Koophandel (n = 22)	8	11	21	30
socialezekerheidsinstellingen (n = 10)	25	20	29	14
pensioenfondsen (n = 15)	14	9	16	6
werkgeversorganisaties (n = 5)	4	4	14	.
werknemersorganisaties (n = 4)	26	42	.	.

. = Te kleine aantallen respondenten.

Bron: SCP (VIB 2002)

Zorg en welzijn

Met dezelfde enquête zijn gegevens verzameld bij de volgende instellingen: een selectie van grote landelijke instellingen op het gebied van zorg en welzijn met een besturende, controlerende of uitvoerende taak, grote algemene ziekenhuizen, grote instellingen voor de geestelijke gezondheidszorg en voor thuiszorg, lokale welzijnskoepels, provinciale en regionale steunfuncties in de welzijnssector, kinderopvanginstellingen en bureaus jeugdzorg. Tabel 7.9 biedt allereerst een vergelijking van het aandeel van vrouwen op besluitvormende posities binnen de gehele sector in 2000 en 2002. Net als voor de sociaal-economische sector geldt voor de sector zorg en welzijn dat er in de periode 2000-2002 reorganisaties en fusies hebben plaatsgevonden, zij het op beperktere schaal. De onderzoekspopulaties van beide jaren zijn dan ook grotendeels hetzelfde.

Het aandeel van vrouwen in de 'echte topfuncties' (raden van commissarissen en raden van bestuur) in de sector zorg en welzijn blijkt in de afgelopen twee jaar te zijn toegenomen. Inmiddels wordt bijna een derde van die topfuncties door een vrouw bekleed. In de lagere echelons lijkt het meerderheidsaandeel van vrouwen te zijn geslonken. Voor deze gegevens geldt echter dat zij wat onzekerder zijn: uit het veldwerk bleek dat de respondenten veelal meer moeite hebben met het beantwoorden van de vragen over lagere echelons.

Tabel 7.9 Aandeel van vrouwen in topfuncties in de sector zorg en welzijn, 2000 en 2002 (in procenten)

	2000 ^a	2002 ^b
raden van commissarissen	25	30
raden van bestuur	25	31
1 ^e echelon onder de raad van bestuur	43	43
2 ^e echelon onder de raad van bestuur	60	57
3 ^e echelon onder de raad van bestuur	89	67

a In 2000 ging het om 126 organisaties.

b In 2002 ging het om 114 organisaties.

Bron: SCP (VIB 2000, 2002)

Instellingen in de sector zorg en welzijn kennen de hoogste vertegenwoordiging van vrouwen uit etnische minderheden in de top (niet in tabel opgenomen). Bij 18 van de 114 (16%) instellingen is een allochtone vrouw in een van de topfuncties aan te treffen. Zes procent van de vrouwelijke leden van een raad van commissarissen is allochtoon, 2% van de vrouwen in een raad van bestuur en 3% van de vrouwen in het eerste echelon onder de raad van bestuur.

Wat betreft de deelsectoren binnen het scala aan zorg- en welzijnsinstellingen valt het volgende op. De zorgsector (met uitzondering van de thuiszorg) kent over het algemeen een lager aandeel van vrouwen in de top dan de welzijnssector. Binnen de laatste kent de kinderopvang het hoogste aandeel vrouwen in de top.

Tabel 7.10 Aandeel van vrouwen in topfuncties in de sector zorg en welzijn, totaal en naar een aantal deelsectoren, 2002 (in procenten)

	raad van commissarissen	raden van bestuur	1 ^e echelon onder raad van bestuur	2 ^e echelon onder raad van bestuur
totaal (n = 113)	30	31	43	57
landelijke zorginstellingen (n = 9)	28	30	18	.
grote algemene ziekenhuizen (n = 16)	20	23	42	45
grote instellingen voor de geestelijke gezondheidszorg (n = 16)	29	24	25	32
grote thuiszorginstellingen (n = 17)	29	42	52	84
provinciale en regionale steunfuncties welzijnssector (n = 11)	36	32	54	.
lokale welzijnskoepels (n = 20)	32	28	55	56
kinderopvanginstellingen (n = 8)	37	48	79	.
jeugdzorg (n = 7)	30	33	44	.
overig zorg en welzijn (n = 9)	36	38	50	.

. = Te kleine aantallen respondenten.

Bron: SCP (VIB 2002)

7.4.2 Maatschappelijke organisaties

Nederland kent een groot aantal organisaties die op nationaal, regionaal en lokaal niveau actief zijn. Deze organisaties zijn op tal van beleidsterreinen te vinden en zijn zeer divers in hun doelstellingen. Te denken valt aan sportverenigingen, belangenorganisaties, ideële instellingen. Vrijwel al deze instellingen kennen een of ander bestuur en een of meer dagelijkse leidinggevendenden.

Hierna is op twee manieren het aandeel van vrouwen in de besluitvorming in maatschappelijke organisaties bekeken. Allereerst is nagegaan hoe groot het aandeel is van vrouwen die bestuurlijk vrijwilligerswerk verrichten. Ten tweede is bij een selecte groep maatschappelijke organisaties, namelijk die met meer dan 50.000 leden en/of donateurs, nagegaan hoe groot het aandeel vrouwen in de besluitvorming is. Deze organisaties kennen zowel een vrijwillig kader (bestuur) als een professioneel kader (directie, management, enzovoort).

Bestuurlijk vrijwilligerswerk

In 2001 verrichtte 43% van de bevolking van 18 jaar en ouder vrijwilligerswerk. Zij gaven aan dat ze in de twaalf maanden voorafgaand aan het interview vrijwilligersactiviteiten in georganiseerd verband hadden verricht. De helft van de vrijwilligers is vrouw. Vrouwen doen vooral vrijwilligerswerk op school en in de verzorging; daar is driekwart van de vrijwilligers vrouw. Er zijn relatief weinig vrouwelijke vrijwilligers te vinden in arbeidsorganisaties.

Tabel 7.11 Vrijwilligerswerk en het aandeel van vrouwen in bestuurlijk vrijwilligerswerk, 2001

	percentage personen dat vrijwilligerswerk verricht (= 100%)	waarvan aandeel vrouwen	percentage vrijwilligers met bestuurlijk werk (evt. in combinatie met uitvoerend werk) (= 100%)	waarvan aandeel vrouwen
totaal	43	50	42	40
jeugdwerk	5	47	53	45
school	9	73	35	61
verzorging	8	76	36	65
sportvereniging	13	37	46	32
hobbyvereniging	5	41	52	38
culturele vereniging	5	45	57	40
levensbeschouwelijk	9	53	46	48
arbeidsorganisatie	3	26	78	24
anders	7	44	59	32

Bron: CBS (Permanent onderzoek leefsituatie (POLS))

Van de vrijwilligers heeft 42% bestuurlijke werkzaamheden verricht, al dan niet in combinatie met uitvoerend werk. Het aandeel vrouwen onder de vrijwilligers die bestuurlijk werk verrichten is met 40% lager dan het aandeel van de vrouwen onder

de totale groep vrijwilligers. Op alle terreinen van het vrijwilligerswerk is het aandeel vrouwen dat bestuurlijk werk verricht kleiner dan het aandeel vrouwen onder de vrijwilligers. Binnen het vrijwilligerswerk op school en in de verzorging doet meer dan de helft van de vrouwelijke vrijwilligers ook bestuurlijk werk.

Maatschappelijke organisaties met minimaal 50.000 leden en/of donateurs

Met de voor deze Emancipatiemonitor gehouden enquête is ook de situatie in de grootste organisaties van leden en/of donateurs in kaart gebracht (VIB2002, zie bijlage B met het overzicht van de gebruikte bestanden).

Tabel 7.12 leert dat het aandeel van vrouwen in de besturen en directies van de grootste maatschappelijke organisaties in Nederland in de afgelopen jaar is toegenomen. De maatschappelijke organisaties nemen wat betreft het aandeel van vrouwen in de top in 2002 een middenpositie in ten opzichte van de sociaal-economische sector en de sector zorg en welzijn.

Vergeleken met de andere organisaties en instellingen uit het maatschappelijk middenveld valt op dat alleen bij leden-organisaties het aandeel van vrouwen in het bestuur in 2002 duidelijk achterblijft bij het aandeel vrouwen op directieniveau.

Tabel 7.12 Aandeel van vrouwen in topfuncties in grote maatschappelijke organisaties, 2000 en 2002 (in procenten)

	2000 ^a	2002 ^b
bestuur (RvC, Raad van Toezicht, enz.)	13	20
directie (incl. Raden van Bestuur)	16	32
1 ^e echelon onder de raad van bestuur	31	33
2 ^e echelon onder de raad van bestuur	33	30
3 ^e echelon onder de raad van bestuur	51	24

a In 2000 ging het om 85 organisaties.

b In 2002 ging het om 72 organisaties.

Bron: SCP (VIB2000, 2002)

Aan de deelnemende maatschappelijke organisaties is in 2002 eveneens gevraagd hoeveel vrouwen uit etnische minderheden in de top vertegenwoordigd zijn. Vier van de respondenten geven aan dat dat in hun organisatie het geval is, in alle gevallen betreft het een lid van de raad van het toezichthoudend orgaan (bestuur, raad van commissarissen e.d.).

Onder de maatschappelijke organisaties is een grote diversiteit zichtbaar. De organisaties op het gebied van sport en recreatie kennen de laagste aandelen van vrouwen in topfuncties (tabel 7.13). Weliswaar is een kwart van de leden van directies vrouw, maar dit ligt lager dan het gemiddelde. Op bestuurlijk niveau is het aantal vrouwen bovendien erg klein.

Tabel 7.13 Aandeel van vrouwen in topfuncties in grote maatschappelijke organisaties, totaal en uitgesplitst naar type organisaties, 2002 (in procenten)

	bestuur	directie	1 ^e echelon onder directie	2 ^e echelon onder directie
totaal (n = 72)	20	32	33	30
gezondheidszorg (n = 8)	16	39	42	.
internationale solidariteit (n = 9)	26	33	29	52
politieke partijen (n = 7)	23	27	39	.
sport en recreatie (n = 22)	8	25	27	20
overigen (n = 26)	32	37	37	36

. = Te kleine aantallen respondenten.

Bron: SCP (VIB 2002)

7.5 Politiek en openbaar bestuur

7.5.1 Politiek

In het *Meerjarenbeleidsplan emancipatie* geeft het toenmalige kabinet aan na te streven dat de streefcijfers voor het aandeel van vrouwen in de politiek met iedere verkiezing 5% worden verhoogd tot evenredige deelname is bereikt. Concreet komt dat erop neer dat in 2010 de helft van de Tweede en Eerste Kamer, het Europees Parlement en de Provinciale Staten uit vrouwen moet bestaan, voor de gemeenteraden geldt 45%.

Hoe is het nu feitelijk gesteld met de vertegenwoordiging van vrouwen in de gekozen organen? In de vorige editie van de *Emancipatiemonitor* is de ontwikkeling vanaf het begin van de jaren zeventig beschreven. Vooral in de periode tussen het midden van de jaren zeventig en het midden van de jaren tachtig is sprake geweest van een aanzienlijke stijging. Zoals uit tabel 7.14 blijkt is dat in de jaren negentig niet meer het geval, vaak schommelt het percentage rond eenzelfde niveau. Soms stijgt het aandeel vrouwen in politieke functies echter nog wel enigszins. Dit geldt vooral voor het Europees Parlement en in het begin van de jaren negentig ook voor de Tweede Kamer. De laatste jaren blijft het aandeel van vrouwen op de 35% steken. Vergeleken met de verkiezingen in 1998 is het aandeel vrouwen dat gekozen is bij de Tweede-Kamer-verkiezingen van 15 mei 2002 wat lager uitgevallen (34,7% vergeleken met 36% in 1998). Van alle partijen die nu in Kamer vertegenwoordigd zijn, hebben de nieuwe partijen het laagste aandeel vrouwen (Leefbaar Nederland 0% en de Lijst Pim Fortuyn 15,4%). Groen Links en de PvdA kennen het hoogste percentage gekozen vrouwen (respectievelijk 60% en 47,8%).

Bij de gekozen organen vertonen de gemeenteraden nog altijd de minste vooruitgang. Gedurende het laatste decennium van de vorige eeuw was steeds één op de vijf gemeenteraadsleden een vrouw.

Tabel 7.14 Aandeel van vrouwen in de politiek, 1992-2000 (in procenten)

	1992	1994	1996	1998	2000
leden Europees Parlement	28	32	31	29	36
leden Eerste Kamer	25	28	23	24	28
leden Tweede Kamer ^a	29	31	33	36	34
leden Provinciale Staten	30	29	31	28	30
gemeenteraadsleden ^b	22	22	22	23	22
leden bestuur Waterschap (excl. voorzitter)	.	5	5	9	11
ministers ^c	19	29	29	27	27
staatssecretarissen ^d	25	42	42	36	36
commissarissen van de Koningin	8	8	8	8	0
gedeputeerden	25	25	19	21	26
burgemeesters	9	13	15	17	19
wethouders	17	18	18	18	18
voorzitters Waterschappen	2	4	2	3	4

a Op grond van de definitieve uitslag van de verkiezingen van 15 mei 2002 bedraagt het percentage vrouwen 34,7.

b BZK beschikt nog niet over de gegevens na de gemeenteraadsverkiezingen van 6 maart 2002. Volgens een enquête van de Vereniging voor Vrouwenbelangen is het aandeel vrouwen vergeleken met eenzelfde enquête in 1998 niet gestegen en bedroeg in beide jaren 24%.

c In het kabinet -Balkenende is slechts één van de ministers vrouw (7%).

d In het kabinet-Balkenende zijn vier van de staatssecretarissen vrouw (29%).

. = niet bekend.

Bron: BiZa/BZK (1993 t/m 2001)

In 2010 moet volgens de streefcijfers ook het kabinet voor 50% uit vrouwen bestaan. Voor de burgemeesters is het streefcijfer op 40% gesteld, voor de bestuurders van Waterschappen op 30% en ook van de commissarissen van de Koningin moet 30% vrouw zijn. Tabel 7.14 leert dat de kloof met de huidige situatie nog aanzienlijk is. Met de samenstelling van het nieuwe kabinet-Balkenende is bovendien sprake van een aanzienlijke achteruitgang ten opzichte van de vorige kabinetten: slechts één van de veertien ministers is vrouw en slechts vier van de veertien staatssecretarissen.

Bij de besturen van Waterschappen is sprake van groei, maar het aandeel van vrouwen was en is nog altijd erg klein. Ook het aandeel vrouwelijke burgemeesters neemt gestaag toe. Onder de commissarissen van de Koningin was er lange tijd sprake van één vrouw, maar momenteel bezetten uitsluitend mannen deze functie.

7.5.2 Openbaar bestuur

Realisatie van het streefdoel van evenredige vertegenwoordiging in het openbaar bestuur ligt nog ver in het verschiet. Het beeld is het meest gunstig bij de zittende en staande magistratuur. Hier is nog altijd sprake van een stijging en komt het aandeel van vrouwen inmiddels boven de 40% uit. Het vorige kabinet streefde ernaar dat vrouwen hier in 2004 even sterk als mannen vertegenwoordigd zouden zijn.

Voor de hoge colleges van staat en externe adviesorganen streeft het kabinet naar 40% à 45% vrouwen, hetgeen een verdubbeling zou betekenen van de huidige situatie. Zo is bijvoorbeeld in de Raad van State in 2000 slechts één op de vijf leden vrouw.

Tabel 7.15 Het aandeel van vrouwen in het openbaar bestuur, 1992-2000 (in procenten)

	1992	1994	1996	1998	2000
Raad van State	15	18	16	16	21
Algemene Rekenkamer	29	29	17	20	20
voorzitters externe adviesorganen ^a	9	10	.	.	.
leden van externe adviesorganen ^b	13	16	16	22	25
voorzitters interdepartementale commissies	5	7	.	.	.
leden interdepartementale commissies (excl. voorzitter)	10	10	.	.	.
voorzitter samenwerkingsorganen gemeenten	7	10	10	9	7
voorzitter/secretaris belangrijkste ZBO's ^c	6	8	3	4	6
zittende magistratuur (rechters)	.	36	37	38	41
staande magistratuur ^d	.	32	34	38	43
top politiekorps ^e	.	3	3	4	6

a Tot en met 1995 is het peilmoment 1 maart van het volgende jaar.

b In 1992 en 1994 is dit exclusief de gespreksleider.

c Omvat SER, PBO's, RBA, Kamers van Koophandel en (t/m 1996) bedrijfsverenigingen.

d Vertegenwoordigers van het Openbaar Ministerie (officieren van justitie).

e M.i.v. 1994 betreft dit iedereen in schaal 14 en hoger; daarvoor alleen (plv.) korpschef en districtschef.

. = niet bekend.

Bron: BiZa/BZK (1993 t/m 2001 en door BZK mondeling verstrekte gegevens)

De ambtelijke top biedt ten slotte een nog minder rooskleurig beeld. Binnen de rijks-overheid is er slechts één vrouwelijke secretaris-generaal en zijn er geen plaatsvervangende vrouwelijke SG's meer. Het percentage vrouwen onder de (plaatsvervangende) directeuren-generaal komt niet boven de 10% uit. In het *Meerjarenbeleidsplan Emancipatie* gaf het toenmalige kabinet aan voor deze functies een aandeel van 25% in 2010 reëel te vinden.

Bij de griffiers is in de afgelopen periode voor het eerst verbetering opgetreden en bij de gemeentesecretarissen lijkt de stijging langzaam maar zeker door te zetten. In 2000 was 8% van de gemeentesecretarissen vrouw.

Tabel 7.16 Aandeel van vrouwen in de ambtelijke top, 1992-2000 (in procenten)

	1992	1994	1996	1998	2000
secretarissen-generaal	8	10	8	0	8
plv. SG	.	22	25	20	0
directeuren-generaal	.	8	8	10	9
plv. DG	.	0	0	0	7
griffiers (Provincie)	0	0	0	0	17
gemeentesecretarissen	3	3	5	6	8
secretarissen waterschappen	1	1	1	2	4

. = niet bekend.

Bron: BiZa/BZK (1993 t/m 2001)

7.6 Opvattingen over vrouwen en besluitvorming

Uit de recent voor deze monitor gehouden opiniepeiling blijkt dat vergroting van het aandeel van vrouwen in de besluitvorming een thema is dat nog altijd op een redelijk draagvlak onder de Nederlandse bevolking kan rekenen. Iets minder dan 40% van de bevolking stemt in met de uitspraak dat vrouwen in het algemeen te weinig invloed hebben op besluitvorming over belangrijke kwesties. Velen zijn het oneens met de uitspraak dat vrouwen evenveel kansen hebben als mannen om een topfunctie te bereiken; vrouwen zijn het daar overigens vaker mee oneens dan mannen. Ongeveer 70% van de bevolking – vrouwen meer dan mannen – vindt het dan ook goed te begrijpen dat vrouwenorganisaties zich inspannen om het aandeel van vrouwen in topfuncties te vergroten.

Over wat wenselijk is wordt nogal verschillend gedacht. In aansluiting op de diverse streefcijfers die het kabinet hanteert, is aan mensen gevraagd hoe zij staan tegenover de uitspraak dat het aandeel van vrouwen in topfuncties in de komende vijf jaar minstens zou moeten verdubbelen. Iets meer dan de helft van de vrouwen en iets meer dan een derde van de mannen is het met die uitspraak eens. Tegenover de wenselijkheid van een vrouw als minister-president nemen de meeste respondenten een neutrale positie in. Overigens is het grote aandeel voorstanders daarvan opmerkelijk te noemen (25% van de mannen en 37% van de vrouwen).

Tabel 7.17 Opvattingen over vrouwen en besluitvorming, 2002 (in procenten)

	mannen			vrouwen		
	eens	neutraal	oneens	eens	neutraal	oneens
vrouwen hebben in het algemeen te weinig invloed op besluitvorming over belangrijke kwesties	30	25	45	46	25	30
tegenwoordig hebben vrouwen evenveel kansen als mannen om een topfunctie te bereiken	47	13	41	35	11	54
het is goed te begrijpen dat vrouwenorganisaties zich inspannen om het aandeel van vrouwen in topfuncties te vergroten	66	21	13	75	18	7
het zou goed zijn wanneer de volgende minister-president een vrouw is	25	54	21	37	51	12
het aandeel van vrouwen in topfuncties zou in de komende vijf jaar minstens moeten verdubbelen	36	42	23	52	37	11
om achterstand van vrouwen in besluitvormende posities in te halen, zouden bedrijven vrouwen voorrang moeten geven bij het deelnemen aan management-trainingen	30	26	44	41	32	27
ook wanneer er maar weinig vrouwen in de top van een organisatie zitten is een voorkeursbeleid voor vrouwen ongewenst	48	27	25	35	33	32

Bron: SCP (Emop2002)

Aan de respondenten is ook gevraagd wat er gedaan zou moeten worden om het aandeel van vrouwen in de besluitvorming te vergroten. Een aanzienlijk deel (ongeveer een derde) vindt dat bedrijven vrouwen voorrang moeten geven bij management-trainingen en dat een voorkeursbeleid voor vrouwen gewenst is, als er weinig vrouwen in de top van een organisatie zitten.

Zoals uit tabel 7.17 blijkt zijn er vaak forse verschillen tussen vrouwen en mannen in hun opvattingen over de voorgelegde items. Uit nadere analyses blijken nog meer verschillen tussen categorieën te bestaan. Hoger opgeleiden zijn over het algemeen vaker voorstander van het streven naar vergroting van het aandeel van vrouwen in de besluitvorming dan lager opgeleiden (niet in tabel).

In tabel 7.18 zijn enkele generaties met elkaar vergeleken. Oudere generaties vinden vaker dan jongere generaties dat vrouwen te weinig invloed hebben op de besluitvorming. Zij vinden vaker dat het aandeel van vrouwen in de top moet verdubbelen en hebben meer begrip voor de inspanningen van de vrouwenbeweging op dit vlak. Overigens is het gezien deze bevinding opmerkelijk dat er geen significant generatieverschil naar voren komt bij de uitspraak dat vrouwen en mannen evenveel kansen hebben op een topfunctie. De jongste generatie neemt vergeleken met de hen voorgaande generaties een afwijkend standpunt in en lijkt op dit punt meer op de vooroorlogse generatie.

Tabel 7.18 Aandeel van verschillende generaties dat het eens is met enkele items, 2002 (in procenten)

	1990- generatie ^a	verloren generatie ^b	protest- generatie ^c	voor-oorlogse generatie ^d
vrouwen hebben in het algemeen te weinig invloed op besluitvorming over belangrijke kwesties	32	32	43	49
tegenwoordig hebben vrouwen evenveel kansen als mannen om een topfunctie te bereiken ^e	45	39	40	42
het is goed te begrijpen dat vrouwenorganisaties zich inspannen om het aandeel van vrouwen in topfuncties te vergroten	67	66	76	76
het zou goed zijn wanneer de volgende minister-president een vrouw is ^e	32	28	35	28
het aandeel van vrouwen in topfuncties zou in de komende vijf jaar minstens moeten verdubbelen	38	39	49	49
om achterstand van vrouwen in besluitvormende posities in te halen, zouden bedrijven vrouwen voorrang moeten geven bij het deelnemen aan managementtrainingen	27	30	43	44
ook wanneer er maar weinig vrouwen in de top van een organisatie zitten is een voorkeursbeleid voor vrouwen ongewenst	38	39	42	49

a Geboren na 31 december 1971.

b Geboren tussen 1955 en 1972.

c Geboren tussen 1940 en 1955.

d Geboren voor 1940.

e Verschillen tussen generaties zijn niet significant.

Bron: SCP (Emop 2002)

7.7 Slotbeschouwing

De toename van het aandeel van vrouwen in de hogere leidinggevende en besluitvormende functies heeft zich in de afgelopen jaren voortgezet. In de vorige editie van de *Emancipatiemonitor* werd gerapporteerd dat in 1999 21% van de managers in hogere en wetenschappelijke beroepen vrouw was. In 2001 is hun aandeel gestegen tot 26%. Het aandeel van vrouwen in het management ligt echter nog duidelijk onder het totale aandeel van vrouwen in de hogere en wetenschappelijke beroepen (38%).

In het bedrijfsleven zijn minder vrouwelijke managers aan te treffen (13%) dan in de niet-commerciële dienstverlening (37%), maar in beide gevallen is sprake van een forse groei. De industrie kent het laagste aandeel vrouwelijke managers. De meeste vrouwelijke managers zijn, zoals men ook zou verwachten, te vinden in de sectoren waar veel vrouwen werken. De gezondheidszorg spant de kroon (54% van de managers is vrouw). Het openbaar bestuur vertoont binnen de niet-commerciële dienstverlening het laagste aandeel vrouwelijke managers.

Een nadere bestudering van een selectie van functies die als topfuncties kunnen worden beschouwd, leert dat de situatie in de verschillende onderzochte sectoren nogal uiteenloopt. We kunnen echter vaststellen dat het aandeel van vrouwen in de top nog altijd buitengewoon klein is. Soms ontbreken vrouwen in de top of gaat het slechts om enkelingen (ministers, commissarissen van de Koningin, top-100-bedrijven en de top van het politiekorps).

Vergelijking van de verschillende arena's waar zich de politieke en maatschappelijke besluitvorming afspeelt, leert dat het *bedrijfsleven* wat de positie van vrouwen betreft in het algemeen nog altijd het meest ongunstig uit de verf komt. In de honderd grootste bedrijven van Nederland is 5% van de leden van een raad van bestuur of raad van commissarissen vrouw. Vergeleken met de situatie in 1992 is wel een verbetering opgetreden, toen ging het nog om slechts 2%. In de hier bestudeerde periode is de groei het sterkst in de top-100-bedrijven en in de top-500-bedrijven. De samenstelling van het geheel aan top-bedrijven is overigens in de onderzochte periode flink veranderd. Het blijkt dat de toename vooral door de nieuwe bedrijven in de top is veroorzaakt.

Het maatschappelijk middenveld omvat een divers geheel aan organisaties en instellingen. In de *Emancipatiemonitor* zijn vier 'deelvelden' bestudeerd: het onderwijs, de sociaal-economische sector, de sector zorg en welzijn en de grootste organisaties van leden en donateurs. Deze laatste behoren overigens in principe gedeeltelijk bij de sociaal-economische en de zorg- en welzijnssector, maar zijn hier (met uitzondering van de werkgevers- en werknemersorganisaties) afzonderlijk bezien.

Evenals het geval was in 2000 is de positie van vrouwen in de top vanuit emancipatoir oogpunt gezien het meest gunstig in de zorg- en welzijnsinstellingen: 30% van de leden van raden van bestuur en raden van commissarissen is vrouw. Het minst positieve beeld komt naar voren bij de sociaal-economische sector, waar in totaal slechts 12% van de topfuncties door vrouwen wordt bekleed (11% van de leden van raden van commissarissen en 16% van de leden van raden van bestuur). Wat betreft de verschillende bestudeerde deelsectoren blijkt dat het wetenschappelijk onderwijs binnen de groepen van het maatschappelijk middenveld nog altijd de twijfelachtige eer toekomt om het laagste aandeel vrouwen in topfuncties te kennen.

Vrouwen uit etnische minderheden zijn nog maar heel af en toe aan te treffen op besluitvormende posities. In de enquête onder bedrijven, non-profitinstellingen en maatschappelijke organisaties is in 2002 gevraagd naar hun vertegenwoordiging. Verreweg de meeste bedrijven en instellingen kennen geen vrouwen uit etnische minderheden in de top. Binnen de sector zorg en welzijn is het beeld in dit opzicht het meest positief: 16% van de bevroegde instellingen heeft een (of soms twee) vrouw(en) in de top.

De politiek en het openbaar bestuur laten een nogal uiteenlopend beeld zien van het aandeel van vrouwen op besluitvormende posities. Uit emancipatoir oogpunt gezien gaat het goed in de magistratuur en – zij het in wat mindere mate – in de politiek. Overigens steekt het pas aangetreden nieuwe kabinet Balkenende schril af bij vorige kabinetten. Maar ook meer over het geheel gezien is niet in alle gevallen sprake van groei. De gemeenteraden zijn in het laatste decennium van de vorige eeuw op een constant niveau van 22% vrouwen blijven steken. Gemeenten krijgen wel steeds vaker een vrouwelijke burgemeester. Het aandeel van vrouwen in de Tweede Kamer lijkt te blijven steken op ongeveer een derde.

De situatie in het openbaar bestuur vertoont een wisselend beeld. Zoals gezegd biedt de magistratuur een positief beeld, maar in de top van het politiekorps is het aandeel van vrouwen nog erg gering. Wat betreft de ontwikkeling in de tijd valt vast te stellen dat van een algehele vooruitgang niet gesproken kan worden. Soms is sprake van verbetering, maar soms ook van terugval.

Vergelijken we nu de situatie eind 2000 met de streefcijfers die het vorige kabinet heeft geformuleerd, dan blijkt er nog een (vaak grote) kloof tussen beide te bestaan. Tabel 7.19 bevat een samenvattend en afsluitend overzicht van een groot aantal functies. In veel gevallen valt te betwijfelen of de streefcijfers wel gehaald zullen worden. Dat extra inspanningen nodig zijn om dat te realiseren moge duidelijk zijn. Gezien de samenstelling van het huidige kabinet is echter de constatering op zijn plaats dat dit bepaald geen goed voorbeeld geeft.

**Tabel 7.19 Vrouwen in politieke en bestuurlijke functies: praktijk versus streefbeeld
(in procenten)**

	stand van zaken eind 2000	streef- cijfer 2004	streef- cijfer 2010
kabinet	31 ^a	40	50
Tweede Kamer	35 ^b	40	50
Eerste Kamer	28	40	50
Europees Parlement	36	40	50
Provinciale Staten	30	40	50
gemeenteraden	22	35	45
commissarissen van de Koningin	0	15	30
burgemeesters	19	30	40
besturen Waterschappen (incl. voorzitter en secretaris)	9	20	30
Raad van State, Algemene Rekenkamer, Externe adviesorganen	20 à 25	30 à 35	40 à 45
magistratuur	42	50	50
top politiekorps, interdep. commissies, ZBO's	6 ^c	8 à 20	20 à 30
topambtenaren (vanaf schaal 18)	7	15	25
topambtenaren (schaal 15-18)	11 ^d	20	30
top bedrijfsleven (top 100, RvB's en RvC's)	5 ^e	8	20
topfuncties non-profit: zorg en welzijn (RvB en RvC)	30 ^f	35	45
topfuncties non-profit: sociaal-economisch (RvB en RvC)	12 ^f	20	35

a Van het kabinet-Balkenende is 18% vrouw.

b Na de verkiezingen van mei 2002 bedroeg het aandeel van vrouwen 35%.

c Over interdep. commissies zijn geen cijfers bekend over de stand van zaken eind 2000.

d Dit betreft de stand van zaken op 31 december 2001.

e Cijfers stand van zaken hebben betrekking op juli 2001.

f Cijfers stand van zaken hebben betrekking op voorjaar 2002.

Bron: TK (2000/2001); BZK (2001); SCP (VIB2002); Sociaal Jaarverslag Rijk (2001)

Noot

- I Van de lijst met de 250 grootste bedrijven waren er vijftien die een beperkte vertegenwoordiging zijn van een groot buitenlands concern, dertien waren inmiddels gereorganiseerd of gefuseerd en acht waren onbereikbaar.

8 Geweld tegen vrouwen

8.1 Inleiding

In de emancipatienota's van het vorige kabinet is het beleid ter voorkoming en bestrijding van geweld tegen vrouwen ingebed in de hoofdstukken met de titel 'mensenrechten'. Er werd gesteld dat het kabinet in de komende jaren het beleid ter voorkoming en bestrijding van geweld tegen vrouwen zal intensiveren (TK 2000/2001). Bij het schrijven van deze Emancipatiemonitor was nog geen nieuwe emancipatienota van het nieuwe kabinet en de recent aangetreden staatssecretaris beschikbaar, dus hoe dit beleid verder gestalte gaat krijgen is nog onduidelijk. Veiligheid staat echter hoog op de politieke agenda, zowel op die van het nieuwe kabinet als op de agenda van internationale organisaties zoals de Europese Unie en de Verenigde Naties.

In Nederland behoort het voorkomen en bestrijden van seksueel geweld tegen vrouwen en meisjes al geruime tijd tot de doelstellingen van het emancipatiebeleid van de rijksoverheid. In januari 1981 nam de Tweede Kamer een motie aan met het verzoek aan de regering om 'geweld tegen vrouwen' tot een beleidsprioriteit te maken. Nadat onder verantwoordelijkheid van Hedy d'Ancona, indertijd staatssecretaris voor de coördinatie van het emancipatiebeleid, het nodige voorwerk was verricht, stuurde haar opvolgster, Annelien Kappeyne van de Coppello in 1984 mede namens de minister van Justitie de eerste beleidsnota aan de Tweede Kamer (TK 1983/1984). Nadien zouden er nog vele beleidsinitiatieven en Kamerstukken volgen, ook onder andere titels. Zo valt een deel van dit beleid van het ministerie van Justitie tegenwoordig onder de noemer 'huiselijk geweld'.

Al in de eerste beleidsnota valt te lezen dat het kabinet van mening is dat geweld tegen vrouwen een van de ernstige gevolgen is van de ongelijke machtsverhouding tussen mannen en vrouwen en tegelijkertijd een verschijnsel is dat die ongelijke verhouding mede in stand houdt (TK 1983/1984). Het vóórkomen van geweld tegen vrouwen hangt samen met de visies op de seksualiteit van mannen en vrouwen en met normen en praktijken op het terrein van voortplanting en seksualiteit. Ook het feit dat vrouwen veelal sociaal-economisch afhankelijk zijn van mannen, wordt in het beleid opgevat als een van de achterliggende factoren.

Op grond van deze probleemanalyse kan volgens het kabinet beleid ter bestrijding van geweld tegen vrouwen alleen effectief zijn als ook het overige emancipatiebeleid wordt uitgevoerd. Daarnaast is specifiek beleid noodzakelijk. Voor een deel betreft dit beleid ter voorkoming en bestrijding van geweld tegen vrouwen (aanpassing van de zedelijkheidswetgeving, bestrijding van vrouwenhandel, voorlichtingscampagnes, e.d.) en voor een deel verbetering van de hulp aan en opvang van slachtoffers. Om een paar voorbeelden te noemen: het project 'Voorkomen en bestrijden van huiselijk geweld', dat in april 2002 is uitgemond in een nota over de gezamenlijke aanpak van

huiselijk geweld (ministerie van Justitie, 2002) en de aanstelling van een Nationaal Rapporteur Mensenhandel¹ met ingang van 1 april 2000 (mw. A.G. Korvinus). De belofte van voormalig staatssecretaris Verstand in de *Beleidsbrief Emancipatiebeleid 2002* (TK 2001/2002) om in het voorjaar van 2002 te komen met een Plan van aanpak voor het voorkomen en bestrijden van geweld tegen vrouwen en meisjes, is niet waargemaakt. Dit Plan zou de kabinetsreactie moeten bevatten op het onderzoek van Boerefijn et al. (2000), een diepgaande studie naar de betekenis van het Vrouwenverdrag² bij het voorkomen en bestrijden van geweld tegen vrouwen. Deze taak ligt nu echter bij het nieuwe kabinet.

Het begrip ‘geweld tegen vrouwen’ wordt in de Emancipatiemonitor gedefinieerd als: “(...) elke daad van geweld op basis van gender die resulteert of kan resulteren in lichamelijke, seksuele of psychologische schade aan of lijden van vrouwen, met inbegrip van de dreiging van dergelijke gewelddaden, dwang of willekeurige vrijheidsberoving, ongeacht of dit plaatsvindt in het openbaar of in de privé-sfeer” (ontleend aan Boerefijn et al. 2000). Deze omschrijving is afkomstig uit de *Verklaring inzake de uitbanning van geweld tegen vrouwen* en wordt tot nu toe ook in het Nederlandse beleid als uitgangspunt gehanteerd. Zonder uitputtend te zijn, dient te worden opgemerkt dat onder de noemer ‘geweld tegen vrouwen’ een groot aantal verschijnselen wordt begrepen: seksueel geweld, vrouwenmishandeling, seksuele intimidatie, seksueel misbruik van meisjes, genitale verminking van vrouwen en meisjes, gedwongen prostitutie en vrouwenhandel. Geweld tegen vrouwen kan zowel vrouwen als meisjes betreffen en kan zich in het openbaar en in de privé-sfeer afspelen.

Overigens moet worden opgemerkt dat ook mannen soms het slachtoffer zijn van dergelijke vormen van geweld. Zoals steeds in de Emancipatiemonitor het geval is, zullen in dit hoofdstuk daarom zowel gegevens over vrouwen (en meisjes) als mannen (en jongens) worden gepresenteerd.

Het is moeilijk een goed cijfermatig beeld te verschaffen van het voorkomen van geweld tegen vrouwen en de eventuele ontwikkelingen daarin en in hoeverre de emancipatiedoelen doordringen in de praktijk. Ten eerste speelt dit type geweld zich in belangrijke mate af in de privé-sfeer. Ten tweede is geweld tegen vrouwen een gevoelig onderwerp. Dit kan er gemakkelijk toe leiden dat er in onderzoek naar het voorkomen ervan minder gerapporteerd wordt dan er feitelijk gebeurt, zowel door de slachtoffers als de daders. De kans bestaat immers dat mensen niet willen meedoen aan zo’n onderzoek vanwege de gevoeligheid van het onderwerp. Ook bestaat de kans dat mensen bepaalde ervaringen verborgen willen houden – bijvoorbeeld uit angst of schaamte –, dat zij zich bepaalde ervaringen niet (goed) herinneren, of dat ze de aard van hun ervaringen niet onderkennen. Ten derde zijn er vele actoren die zich bezighouden met de problematiek. Dat betekent dat zowel het bijhouden van gegevens over ontwikkelingen in aard en omvang van de problematiek, als de uitvoering van het beleid op veel verschillende locaties plaatsvinden – vaak ook nog op decentraal niveau. Dit gaat gepaard met het

voorkomen van verschillende definities en meetmethoden. En ten slotte is er geen sprake van systematische registratie en rapportage van betrokken instellingen over de wijze waarop zij invulling geven aan het beleid rond geweld tegen vrouwen. Bij de als eerste genoemde problemen gaat het erom inzicht in aard en omvang van de problematiek te kunnen bieden, bij het laatste punt is het derde spoor van de Emancipatiemonitor in het geding: het doorwerken van emancipatiedoelen in de praktijk.

De meeste van deze knelpunten zijn niet (direct) oplosbaar. Om die reden worden aard en omvang van de problematiek van geweld tegen vrouwen vanuit verschillende invalshoeken benaderd. Allereerst komen de politie- en justitiestatistiek aan bod (§ 8.2), daarna de bevindingen van zelfrapportages (§ 8.3) en vervolgens enkele registraties van hulpverleners (§ 8.4). In paragraaf 8.5 worden enkele opvattingen over geweld tegen vrouwen gepresenteerd. Paragraaf 8.6 gaat erop in in hoeverre emancipatiedoelen doordringen in de praktijk van de hulpverlening. Specifiek voor dit onderdeel is een aanvullend onderzoek gedaan door TransAct, waaruit enkele kerndegevens worden gerapporteerd. Het hoofdstuk eindigt met een slotbeschouwing.

8.2 Door politie en justitie geregistreerd geweld

Geregistreeerde seksuele misdrijven en mishandeling

Op basis van de Politiestatistiek van het CBS is informatie beschikbaar over ter kennis van de politie gekomen gevallen van mishandeling en seksuele misdrijven. Er is geen informatie bekend over de slachtoffers. Daardoor is niet exact bekend in hoeverre vrouwen dan wel mannen hiervan het slachtoffer waren. De gegevens afkomstig uit slachtofferenquêtes tonen echter aan dat bij mishandeling veelal mannen en bij seksuele misdrijven veelal vrouwen het slachtoffer zijn geweest.

In 2000 zijn er bijna 2.900 processen-verbaal opgemaakt van aanranding en 1.648 processen-verbaal van verkrachting. Ten opzichte van 1990 is het aantal geregistreeerde verkrachtingen en aanrandingen met ongeveer 20% toegenomen. In 2000 zijn er ook nog eens circa 2.500 gevallen van 'schennis der eerbaarheid' (onder meer exhibitionisme) geverbaliseerd en een even groot aantal 'overige seksuele misdrijven'. Hieronder vallen onder meer het verspreiden van pornografie (bv. via internet), seksuele handelingen met minderjarigen en met personen die in staat van bewusteloosheid of onmacht verkeren.

Tabel 8.1 Ter kennis van politie gekomen^a gevallen van mishandeling en seksuele misdrijven, 1980-2000

	mishandeling	schennis der eerbaarheid	verkrachting	aanranding	overige seksuele misdrijven
1980	13.700	4.200	800	1.800	1.400
1985	17.614	4.571	1.213	2.075	1.550
1990	22.466	4.334	1.331	2.231	1.893
1995	28.057	2.529	1.470	2.485	*
2000	44.129	2.454	1.648	2.896	2.535

a Processen-verbaal.

* Betrouwbare gegevens overige seksuele misdrijven 1995 zijn niet beschikbaar.

Bron: CBS (Politiestatistiek)

In totaal zijn er in 2000 dus bijna 10.000 processen-verbaal opgemaakt van seksuele misdrijven. Het aantal geregistreerde mishandelingen ligt aanzienlijk hoger. In 2000 zijn er 44.000 gevallen van mishandeling geregistreerd door de politie. Dit is een verdubbeling ten opzichte van tien jaar eerder.

De stijging van deze verschillende vormen van door de politie geregistreerd geweld kan een aantal oorzaken hebben. Een actievare houding van de politie speelt mogelijk een rol. In het geval van verkrachting kan bovendien de veranderde wetgeving van invloed zijn geweest. Sinds 1991 is ook verkrachting binnen het huwelijk strafbaar. Bovendien kunnen vanaf die tijd ook mannen juridisch gesproken als slachtoffer van verkrachting worden aangemerkt.

De stijging tussen 1995 en 2000 valt waarschijnlijk verder voor een deel toe te schrijven aan de veranderde wijze van gegevensverzameling. Deze verschillen in omstandigheden maken dat het op basis van deze gegevens moeilijk is om vast te stellen of er in de praktijk een verandering is opgetreden in het voorkomen van de verschillende vormen van geweld.

De geregistreerde misdrijven die gerekend worden tot schennis der eerbaarheid (bijv. exhibitionisme) vertonen een dalende tendens, vooral in vergelijking met 1980. Deze ontwikkeling heeft onder meer te maken met veranderende maatschappelijke opvattingen over de ernst van deze misdrijven en daarmee samenhangend een geringe aan-giftebereidheid en ook terughoudender beleid van de politie inzake verbalisering en opsporing.

Ophelderingen en gehoorde verdachten seksuele misdrijven en mishandeling

Geregistreerde misdrijven worden als opgehelderd beschouwd wanneer één of meer verdachten zijn gehoord. In 2000 is ruim de helft van de verkrachtingen opgehelderd.

De gehoorde verdachten betroffen nagenoeg allemaal mannen. Het aandeel minderjarige jongens was 16% onder de gehoorde verdachten. Het ophelderingspercentage bij aanrandingen ligt lager dan bij verkrachtingen: 41% van de geregistreerde aanrandingen werd in 2000 opgehelderd. Ook hier waren de gehoorde verdachten bijna uitsluitend mannen. Het aandeel minderjarigen onder hen was 35%.

In 2000 is de helft van de geregistreerde mishandelingen opgehelderd. In totaal werden bijna 30.000 verdachten gehoord. Ook bij mishandeling zijn de verdachten meestal mannen, toch is 10% van de gehoorde verdachten vrouw.

Tabel 8.2 Ter kennis van politie gekomen gevallen van mishandeling en seksuele misdrijven, 1995 en 2000

	mishandeling	schennis der eerbaarheid	verkrachting	aanranding	overige seksuele misdrijven
<i>geregistreerde misdrijven</i>					
1995	28.057	2529	1.470	2.485	*
2000	44.129	2454	1.648	2.896	2.535
<i>opgehelderde misdrijven</i>					
1995	14.199	836	815	904	846
2000	22.255	897	852	1.181	1.424
<i>ophelderings- percentage</i>					
1995	51	34	58	37	*
2000	50	37	52	41	56
<i>gehoorde verdachten</i>					
mannen					
1995	14.219	658	889	704	633
2000	22.656	899	838	902	1.338
vrouwen					
1995	1.100	12	33	8	53
2000	2.027	15	13	10	29
jongens					
1995	2.320	46	138	308	107
2000	4.163	88	161	500	209
meisjes					
1995	479	1	6	14	11
2000	919	1	4	7	7
totaal					
1995	18.118	717	1.066	1034	804
2000	29.765	1.003	1.016	1419	1.583

* Betrouwbare gegevens overige seksuele misdrijven 1995 zijn niet beschikbaar.

Bron: CBS (Politiestatistiek)

Vervolging en berechting van seksuele misdrijven en mishandeling

In 2000 zijn er 920 verkrachtingszaken ingeschreven bij de rechtbank. Dit zijn er meer dan het aantal door de politie opgehelderde verkrachtingen in dat jaar. Dit is mogelijk doordat zaken pas na enige tijd bij de rechtbank terechtkomen. Daarnaast geldt dat door de politie opgehelderde misdrijven meer dan één persoon kunnen betreffen, terwijl het bij een strafzaak altijd over één persoon gaat.

In 2000 zijn 380 verkrachtingszaken afgedaan door het Openbaar Ministerie (OM).³ Het grootste deel van deze zaken is geseponneerd op technische gronden. Verder zijn 380 verkrachtingszaken afgedaan door de rechtbank. Ruim driekwart hiervan heeft geleid tot een schuldigverklaring, waarbij 64% van de veroordeelden een gevangenisstraf kreeg opgelegd. Afdoeningen door het OM en door de rechtbank in 2000 hebben deels betrekking op zaken die al in eerdere jaren zijn ingeschreven bij de rechtbank.

Behalve verkrachtingszaken zijn er in 2000 ook 1.030 zaken bij de rechtbank ingeschreven die vielen onder 'overige seksuele misdrijven', 575 gevallen van schennis der eerbaarheid en 795 gevallen van aanranding.

In 2000 zijn ruim 16.000 zaken betreffende mishandeling ingeschreven bij de rechtbank. Hiervan zijn er in dat jaar 8.000 afgedaan door het OM en bijna 8.500 door de rechtbank. De afdoeningen door de rechtbank hebben in 93% van de gevallen geleid tot een schuldigverklaring, waarbij 16% van de veroordeelden een gevangenisstraf kreeg.

Tabel 8.3 Vervolg en berechting van mishandeling en seksuele misdrijven, 1995 en 2000

	mishandeling	schennis der eerbaarheid	verkrachting	aanranding	overige seksuele misdrijven
<i>ingeschreven rechtbankstrafzaken</i>					
1995	13.165	515	1.115	675	1.235
2000	16.325	575	920	795	1.030
<i>wo. minderjarigen</i>					
1995	1.745	25	150	205	150
2000	2.865	50	160	280	160
<i>afdoeningen door OM</i>					
1995	7.180	410	475	360	560
wv. technisch sepot	1.615	75	410	190	380
beleidssepot	2.005	190	40	105	140
transactie	2.280	95	0	25	0
2000	8.035	395	380	405	435
wv. technisch sepot	1.115	40	315	165	275
beleidssepot	1.810	115	25	100	90
transactie	3.830	145	5	75	15
<i>afdoeningen door rechtbank</i>					
1995	6.140	100	415	205	695
vrijspraken en ontslagen					
rechtsvervolgning	335	5	50	25	50
schuldigverklaringen	5.500	90	355	170	625
wo. (deels)					
onvoorwaardelijke gevangenisstraf	810	5	235	45	245
2000	8.420	170	380	390	750
vrijspraken en ontslagen					
rechtsvervolgning	515	15	70	40	60
schuldigverklaringen	7.835	155	295	340	680
wo. (deels)					
onvoorwaardelijke gevangenisstraf	1.290	15	190	75	210

Bron: CBS (Rechtbankstrafzaken)

8.3 Door vrouwen en mannen ervaren geweld

Slachtoffers van seksuele delicten en aard van het seksuele delict

In de CBS-enquête Permanent onderzoek leefsituatie (POLS) en voorheen de Enquête rechtsbescherming en veiligheid (ERV) is aan een steekproef van de bevolking van 15 jaar en ouder gevraagd of zij slachtoffer waren van diverse delicten. Anders dan de politie- en justitiestatistieken bieden deze bestanden de mogelijkheid wat meer te zeggen over slachtoffers van (seksueel) geweld.

Twee procent van de vrouwen van 15 jaar en ouder geeft aan in de voorafgaande twaalf maanden slachtoffer geweest te zijn van een of meer seksuele delicten. Het percentage

dat aangeeft hierdoor letsel te hebben ondervonden ligt in 2001 op zes; de variatie van jaar tot jaar in dit percentage valt mede toe te schrijven aan het kleine aantal waarnemingen. Het aantal mannen in de steekproef dat zegt slachtoffer te zijn geweest van een seksueel delict is te beperkt om erover te kunnen rapporteren.

Tabel 8.4 Vrouwelijke slachtoffers van seksuele delicten naar aard van het delict, 1992-2001 (in procenten)

	slachtoffers seksuele delicten	waarvan delicten met letsel
1992	2	8
1993	2	1
1994	3	0
1995	2	2
1996	1	2
1997	2	9
1998	2	6
1999	2	5
2000	2	3
2001	2	6

Bron: CBS (Enquête rechtsbescherming en veiligheid (ERV) 1992-1996; Permanent onderzoek leefsituatie (POLS) 1997-2001)

Aan degenen die slachtoffer zijn geworden van een seksueel delict is ook een vraag voorgelegd naar de aard van het delict. Verreweg het grootste deel van hen kwalificeerde de gebeurtenis als ‘vervelend of kwetsend gedrag’. Het aandeel van de slachtoffers dat het gedrag had ervaren als een poging tot verkrachting of aanranding lag in de periode 1999-2001 tussen de 6% en 9%, terwijl 2% tot 4% van de slachtoffers zei dat sprake was geweest van aanranding of verkrachting.

Tabel 8.5 Vrouwelijke slachtoffers van seksuele delicten naar aard van het delict, 1992-2001 (in procenten)

	verkrachting, aanranding	poging tot verkrachting/ aanranding	vervelend of kwetsend gedrag	anders	totaal
1992	4	18	75	3	100
1993	3	11	84	2	100
1994	4	2	93	1	100
1995	1	8	90	2	100
1996	2	8	89	0	100
1997	2	7	83	7	100
1998	0	10	75	15	100
1999	4	6	81	8	100
2000	2	9	84	5	100
2001	–	6	86	8	100

Bron: CBS (Enquête rechtsbescherming en veiligheid (ERV) 1992-1996; Permanent onderzoek leefsituatie (POLS) 1997-2001)

Opgemerkt moet worden dat het hier gaat om de eigen inschatting van de respondent. Hierdoor is de kwalificatie ‘seksueel delict’ niet zonder meer te vergelijken met de aanduiding ‘seksueel misdrijf’ in de statistieken van de politie over geregistreerde criminaliteit of in de rechtbankstatistieken.

Slachtoffers van mishandeling

Eén procent van de vrouwelijke bevolking zegt in de voorafgaande twaalf maanden het slachtoffer van mishandeling te zijn geweest; bij de mannen bedraagt het percentage 2 tot 3. Deze percentages lijken tamelijk stabiel in de loop van de periode 1992-2001. Vanwege het kleine aantal slachtoffers in de steekproef is slechts een klein aantal kenmerken van slachtoffer of delict voldoende betrouwbaar te beschrijven.

Het percentage vrouwen dat zegt letsel te hebben opgelopen door de mishandeling schommelt rond de 50; bij de mannen is het aandeel slachtoffers met letsel gemiddeld iets lager. Uit het grillige verloop van het aandeel delicten met letsels – mede veroorzaakt door de kleine aantallen waarnemingen – is geen duidelijke trend af te leiden.

Tabel 8.6 Slachtoffers van mishandeling en het aandeel delicten met letsel, 1992-2001 (in procenten)

	vrouwen		mannen	
	slacht-offers	delicten met letsel	slacht-offers	delicten met letsel
1992	1	a	3	62
1993	1	a	2	49
1994	1	a	2	40
1995	1	a	2	50
1996	0	a	2	37
1997	1	b	2	47
1998	1	b	3	42
1999	1	c	2	44
2000	1	c	2	45
2001	1	d	3	39

a Gemiddelde over 1992-1996: 53.

b Gemiddelde over 1997-1998: 54.

c Gemiddelde over 1999-2000: 47.

d Gemiddelde over 2000-2001: 45.

Bron: CBS (Enquête rechtsbescherming en veiligheid (ERV) 1992-1996; Permanent onderzoek leefsituatie (POLS) 1997-2001)

Plaats van mishandeling en seksueel delict

Vrouwen die het slachtoffer zijn geweest van een seksueel delict is dat even vaak op werk of school overkomen als in een horecagelegenheid; in bijna een kwart van de gevallen. Mishandeling van vrouwen komt in drie van de tien gevallen voor op straat

en in 22% van de gevallen op werk of school. Daarnaast komt dit delict ook relatief vaak voor in de huiselijke sfeer; in 12% van de gevallen is het vrouwen thuis overkomen en in hetzelfde percentage gevallen in een andere woning.

Mannen zijn veel minder vaak thuis mishandeld; hen overkwam het vooral op straat (43%). In vergelijking met vrouwen worden mannen vaker het slachtoffer van mishandeling in een café, bar of disco: in 21% van de gevallen. Dertien procent van de mannelijke slachtoffers werd mishandeld op werk of school.

Tabel 8.7 Slachtoffers van mishandelingen en seksuele delicten naar plaats van het delict, 2000-2001 (in procenten)

	mishandeling		seksuele delicten
	vrouwen	mannen	vrouwen
bij persoon thuis	12	5	9
in een andere woning	12	3	6
in een café, bar of disco	5	21	24
op straat	30	43	17
op/bij een station, bushalte	2	1	3
in tram, bus, trein	3	1	4
in een auto	2	1	–
op werk, op school	22	13	24
in/bij winkel, warenhuis	1	–	2
in/bij sportveld, sporthal, kleedruimte	2	3	3
in/bij parkeerterrein, park, strand	3	2	3
elders	5	7	6
totaal	100	100	100
aantal delicten in steekproef (absoluut)	146	352	365

Bron: CBS (Permanent onderzoek leefsituatie (POLS) 2000-2001)

Ander slachtofferonderzoek

In de literatuur over geweld tegen vrouwen wordt doorgaans aangenomen dat niet alleen de politie- en justitiestatistieken maar ook de algemene slachtofferonderzoeken een onderrapportage leveren van het voorkomen van geweld. Wat de eerste bron betreft is uit onderzoek bekend dat lang niet alle slachtoffers met hun verhaal naar de politie gaan. Bovendien monden niet alle delicten die bij de politie bekend worden uit in een proces-verbaal, waardoor ze in de registratie terecht zouden komen. Dat laatste kan een gevolg zijn van het feit dat niet alle slachtoffers bereid zijn uiteindelijk aangifte te doen, evenals van de wijze waarop bij de politie met de slachtoffers wordt omgegaan. De onderrapportage bij de algemene slachtofferenquêtes kan verschillende oorzaken hebben. Vanwege de gevoeligheid van het onderwerp willen mensen wellicht niet meewerken aan een dergelijk type onderzoek. Bovendien blijkt de wijze van bevraging invloed te hebben op het al of niet rapporteren van geweldservaringen. Het feit dat de enquêtes vooral zijn gericht op criminaliteit kan ertoe leiden dat met name delicten

worden gemeld die door vreemden zijn gepleegd en niet seksuele misdrijven gepleegd door daders uit de naaste omgeving; zeker wanneer bij het interview ook andere leden van het huishouden aanwezig waren. In het verleden zijn er verschillende onderzoeken gedaan die specifiek waren gericht op geweld binnen relaties, in de hoop een meer volledig beeld te verschaffen van de omvang van het voorkomen van geweld tegen vrouwen.

Tabel 8.8 Bevindingen uit een aantal grootschalige onderzoeken naar ervaren geweld

onderzoek	onderzoekspopulatie	soort gebeurtenis	bevindingen
seksueel misbruik van meisjes door verwanten (Draijer 1988)	aselecte steekproef van vrouwen tussen de 20 en 40 jaar (n = 1.054)	seksueel misbruik in de jeugd (< 16 jaar)	15% was ooit door één of meer verwanten misbruikt; ^a bijna een kwart is ooit door anderen dan verwanten misbruikt; bij bijna 7% van de ondervraagden was sprake van ernstig seksueel misbruik
geweld tegen vrouwen in heteroseksuele relaties (Römkens 1989)	aselecte steekproef van vrouwen tussen de 20 en 60 jaar (n = 1.016)	geweld tegen vrouwen in heteroseksuele relaties	11% heeft herhaald en matig tot zeer ernstig geweld van een mannelijke partner meegemaakt; 9% heeft incidenteel en in het algemeen minder ernstig geweld meegemaakt; 7% is in een relatie met een man ooit slachtoffer geweest van verkrachting en/of gedwongen seks.
huiselijk geweld (Van Dijk et al. 1997)	aselecte steekproef van vrouwen en mannen tussen de 18 en 70 jaar (n = 1.005)	ervaringen met geweld door de (ex-)partner, gezins- en familieleden en huisvrienden	45% is ooit het slachtoffer geworden van niet incidenteel huiselijk geweld; 10% is aangeraakt met ongewenste seksuele bedoelingen; 8% is gedwongen tot seksuele handelingen; 4% is verkracht.
agressie en geweld op het werk (Smulders en Klein Hesselink 1999)	aselecte steekproef van werknemers (n = 1.065)	ervaringen met lichamelijk geweld, intimidatie, seksuele discriminatie en ongewenste seksuele aandacht op de werkplek	6% van de vrouwen en 1% van de mannen meldt seksuele discriminatie en/of ongewenste seksuele aandacht te hebben ervaren; vrouwen, jongeren en werknemers die veel met het publiek te maken hebben of die in nacht- en weekenddienst werken worden meer dan anderen geconfronteerd met seksuele intimidatie

a Het betreft zowel (al dan niet ontbloot) betasten als (pogingen tot) penetratie.

Tabel 8.8 biedt een overzicht van de uitkomsten van drie grote landelijke onderzoeken over (seksueel) geweld binnen relaties. Deze onderzoeken lijken erop te duiden dat de omvang van geweld tegen vrouwen veel groter is dan uit de algemene slachtoffer-enquêtes naar voren komt. De gegevens uit de verschillende onderzoeken kunnen echter niet zonder meer vergeleken worden, bijvoorbeeld omdat de gehanteerde termen en definities niet overeenkomen en de periode waarover respondenten gevraagd werd te rapporteren in de drie specifieke onderzoeken veel langer is dan die in de algemene slachtoffer-enquêtes.

De tabel bevat tevens de bevindingen van een onderzoek naar ervaringen met geweld op het werk. Daarin is gevraagd naar verschillende geweldservaringen op het werk in de eraan voorafgaande twaalf maanden. Twee procent van de werknemers rapporteert in die periode te zijn geconfronteerd met ongewenste seksuele aandacht. Vrouwen melden zesmaal zo vaak als mannen dat zij geconfronteerd zijn geweest met ongewenste seksuele belangstelling en seksuele discriminatie.

8.4 Geweld tegen vrouwen volgens registraties van hulpverleners

Een laatste bron van informatie om een beeld te schetsen van aard en omvang van geweld tegen vrouwen bestaat uit de diverse registratiesystemen van hulpverleners. Het aantal hulpverlenende instanties dat te maken krijgt met slachtoffers van geweld is groot en divers. Lang niet alle instellingen hebben echter een registratie die het mogelijk maakt om de voor deze monitor gewenste informatie te presenteren.

Deze editie van de Emancipatiemonitor biedt een actualisering van de gegevens uit de bronnen die ook de vorige keer zijn geraadpleegd. Allereerst gaat het om gegevens vanuit de eerste lijn, namelijk huisartsen. Actualisering is helaas slechts mogelijk tot en met de gegevens van het jaar 1999, sindsdien wordt fysiek geweld niet meer apart geregistreerd. Ten tweede komen cijfers vanuit de maatschappelijke opvang aan bod en tot slot gegevens over kindermishandeling, afkomstig van de Advies- en Meldpunten Kindermishandeling.

Aantal meldingen van geweld bij huisartsen

Een landelijk netwerk van huisartsen dat 1% van de Nederlandse bevolking bestrijkt, rapporteert wekelijks aan het NIVEL over de ziektebeelden, gebeurtenissen en verrichtingen in hun praktijk (Continue Morbiditeits Registratie, Peilstations Nederland). Van 1996 tot 2000 is ook eenzijdig fysiek geweld tegen personen apart in de weekstaat opgenomen.

Uit de bevindingen blijkt dat in 1999 zeven van de 10.000 mannen en elf van de 10.000 vrouwen slachtoffer waren van eenzijdig fysiek geweld. Vooral 15-19-jarigen blijken het slachtoffer te worden van dergelijk geweld. Meisjes en vrouwen zijn over het algemeen vaker slachtoffer. De rapportage vermeldt dat wanneer vrouwen het slachtoffer zijn de dader in meerderheid een bekende is (80%), zijn mannen het slachtoffer dan is ruim 65% van de daders onbekend (Bartelds 2000). Omdat het aantal

gevallen dat huisartsen melding maken van fysiek geweld relatief klein is, is het nauwelijks mogelijk meer in detail in te gaan op achtergrondkenmerken van de slachtoffers.

Tabel 8.9 Aantal meldingen van slachtoffers van eenzijdig fysiek geweld bij huisartsen per 10.000 mannen en vrouwen, 1996-1999

	mannen	vrouwen	totaal
1996	6	5	5
1997	8	10	9
1998	8	9	8
1999	7	11	9

Bron: Bartelds (2000)

Maatschappelijke opvang

Een type hulpverlening waar relatief veel slachtoffers van seksueel geweld worden aangetroffen, is de maatschappelijke opvang. Deze instellingen bieden opvang en hulpverlening aan mensen die door psychosociale problematiek tijdelijk geen eigen huis hebben of niet in hun thuisomgeving kunnen blijven. De maatschappelijke opvang bestaat uit vijf werksoorten: vrouwenopvang (Blijf-van-m'n-lifhuizen, Fiom-huizen, vrouwenopvangcentra), algemene crisisopvang, dak- en thuislozenzorg (internaten, passantenverblijven en sociale pensions), begeleid wonen (vrouwenopvang en overige opvang) en evangelische opvang. Het zal duidelijk zijn dat in de vrouwenopvang alleen vrouwen (en hun kinderen) zich kunnen aanmelden. Bij de andere typen maatschappelijke opvang melden zich zowel vrouwen als mannen aan.

De volgende tabellen over de maatschappelijke opvang hebben betrekking op de situatie met ingang van het jaar 2000. Het presenteren van oudere cijfers is hier om twee redenen achterwege gelaten. In de eerste plaats worden recentelijk de begeleid-wonenvoorzieningen apart vermeld. In de tweede plaats hebben de cliëntgegevens vanaf 2000 betrekking op alle cliënten die in de opvang verbleven (in de jaren daarvoor werd alleen gerapporteerd over de cliënten die in een bepaald jaar zijn opgenomen).

Tabel 8.10 toont allereerst aan dat het aantal aanmeldingen in de maatschappelijke opvang is toegenomen. Daarmee zet de ook al in eerdere jaren geconstateerde stijging door. Het aantal aanwezigen is in 2001 opvallend genoeg echter vrijwel gelijk aan de situatie in 2000. Navraag bij de Federatie Opvang leert dat hiervoor verschillende oorzaken zijn aan te wijzen, zoals: moeizame doorstroming, zwaardere problematiek, gebrek aan goedkope huurwoningen, het effect van preventieprojecten, en opnamestops (vanwege personeelstekorten).

Tabel 8.10 Aanmeldingen en aanwezig in de maatschappelijke opvang naar werksoort, 2000-2001

	2000		2001*	
	aanmeldingen ^a	aantal aanwezig ^b	aanmeldingen ^a	aantal aanwezig ^b
Blijf-van-m'n-lifhuizen	8.060	3.195	9.457	3.348
Fiom-huizen/vrouwenopvangcentra	18.793	7.057	22.897	6.367
begeleid wonen vrouwenopvang	272	667	812	627
algemene crisisopvangcentra	21.668	8.610	23.328	9.117
dak- en thuislozeninternaten	7.169	5.577	8.307	5.325
begeleid wonen overige opvang	1.080	1.547	1.191	1.952
totaal	57.042	26.653	65.992	26.736

a Het betreft het aantal cliëntsystemen: individuele aanmelders en bijvoorbeeld moeders met kinderen worden als eenheid geteld.

b Betreft het totaal aantal aanwezigen gedurende een jaar (= cliënten).

* Voorlopige cijfers.

Bron: Federatie opvang/NIZW (2001 en 2002)

In tabel 8.11 is weergegeven in hoeverre geweld een van de belangrijkste problemen is bij de aanwezige volwassenen. Hieruit blijkt duidelijk dat vrouwen met een gewelds-ervaring vooral in de vrouwenopvang belanden. Uit de cijfers van de algemene voorzieningen (algemene crisisopvang, dak- en thuislozenzorg en 'begeleid wonen/overige opvang') kan overigens niet worden afgeleid hoeveel vrouwen die daar terecht komen slachtoffer zijn van geweld, aangezien een groot deel van de cliënten in deze voorzieningen van het mannelijk geslacht is.

Tabel 8.11 Aandeel cliënten^a waarbij een vorm van geweld voorkwam, 2001 (in procenten)

	Blijf-van-m'n-lifhuizen	Fiom-huizen/vrouwenopvang	begeleid wonen vrouwenopvang	algemene crisis opvang	dak- en thuislozenzorg	begeleid wonen overige opvang	totaal
geen vorm van geweld	6	42	52	82	96	88	66
alleen seksueel geweld	60	39	34	7	2	6	20
alleen ander geweld	7	8	8	8	2	4	7
seksueel en ander geweld	28	12	6	3	0	2	8
totaal	100	100	100	100	100	100	100

a Zelfstandig opgenomen of mee-opgenomen volwassen cliënten; bij instellingen van het Leger des Heils gaat het om personen van 15 jaar en ouder.

Bron: Federatie opvang/NIZW (2002)

In de jaaroverzichten worden de aanwezigen in de maatschappelijke opvang uitgesplitst naar diverse achtergrondkenmerken. In de volgende twee tabellen geven we deze alleen weer voor de vrouwenopvang. Tabel 8.12 laat zien dat vooral vrouwen van 21 tot en met 40 jaar een groot deel van het cliëntenbestand vormen. Over de jaren heen bezien (niet in de tabel) gaat het steeds om ongeveer driekwart van de cliënten.

Tabel 8.12 Leeftijd van zelfstandig opgenomen en mee-opgenomen volwassen cliënten in voorzieningen voor vrouwenopvang, 2001

	Blijf-van-m'n-lijfhuizen	Flom-huizen/ vrouwenopvang	begeleid wonen vrouwenopvang
≤ 18 jaar	0,3	2,8	0,7
18-20 jaar	5,8	11	16
21-30 jaar	47,6	42,3	42,7
31-40 jaar	33,4	30,5	25,1
41-50 jaar	10,6	9,7	12,4
51-60 jaar	2,2	2,4	1,6
≥ 61 jaar	0,2	1,1	1,6
totaal	100	100	100

Bron: Federatie opvang/NIZW (2002)

In de instellingen voor vrouwenopvang verblijven relatief veel cliënten van allochtone herkomst: ongeveer zes van de tien. Marokkaanse vrouwen vormen de grootste categorie onder hen, dit was in eerdere jaren ook steeds de grootste groep.

Tabel 8.13 Herkomst^a van opgenomen cliënten in voorzieningen voor vrouwenopvang, 2001 (in procenten)

	Blijf-van-m'n-lijfhuizen	Flom-huizen/ vrouwenopvang	begeleid wonen vrouwenopvang
autochtoon	38,6	39	42,3
Suriname	7,1	8,9	10,5
Marokko	15	13,3	10,3
Turkije	10,6	6,9	7,1
Antillen/Aruba	3	4,8	8,8
Indonesië	1	1,2	0,8
overig allochtoon, doelgroep ^b	17,7	19,5	16,2
allochtoon, niet doelgroep ^b	6,2	5,5	3,9
onbekend	0,8	0,9	0
totaal	100	100	100

a Geboorteland van de cliënt en van (een van beide) ouders.

b Het onderscheid tussen doelgroep en niet-doelgroepen is gebaseerd op het gemiddeld inkomen per hoofd van de bevolking.

Bron: Federatie opvang/NIZW (2002)

Kindermishandeling

Een indicatie van het voorkomen van kindermishandeling kan onder meer ontleend worden aan het aantal contacten met de Advies- en meldpunten kindermishandeling (AMK's). De AMK's maken onderscheid tussen vijf vormen van mishandeling: psychisch geweld, affectieve verwaarlozing, lichamelijke verwaarlozing, mishandeling en seksueel misbruik. In de praktijk is vaak sprake van een combinatie van deze vormen. De AMK's registreren echter alleen de vorm die het meest op de voorgrond treedt. In 2000 ging het in 19% van de gevallen om seksueel misbruik (NIZW 2001).

Het totaalaantal keer dat contact werd gezocht met een AMK vertoont al verschillende jaren een stijgende lijn. In 2000 is er ruim 21.000 maal contact gezocht met een AMK. Vergelijking van de cijfers van 1997 met die van 2000 laat een stijging van het aantal contacten zien van 46%. Gemiddeld werd in 1998 over één op de 235 kinderen en in 2000 over één op de 181 contact gelegd met de AMK's. Over meisjes wordt vaker contact opgenomen dan over jongens, en dit verschil wordt groter naarmate het om oudere kinderen gaat (zie tabel 8.14).

Tabel 8.14 Aantal contacten wegens vermoedens van kindermishandeling naar leeftijd en sekse, 1997-2000

leeftijd	meisjes				jongens			
	1997	1998	1999	2000	1997	1998	1999	2000
0-2 jaar	814	977	2.001	1.364	816	910	1.735	1.295
3-5 jaar	1.676	1.140	1.669	2.287	1.516	1.119	1.611	2.102
6-8 jaar	1.720	1.327	1.802	2.497	1.614	1.326	1.724	2.341
9-11 jaar	1.371	1.379	1.694	2.171	1.197	1.325	1.646	2.265
12-14 jaar	1.377	1.187	1.475	2.134	912	1.026	1.255	1.626
15-17 jaar	1.082	996	1.167	1.802	488	735	683	922
18 jaar	307	482	285	357	112	300	185	183
totaal	8.347	7.488	10.093	12.612	6.655	6.741	8.839	10.743

Bron: Baeten en De Kinderen (2000); NIZW/Expertisecentrum kindermishandeling (2001) ook hun website.

Kijkend naar de verschillende vormen van mishandeling blijkt dat er behalve bij seksueel misbruik, geen opvallende verschillen tussen jongens en meisjes zijn. Bij vermoedens van seksueel misbruik gaat het in driekwart van de gevallen om een meisje.

8.5 Opvattingen over geweld tegen vrouwen

De voorlichtingscampagne 'seks is natuurlijk, maar nooit vanzelfsprekend' uit de jaren negentig van de vorige eeuw was een spraakmakend voorbeeld van het beleid gericht op de preventie van seksueel geweld. Het voorkomen van stereotiepe beelden van mannelijkheid en vrouwelijkheid en de invloed daarvan op eigen verwachtingen en gedrag in (intieme) heteroseksuele relaties werd als een belangrijke oorzaak gezien van het voorkomen van seksueel geweld.

In een opiniepeiling onder een representatieve steekproef van de Nederlandse bevolking is een aantal uitspraken voorgelegd om na te gaan hoe men denkt over een aantal ‘seksuele omgangsvormen’.⁴ De voorgelegde items roepen bij lezing nogal eens afkeurende reacties op. De uitspraken zouden achterhaald zijn en niet meer passen bij de moderne positieve attitude tegenover de seksuele zelfbeschikking van vrouwen.

Tabel 8.15 Opvattingen van mannen en vrouwen over ‘seksuele omgangsvormen’, 2002 (in procenten)

	mannen			vrouwen		
	eens	neutraal	oneens	eens	neutraal	oneens
Wanneer een vrouw na een avondje uit een man thuis nog wat te drinken aanbiedt, betekent dat vaak dat ze ook seks wil	14	26	60	7	12	81
Als een vrouw nee zegt tegen seksuele toenadering, bedoelt ze ook nee	85	11	5	94	4	2
Als een man een vrouw in het voorbijgaan een tik op haar billen geeft, is dat voor haar een compliment	9	14	78	5	10	85
Op seksueel gebied hoort een man het initiatief te nemen	5	23	73	8	20	72
Jongens en mannen drijven nog te vaak hun zin door in seksuele relaties	47	32	21	54	31	15
Als een man een vaste relatie heeft of is getrouwd, dan heeft hij recht op seks	33	24	43	18	18	64
Vrouwen vatten tegenwoordig gedrag van mannen te gauw op als seksuele intimidatie	47	33	21	34	31	35

Bron: SCP (Emop2002)

Tabel 8.15 laat zien dat de opvattingen over ‘seksuele omgangsvormen’ van een ruime meerderheid van de ondervraagden een voor vrouwen positieve houding reflecteren. Van een algemeen gedeelde positieve houding is echter geen sprake. Met name valt op dat een aanzienlijk percentage mannen en vrouwen instemt met de uitspraak dat een man recht heeft op seks wanneer hij een vaste relatie heeft of is getrouwd (33% van de mannen en 18% van de vrouwen). Uit de tabel blijkt bovendien dat vrouwen en mannen over het algemeen verschillend denken over de items. Met uitzondering van de vierde uitspraak – op seksueel gebied hoort een man het initiatief te nemen – zijn alle verschillen tussen de seksen significant.

In de opiniepeiling zijn ook enkele stellingen over mishandeling voorgelegd (tabel 8.16). Ook hierover verschillen vrouwen en mannen van mening. Mannen vinden vaker dan vrouwen dat in geval van vrouwenmishandeling man én vrouw daar schuld aan hebben. Bovendien kijken de seksen er anders tegenaan wat er bij mishandeling moet gebeuren. Vrouwen vinden vaker dat de man in dat geval het huis uit moet. De verschillen in verwachting over de opstelling van de politie zijn niet significant.

Tabel 8.16 Opvattingen van vrouwen en mannen over een aantal stellingen, 2002
(in procenten)

	mannen			vrouwen		
	eens	neutraal	oneens	eens	neutraal	oneens
Wanneer een man zijn vrouw mishandelt zou hij het huis moeten verlaten en niet de vrouw (zoals nu meestal het geval is)	80	15	5	93	5	1
Bij mishandeling van vrouwen geldt: waar twee vechten hebben twee schuld	17	19	64	12	13	75
Bij geweld in de privé-sfeer moet de politie zich terughoudend opstellen	15	10	75	11	10	80

Bron: SCP (Emop2002)

8.6 Preventie van geweld en verbetering van de hulp aan slachtoffers

Zoals in de inleiding van dit hoofdstuk is gemeld, is de informatievoorziening over het onderwerp geweld tegen vrouwen gebrekkig. Voor het rapporteren over de aard en omvang van geweld tegen vrouwen kon nog geput worden uit diverse bronnen, maar er zijn vrijwel geen bronnen om te rapporteren in hoeverre de beleidsdoelen in de praktijk doorwerken. Recent is nog door het Verwey-Jonker Instituut in kaart gebracht hoe het staat met de informatievoorziening over de aanpak van huiselijk geweld (Lünnemann 2002). Dit werd gedaan met het oog op het samenstellen van een monitor over de aanpak van huiselijk geweld. Ook daar bleek echter dat een dergelijke ambitie op dit moment niet te realiseren valt. Het beantwoorden van de vraag hoe het gesteld is met het beleid ter voorkoming van geweld tegen vrouwen en ter verbetering van de hulp aan slachtoffers was en blijft kortom buitengewoon lastig.

In deze Emancipatiemonitor komen achtereenvolgens drie bronnen ter sprake: een ook al in de vorige Emancipatiemonitor aangehaald onderzoek over beleid aangaande seksuele intimidatie op de werkplek, een inventariserend onderzoek naar de reactie van de politie op huiselijk geweld, en een inventariserend onderzoek naar de kwaliteit van de hulp aan slachtoffers van seksueel geweld.

Seksuele intimidatie op de werkplek

In de vorige editie van de Emancipatiemonitor (Keuzenkamp en Oudhof 2000) zijn gegevens verwerkt over het beleid aangaande seksuele intimidatie op de werkplek. Deze gegevens waren verzameld ten tijde van de invoering van de nieuwe Arbeidsomstandighedenwet in 1994 en ten behoeve van een evaluatie van die wet vijf jaar daarna. Daaruit bleek onder meer dat in 1999 vier van de tien werkgevers geen enkele maatregel hadden getroffen ter preventie van, opvang van en nazorg bij seksuele intimidatie. Dit was weliswaar een verbetering ten opzichte van 1995 (toen ging het om 5 van de 10 werkgevers), maar het betrof nog altijd een aanzienlijk aantal bedrijven (Soethout en Sloep 2000). Of deze positieve trend zich verder heeft doorgezet is niet bekend.

Reactie van de politie op huiselijk geweld

Op grond van een beleidsbrief van het ministerie van BZK dienen de regiokorpsen in 2001 te werken aan een protocol of structurele aanpak van huiselijk geweld. In opdracht van het Wetenschappelijk Onderzoeks- en Documentatiecentrum (WODC) is in 2001 een inventariserend onderzoek uitgevoerd om inzicht te verkrijgen hoe de politie op dat moment omgaat met signalen, meldingen en aangiften van huiselijk geweld en welke resultaten met de invoering van protocollen worden bereikt.

Huiselijk geweld is in het onderzoeksrapport gedefinieerd als “lichamelijk of geestelijk geweld tussen personen in zelfgekozen (ex-)intieme relaties (niet gebaseerd op bloedbanden)” (Spapens et al. 2001: 28). Uit het onderzoek bleek dat het grootste deel van de regiokorpsen begin 2001 geen protocol of gestructureerde aanpak van huiselijk geweld kende. Een belangrijk deel gaf aan wel bezig te zijn met de ontwikkeling van een meer gestructureerde aanpak. Hoe de politie in de dagelijkse praktijk omgaat met huiselijk geweld is nader onderzocht bij een selectie van zes regiokorpsen, waarvan de helft wel en de andere helft geen protocol of gestructureerde aanpak kent. Daaruit blijkt onder meer dat het werken met protocollen op het moment van onderzoek vooral zichtbaar positieve gevolgen heeft voor de kwaliteit waarmee meldingen en aangiften op het politiebureau worden behandeld. In potentie hebben protocollen nog meer positieve effecten, maar daarvoor dienen zij specifiek te worden uitgewerkt. Overigens wordt opgemerkt dat protocollen waardevol zijn, maar dat daarnaast ook andere maatregelen nodig zijn om de aanpak van huiselijk geweld te verbeteren (deskundigheidsbevordering, specifieke aandachtsfunctionarissen, strafrechtelijke daderhulpverlening en afspraken met het Openbaar Ministerie en hulpverlenende instanties over opvang en vervolgacties) (Spapens et al. 2001).

Verbetering hulp aan slachtoffers

Speciaal ten behoeve van deze editie van de Emancipatiemonitor is een onderzoek uitgevoerd door TransAct, het landelijk expertisecentrum seksespecifieke zorg en seksueel geweld. TransAct stimuleert in opdracht van de minister van VWS verbetering van de kwaliteit van de hulpverlening en het beleid aangaande seksueel geweld. Eind jaren negentig ontwikkelde TransAct met de GGZ kwaliteitscriteria voor hulpverlening na seksueel geweld. De zorgkantoren en de Inspectie voor de gezondheidszorg kregen een bijbehorende checklist. In die tijd heeft de minister van VWS via beleidsbrieven GGZ-Nederland en Zorgverzekeraars Nederland aangespoord om de hulpverlening aan slachtoffers van seksueel geweld te verbeteren en daarbij bij voorkeur gebruik te maken van de instrumenten die door TransAct zijn ontwikkeld. Zoals hierna duidelijk zal worden is hieraan tot op heden in de praktijk amper gehoor gegeven.

Via een enquête onder GGZ-instellingen, de Inspectie voor de gezondheidszorg en de zorgverzekeraars is in het voorjaar van 2002 nagegaan hoe het momenteel is gesteld met het kwaliteitsbeleid gericht op hulp na seksueel geweld en in hoeverre de door TransAct ontwikkelde instrumenten bekend zijn en gebruikt worden. Hierna volgt een aantal bevindingen uit die enquête (zie voor een volledig verslag van de opzet en uitkomsten van het onderzoek: www.transact.nl).

Van de GGZ-instellingen heeft iets minder dan twee derde een specifiek kwaliteitsbeleid gericht op hulp na seksueel geweld. Dit krijgt bijvoorbeeld gestalte via specifieke aandachtsfunctionarissen en zorgprogramma's. Daarnaast kennen veel instellingen een veiligheidsbeleid om seksueel misbruik binnen de instelling te voorkomen. De kwaliteitscriteria van TransAct zijn over het algemeen wel bekend, maar worden slechts beperkt gebruikt (in 6 van de bevraagde 15 instellingen).

De Inspectie en de zorgkantoren vinden goede hulpverlening na seksueel geweld wel een belangrijk onderwerp, maar houden in de praktijk nauwelijks toezicht en controle op dit specifieke terrein. Voor de zorgkantoren is het een te specifiek onderwerp voor de aard van hun contact met de GGZ-instellingen. Het *algemene toezicht* van de Inspectie is evenmin ingericht om toe te zien op deze problematiek. De checklist van TransAct is wel redelijk bekend, maar wordt nauwelijks gebruikt. Een mogelijk lichtpuntje is dat uit de inventarisatie van TransAct is gebleken dat er binnen de Inspectie wel draagvlak bestaat voor het houden van zogenaamd *thematisch toezicht* naar de stand van zaken van de hulpverlening na seksueel geweld.

Tabel 8.17 Bekendheid en gebruik van door TransAct ontwikkelde instrumenten bij GGZ-instellingen, Inspectie voor de gezondheidszorg en zorgkantoren, 2002

kwaliteitscriteria en checklist	bekend	gebruikt	totaal (n)
GGZ-instellingen	13	6	15
Inspectie	3	2	6
zorgkantoren	5	–	6

Bron: Van Beek en Cense (2002)

Uit de nadere inventarisatie van het kwaliteitsbeleid van GGZ-instellingen blijkt dat de meeste hulpaanbieders bij de intake standaard vragen naar ervaringen met seksueel misbruik. Dit wordt wel in dossiers genoteerd, maar komt zelden terug in de systematische registraties.

Ook geeft de meerderheid van de instellingen aan wel voldoende specialisten in huis te hebben, maar de basisdeskundigheid schiet veelal tekort. Dit uit zich mede in het ontbreken van een integraal zorgaanbod in de regio.

Hoe het is gesteld met de kwaliteit van de hulpverlening is op grond van dit onderzoek moeilijk te zeggen. Het gebrek aan toezicht hierop door de Inspectie en vanuit de zorgkantoren is daaraan mede debet. Wel is uit de inventarisatie naar voren gekomen dat het hulpaanbod nog onvoldoende aansluit op specifieke doelgroepen, zoals allochtonen, mannen met misbruikervaringen en mensen met een handicap.

De Inspectie speelt momenteel vooral een rol bij gevallen van seksuele intimidatie of misbruik binnen instellingen. Al jarenlang gaat meer dan de helft van de meldingen van calamiteiten over seksuele intimidatie. De Inspectie heeft het meeste zicht op meldingen van seksueel misbruik door hulpverleners binnen instellingen. Naar schatting heeft 90% van de instellingen een protocol waarin staat hoe te handelen bij seksueel misbruik. Seksueel misbruik door medecliënten of mensen van buiten wordt echter minder systematisch gemeld door instellingen en seksuele intimidatie door zelfstandig gevestigde hulpverleners en artsen valt bijna geheel buiten het blikveld van de Inspectie.

8.7 Slotbeschouwing

Aard en omvang

Geweld tegen vrouwen komt nog altijd veelvuldig voor, zo blijkt uit de verschillende informatiebronnen waaruit voor dit hoofdstuk is geput. Of de mate waarin vrouwen slachtoffer worden van geweld de afgelopen jaren is veranderd, valt op grond van de gegevens echter moeilijk te zeggen. De Politiestatistiek wijst op een toename van het aantal verkrachtingen, aanrandingen, mishandelingen en ‘overige seksuele misdrijven’. Deze stijging kan echter vermoedelijk voor een deel worden toegeschreven aan een actievere houding van de politie. Slachtofferenquêtes wijzen op een tamelijk constant aantal slachtoffers van seksuele delicten en mishandeling. Verschillende registraties van hulpverleners ten slotte duiden daarentegen weer op een toename van het voorkomen van geweld tegen vrouwen.

Het is op grond van de beschikbare gegevens maar beperkt mogelijk om meer zicht te bieden op de achtergrondkenmerken van de slachtoffers. De Politiestatistiek biedt daarover geen informatie. Slachtofferenquêtes leren dat slachtoffers van seksuele misdrijven meestal vrouw zijn, terwijl mannen vaker het slachtoffer worden van mishandeling. Mannen die worden mishandeld overkomt dat vooral op straat en in andere publieke ruimten. Mishandeling van vrouwen vindt relatief vaak in de privé-omgeving plaats. De registratiegegevens lijken erop te wijzen dat vooral jongere vrouwen slachtoffer worden van geweld. In hoeverre autochtone of allochtone vrouwen vaker slachtoffer zijn, is niet bekend. Het verslag van het onderzoek naar het voorkomen van huiselijk geweld bij allochtonen, dat in opdracht van het ministerie van Justitie is uitgevoerd, is nog niet verschenen.

Al in de vorige editie van de Emancipatiemonitor werd vastgesteld dat verbetering van de informatievoorziening noodzakelijk is om een beter zicht te verkrijgen op aard en omvang van geweld tegen vrouwen. Daarbij werd onder meer enige hoop gevestigd op de verdere ontwikkeling van de Politiestatistiek, waardoor meer achtergrondinformatie over de slachtoffers beschikbaar zou komen. Op dit moment is een dergelijke verbetering echter nog niet gerealiseerd. Behalve de Politiestatistiek zullen echter altijd

aanvullingen nodig zijn uit andere bronnen. Niet alle slachtoffers gaan immers naar de politie. Slachtofferenquêtes zijn dan ook noodzakelijk, waarbij de huidige slachtofferenquêtes maar beperkt kunnen voorzien in de informatiebehoefte. Ook deze enquêtes leveren vermoedelijk onderrapportage op van het voorkomen van geweld tegen vrouwen. Zij hebben betrekking op een breed scala aan gebeurtenissen en zijn niet specifiek toegerust op het stellen van vragen over gevoelige kwesties als (seksueel) geweld in de privé-sfeer. Vanwege het algemene karakter van de slachtofferenquêtes is de trefkans van slachtoffers van seksueel geweld klein, waardoor slechts een beperkt aantal kenmerken van de slachtoffers betrouwbaar te beschrijven valt.

Het schatten van aard en omvang van het geweld tegen vrouwen is een lastige kwestie. Dat heeft niet alleen te maken met de huidige kwaliteit van de informatievoorziening, maar vooral met de aard van het probleem. In het algemeen kan worden opgemerkt dat geen enkele methode adequaat is om alle gewenste informatie te verschaffen. Het is dan ook wenselijk om voor de Emancipatiemonitor van verschillende bronnen gebruik te blijven maken (politiestatistieken, surveys en registraties). Daarbij past de opmerking dat er onder deskundigen consensus bestaat over het feit dat persoonlijke interviews een beter instrument zijn dan registraties van bijvoorbeeld politie en hulpverlening. Indien men serieus werk wil maken van verbetering van de informatievoorziening over (ontwikkelingen in) aard en omvang van geweld tegen vrouwen is het periodiek uitvoeren van een specifiek onderzoek noodzakelijk. Het lijkt erop dat Nederland daarvoor momenteel een belangrijke kans aan zich voorbij laat gaan. Dit jaar start namelijk het International Violence Against Women Survey. Dit onderzoek is opgezet door een internationaal projectteam, bestaande uit vertegenwoordigers van UNICRI, HEUNI en Statistics Canada.⁵ Aansluiting bij dit project zou niet alleen de informatievoorziening over geweld tegen vrouwen in Nederland aanzienlijk kunnen verbeteren, maar ook internationaal vergelijkbare gegevens opleveren. Nederland heeft zich hier echter (nog) niet bij aangesloten.

Opvattingen

Binnen het emancipatiebeleid is men er altijd van uitgegaan dat opvattingen over relaties, intimiteit en seksualiteit een belangrijke rol spelen bij het voorkomen van geweld tegen vrouwen. In de Emancipatiemonitor is daarom een aantal uitspraken voorgelegd aan een representatieve steekproef uit de Nederlandse bevolking. Hoewel blijkt dat vanuit emancipatieoptiek bezien de opvattingen voor vrouwen over het algemeen positief uitpakken, is er nog altijd een categorie mannen (en in mindere mate ook vrouwen) die enigszins bedenkelijke standpunten huldigt.

Doordringen van emancipatiedoelen in de praktijk

Voor deze uitgave van de Emancipatiemonitor is extra energie gestoken in het verkrijgen van informatie in hoeverre emancipatiedoelen doordringen in de praktijk. Met name is nagegaan hoe het binnen de geestelijke gezondheidszorg is gesteld met de kwaliteit

van de hulpverlening en het beleid aangaande seksueel geweld. Dit onderzoek heeft uitgewezen dat iets minder dan twee derde van de GGZ-instellingen een specifiek kwaliteitsbeleid kent dat gericht is op hulp na seksueel geweld. Ook is gebleken dat er weliswaar vaak specialisten binnen de instellingen zijn, maar dat de basisdeskundigheid veelal tekortschiet. Hoe het is gesteld met de kwaliteit van de hulpverlening is op dit moment onduidelijk. De Inspectie is de meest aangewezen instantie om daarop toe te zien.

Hoewel het beeld niet uitsluitend negatief is, kan wel worden opgemerkt dat de huidige situatie teleurstellend is. Het beleid gericht op verbetering van de hulp aan en opvang van slachtoffers van seksueel geweld kent al een ruime traditie, er zijn in de afgelopen jaren ook nog extra middelen ingezet, TransAct heeft bruikbare instrumenten ontwikkeld, de minister van vws heeft de sector aangespoord tot daden. Gezien de nog altijd teleurstellende situatie zijn extra inspanningen om de beleidsdoelen te realiseren noodzakelijk.

Noten

- 1 Voor de goede orde zij erop gewezen dat het delict ‘mensenhandel’ in Nederland gerelateerd is aan prostitutie en een vervanging vormt voor de term ‘vrouwenhandel’. In het dagelijks taalgebruik worden de termen mensenhandel en mensen-smokkel vaak door elkaar gebruikt en hoewel daarmee wel overeenkomsten bestaan, gaat het om verschillende delicten (NRM 2002).
- 2 VN-Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van discriminatie van vrouwen uit 1979, waarbij Nederland sinds 1991 partij is.
- 3 Afdoeningen door Openbaar Ministerie: bij een technisch sepot is er sprake van onvoldoende of ondeugdelijk bewijs; bij een beleidssepot wordt vervolging niet opportuun geacht; de term transactie duidt op het treffen van een schikking. Bij minderjarigen kan het ook gaan om taakstraffen.
- 4 Een deel van de uitspraken is ook in eerdere onderzoeken aan een representatieve steekproef van de bevolking voorgelegd. Omdat de antwoordcategorieën in de diverse jaren verschillen, en de vergelijkbaarheid van de gegevens daardoor problematisch is, zijn hier alleen de meest recente gegevens gerapporteerd.
- 5 United Nations Interregional Crime and Justice Research Institute (UNICRI) en European Institute for Crime Prevention and Control verbonden aan de Verenigde Naties (HEUNI).

9 Kennissamenleving

9.1 Inleiding

Nederland is een kennissamenleving. Kennis, en de toegang tot kennis bepalen in steeds sterkere mate de mogelijkheden die men heeft. Informatie- en communicatie-technologie (ICT) biedt een belangrijke toegang tot kennis en is een niet meer weg te denken onderdeel van de samenleving geworden. Wie daarin niet mee kan komen, zo is de gedachte, zet zichzelf op afstand. Daarom is het van belang dat vrouwen van meet af aan op een evenwichtige manier participeren in de kennissamenleving (*Meerjarenbeleidsplan emancipatie 2000*).

Alhoewel ‘kennissamenleving’ veel breder is dan ICT, en onder ICT vele nieuwe technologieën vallen, blijkt de aandacht vooral uit te gaan naar het gebruik van computer en internet. Omdat (nog) niet precies duidelijk is hoe de relatie tussen ICT en emancipatie ligt, heeft het beleid een verkennend karakter en zijn er nauwelijks concrete doelen geformuleerd. Alleen ten aanzien van het aandeel vrouwen in ICT-opleidingen en -beroepen zijn streefcijfers opgesteld. Het aandeel vrouwen in de opleidingen moet omhoog en in 2010 moet drie op de tien werknemers in de ICT-sector een vrouw zijn. Daarvoor is het nodig de arbeidsvoorwaarden in de sector aantrekkelijker te maken en verder moet worden voorkomen dat ICT een mannelijk imago krijgt. De verwachting is ook dat ICT het combineren van arbeid en zorg gemakkelijker kan maken (door telewerken). Het kabinet ziet echter tevens bedreigingen. Jongens en mannen lopen tot nu toe voorop in de kennissamenleving. In dit hoofdstuk gaan we na of hierin verandering komt en of vrouwen meer gaan profiteren van de mogelijkheden van ICT.

Onder de term ICT valt officieel het hele scala aan nieuwe informatie- en communicatiemiddelen; behalve de computer en internet bijvoorbeeld ook de mobiele telefoon, de cd-speler en de digitale televisie. In de praktijk blijkt de aandacht echter vooral uit te gaan naar computer- en internetgebruik. Ook in het emancipatiebeleid is dat het geval en daarom wordt in dit hoofdstuk aangesloten bij deze beperkte invulling van ICT.

9.2 Attituden ten aanzien van ICT

De houding van jongens tegenover computers is positiever dan die van meisjes. Meisjes vinden wel bijna even vaak als jongens dat computers nuttig zijn, maar zijn er minder van overtuigd dat het ook leuk is om met een computer te werken én dat zij dat goed kunnen. Het resultaat is dat meisjes minder vaak dan jongens veel van computers willen weten. Deze sekseverschillen vinden we zowel bij leerlingen op de basisschool als in het voortgezet onderwijs.

Tabel 9.1 Attituden van meisjes en jongens ten aanzien van ICT, 2001 (% mee eens)^a
(vetgedrukte percentages duiden op significant sekseverschil)

	basisonderwijs (groep 7)		voortgezet onderwijs	
	meisjes	jongens	meisjes	jongens
werken met een computer is leuk				
lessen waarbij computers gebruikt worden vind ik leuk	88	83	50	65
ik vind praten met anderen over computers leuk	53	72		
ik vind het leuk om dingen op internet op te zoeken	82	86	73	78
computers interesseren mij weinig	20	11	22	11
werken met een computer is nuttig				
je hebt er veel aan als je goed computers kunt gebruiken	94	94		
met computers is het mogelijk veel dingen te doen	93	93		
ik weet dat computers mij veel nieuwe dingen kunnen leren	86	89		
computers kunnen me helpen om dingen makkelijker te leren	84	85	36	42
wie met computers kan werken krijgt later een betere baan	35	48		
ik kan goed met computers omgaan				
thuis werk ik met moeilijker programma's dan op school	52	65	50	69
ik weet meer van computers dan mijn moeder	72	81		
ik weet meer van computers dan mijn vader	35	47		
ik weet meer van computers dan de leraar	20	38	14	41
de computer doet altijd wat ik wil			41	65
ik wil veel over computers weten	55	78	24	61

a De leerlingen in het basisonderwijs is gevraagd of ze wel/niet instemmen met de stellingen. De leerlingen in het voortgezet onderwijs moesten aangeven of ze het nooit/soms/altijd/vaak eens zijn met de stellingen. In de tabel is het percentage leerlingen genoemd dat 'vaak' of 'altijd' heeft aangekruist. Door het verschil in de manier van vragen kunnen de antwoorden van de leerlingen in het basisonderwijs en het voortgezet onderwijs niet onderling vergeleken worden.

Bron: OCenW (ICT-onderwijsmonitor 2001) SCP-bewerking

Ook bij volwassenen zien we dat vrouwen en mannen niet sterk van elkaar verschillen in hun opvattingen over het nut van computers. Vrouwen zijn iets minder positief over de ontwikkeling van nieuwe technologieën zoals internet en mobiele telefonie. Van de vrouwen is 45% het eens met de stelling dat deze ontwikkelingen de wereld beter hebben gemaakt tegenover ruim de helft van de mannen. Nagenoeg evenveel vrouwen als mannen delen de mening dat computerkennis in onze maatschappij overgewaardeerd wordt. Vooral mannen en vrouwen tussen de 45 en 64 jaar spreken van een overwaardering van computerkennis in onze maatschappij.

Sekseverschillen vinden we vooral in de mate waarin men denkt in deze nieuwe ontwikkelingen mee te kunnen komen. Vrouwen beschrijven hun eigen positie in de kennissamenleving minder positief dan mannen. Meer vrouwen dan mannen kunnen zich vinden in de stellingen 'ik voel me een buitenstaander als ik betrokken raak in een gesprek over computers' en 'ik ben bang dat ik in de toekomst niet mee kan komen door al die ontwikkelingen op het gebied van computers'. Daarnaast geven ook minder vrouwen dan mannen aan dat zij zich goed kunnen mengen in gesprekken over computers.

Dit geldt zowel voor vrouwen van 18-44 jaar als voor vrouwen in de leeftijdsgroep 45-64 jaar. Er is ook duidelijk sprake van een generatieverschil. Ouderen zijn iets minder overtuigd van het nut van computers en voelen zich op dat vlak ook minder thuis. Onder de jongere generatie is er een minder groot verschil tussen vrouwen en mannen in de mate waarin men bang is in de toekomst niet mee te kunnen komen of zich nu al een buitenstaander voelt. Maar het aanzienlijke sekseverschil in de mate waarin men denkt mee te kunnen komen in gesprekken over computers is onder jongeren zelfs nog iets groter dan onder ouderen.

Tabel 9.2 Attituden van vrouwen en mannen ten aanzien van ICT, uitgesplitst naar leeftijd, 2001 (% mee eens)

	18-44 jaar		45-64 jaar	
	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen
nieuwe technologieën als internet en mobiele telefonie hebben de wereld beter gemaakt	47	54	40	47
computerkennis wordt in onze maatschappij overgewaardeerd	40	43	52	52
je telt tegenwoordig alleen mee als je over computers kunt meepraten	22	14	38	28
e-mail is vooral een aanvulling op bestaande vormen van communicatie	88	88	87	90
ik voel me een buitenstaander als ik betrokken raak in een gesprek over computers	20	11	40	26
ik kan me altijd goed mengen in een gesprek over computers	35	58	24	44
ik ben bang dat ik in de toekomst niet mee kan komen door al die ontwikkelingen op het gebied van computers	16	8	39	23

Bron: CBS/SCP (Pilotonderzoek ICT-gebruik 2001)

9.3 ICT-gebruik en vaardigheden

9.3.1 Jongens en meisjes in basis- en voortgezet onderwijs

Ondanks de wat positievere houding van jongens tegenover computers, zie we bij leerlingen in het basisonderwijs geen markante verschillen in het aantal uren computergebruik tussen meisjes en jongens. We concentreren ons hierbij op computergebruik buiten school. Het aantal uren computergebruik binnen schooltijd is veel geringer dan thuis, en bovendien niet zozeer afhankelijk van de voorkeuren van de kinderen, als wel van beschikbaarheid en toestemming. Vrijwel alle kinderen, jongens en meisjes, zitten buiten schooltijd regelmatig achter de computer. Leerlingen in het voortgezet onderwijs besteden iets meer tijd achter de computer dan basisschoolleerlingen. Bij leerlingen in het voortgezet onderwijs zien we wel een verschil in aantal uren computergebruik. Het aandeel grootverbruikers is onder jongens groter dan onder meisjes. Het gemiddeld aantal uren computergebruik ligt bij de jongens dan ook flink hoger dan bij de meisjes (14 tegenover 10 uur, zie tabel 3.23).

Tabel 9.3 Uren computergebruik buiten schooltijd, 2001 (in procenten)

	basisonderwijs		voortgezet onderwijs	
	meisjes	jongens	meisjes	jongens
nooit	3	5	5	8
minder dan 30 minuten per week	23	25	16	18
30 tot 60 minuten per week	43	35	26	21
1 tot 3 uur per week	21	21	27	19
3 tot 5 uur per week	6	6	13	12
meer dan 5 uur per week	4	7	13	22

Bron: OcenW (ICT-onderwijsmonitor 2001)

Wel zien we bij basisschoolleerlingen dat meisjes en jongens de computer soms verschillend gebruiken. Meisjes gebruiken de computer vaker dan jongens om lesstof te oefenen, tekeningen te maken, materiaal te verzamelen, voor het schrijven van brieven, verhalen of werkstukken of om te e-mailen. Jongens gebruiken de computer vaker om op het internet te surfen, en een bescheiden minderheid gebruikt de computer om een website te maken of te programmeren. In het voortgezet onderwijs vinden we grotendeels hetzelfde patroon. Uitzondering is dat meisjes in het voortgezet onderwijs even vaak op het internet surfen als jongens, en dat het nu niet de meisjes zijn, maar de jongens die vaker tekstverwerken op de computer. Vergeleken met het basisonderwijs programmeren meisjes minder vaak en maken minder vaak websites dan jongens.

Wat betreft het aantal uren computergebruik en de gebruikte toepassingen zijn de verschillen in het basisonderwijs iets kleiner dan in het voortgezet onderwijs. Maar het is te vroeg om te concluderen dat we hier de eerste tekenen zien van het sekse-neutraal worden van ICT. Het is zeer wel mogelijk dat de sekseverschillen ook bij de huidige basisschoolleerlingen toenemen naarmate ze ouder worden.

Tabel 9.4 ICT-gebruik van meisjes en jongens naar toepassingsmogelijkheid, 2001 (% wekelijks gebruik)

	basisonderwijs (groep 7)		voortgezet onderwijs	
	meisjes	jongens	meisjes	jongens
oefenen van lesstof	15	12	10	6
maken van een tekening	26	20	3	4
verzamelen van materiaal t.b.v. spreekbeurt, werkstuk	16	13	15	13
schrijven van een brief of verhaal (tekstverwerken)	28	15	20	26
maken van een werkstuk	15	11	–	–
schrijven en lezen e-mailberichten	29	25	49	42
surfen op internet	33	40	48	49
chatten	22	23	32	30
maken van een website	5	7	3	11
programmeren	6	11	3	14

Bron: OcenW (ICT-onderwijsmonitor 2001) SCP-bewerking

Na de constatering dat jongens vaker programmeren en een website maken, en in het basisonderwijs ook vaker internetten, is het niet verwonderlijk dat jongens zichzelf op die vlakken grotere vaardigheden toedichten. Echter, ook wat betreft het hele scala aan andere toepassingen, even vaak of vaker door meisjes toegepast, beoordelen jongens zichzelf kundiger. Het is mogelijk dat de jongens bij bijvoorbeeld het e-mailen ingewikkelder toepassingen gebruiken dan de meisjes. Maar ook zal meespelen dat jongens wat sterker dan meisjes geneigd zijn de eigen vaardigheden wat aan te zetten (Volman 1994).

Tabel 9.5 ICT-vaardigheden van meisjes en jongens naar toepassingsmogelijkheid, 2001 (% dat genoemde toepassing zegt te beheersen)^a

	basisonderwijs (groep 7)		voortgezet onderwijs	
	meisjes	jongens	meisjes	jongens
tekstverwerken	–	–	82	90
e-mail bericht versturen	60	66	81	85
e-mail bericht doorsturen	51	58	73	80
bijlage meesturen	30	44	48	68
surfen op internet	67	77	84	91
internetpagina uitprinten	62	71	82	90
bladwijzer/bookmarks maken	37	51	46	70
zoekmachine gebruiken	59	70	77	87
bestand downloaden	36	59	60	84
chatten	53	57	80	82
website maken	27	38	16	37

a Aan de basisschoolleerlingen is gevraagd of ze de toepassingen wel/niet kunnen. Aan de leerlingen in het voortgezet onderwijs is gevraagd aan te geven of ze het nee/ja, een beetje/goed/heel goed beheersen. In de tabel is weergegeven het aandeel dat genoemde toepassing goed/heel goed zegt te beheersen.

Bron: OcenW (ICT-onderwijsmonitor 2001)

In de ICT-onderwijsmonitor is ook aan leraren in het basisonderwijs gevraagd of zij verschillen zien tussen meisjes en jongens. Het merendeel meent dat meisjes en jongens het werken met de computer even leuk vinden en er even goed mee kunnen omgaan. Maar degenen die een verschil zien, zijn vrijwel allen van mening dat de jongens het werken met een computer leuker vinden (34% van de leraren) en beter kunnen omgaan met de computer (42% van de leraren). En op de vraag wie er meer weten van computers, antwoordt zelfs een meerderheid van de leraren (58%) dat dit de jongens zijn. De leraren die menen dat meisjes beter kunnen omgaan met computers, het leuker vinden en er meer van weten zijn sterk in de minderheid (ICT-onderwijsmonitor 2001, OCenW). Dat beeld komt ook naar voren uit de zelfevaluatie van de jongens en de meisjes. De daadwerkelijke verschillen in computergebruik lijken echter nauwelijks groot genoeg om dergelijke beelden te ondersteunen. Het is zeer wel mogelijk dat de leraren zich zand in de ogen laten strooien door de genoemde neiging van jongens de eigen vaardigheden wat te overschatten, of van meisjes om de eigen vaardigheden te onderschatten. Maar terecht of onterecht, deze denkbeelden bij een belangrijk deel van de leerkrachten zijn een bedreiging voor sekseneutraal computeronderwijs. Het beïnvloedt de wijze waarop leerkrachten hun leerlingen tegemoet treden en kan onbewust sekseverschillen bestendigen of versterken.

9.3.2 Vrouwen en mannen

Vrouwen maken gemiddeld minder uren per week gebruik van een personal computer en het internet dan mannen. Vrouwen in de leeftijd 18 tot 44 jaar gebruiken gemiddeld tien uur per week een personal computer (thuis of op hun werk); vrouwen tussen de 45 en 64 jaar zes uur. Mannen zijn twee keer zoveel uren te vinden achter de computer. Ook het internetgebruik van mannen ligt bijna twee keer zo hoog als van vrouwen.

Tabel 9.6 ICT-gebruik (in gemiddeld aantal uren per week) van vrouwen en mannen, uitgesplitst naar leeftijd, 2001

	18-44 jaar		45-64 jaar	
	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen
computergebruik	10	19	6	12
internetgebruik	3	5	1	3

Bron: CBS/SCP (Pilotonderzoek ICT-gebruik 2001)

De activiteiten die vrouwen verrichten op een personal computer verschillen van die van mannen.

Minder vrouwen dan mannen gebruiken spreadsheetprogramma's op de computer. Een op de vijf vrouwen van 18 tot 44 jaar speelt spelletjes op de computer; bij mannen in deze leeftijdsgroep speelt een op de drie computerspelletjes.

De overgrote meerderheid van de vrouwen kan overweg met besturingsprogramma's. Het aandeel mannen dat hiermee uit de voeten kan, ligt echter nog hoger. Bij de beheersing van presentatieprogramma's zijn de verschillen groter. In beide leeftijdsgroepen is het aandeel vrouwen dat hiermee overweg kan, beduidend lager dan bij de mannen. Ook het zelf installeren van programma's en het downloaden van gratis software is meer een mannen- dan een vrouwenaangelegenheid.

Tabel 9.7 ICT-vaardigheden van vrouwen en mannen, uitgesplitst naar leeftijd, 2001 (in procenten)

	18-44 jaar		45-64 jaar	
	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen
heeft in afgelopen vier weken:				
een tekstverwerker gebruikt	72	71	67	75
een spreadsheetprogramma gebruikt	22	41	22	42
spelletjes gedaan	22	32	28	20
gratis software gedownload	10	38	8	17
kan overweg met:				
besturingsprogramma's	88	96	75	89
presentatieprogramma's	37	62	20	44
kan gemakkelijk informatie vinden op internet	85	88	77	82
heeft ooit zelf programma geïnstalleerd	45	83	28	66

Bron CBS/SCP (Pilotonderzoek ICT-gebruik 2001)

9.4 Vrouwen in ICT-opleidingen en beroepen

De automatisering is een mannenaangelegenheid. Slechts 10% van de werkenden in automatiseringsberoepen is vrouw. Daarmee werkt slechts 1% van de vrouwelijke werkzame beroepsbevolking in de ICT-sector. Van de mannelijke werkzame beroepsbevolking is dit 6%. Vrouwen in de automatisering werken relatief iets vaker in hogere en wetenschappelijke beroepen.

Tabel 9.8 Werkzame beroepsbevolking werkzaam in de automatisering, naar beroepsniveau, 2001

	werkzame beroepsbevolking (x 1.000)		werkzaam in automatisering (x 1.000)		aandeel automatiseerders in beroepsbevolking (in %)		aandeel vrouwen in de automatisering (in %)
	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	
totaal	4.215	2.848	263	29	6	1	10
elementair lager	269	211					
		1.000	687				
middelbaar	1.616	1.136	93	8	6	1	8
hoger	865	582	128	17	15	3	11
wetenschappelijk	396	205	42	5	11	2	10

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking)

Ook in beroepen buiten de automatisering wordt veel met computers gewerkt. Het computergebruik van werkende vrouwen ligt lager dan dat van mannen. Vier van de tien werkzame vrouwen zitten iedere werkdag achter een computer. Het internet wordt iedere werkdag door een op de zes werkzame vrouwen bezocht. Bij de mannen liggen deze aantallen hoger. Vijf van de tien werkzame mannen gebruikt dagelijks op het werk een computer en bijna een op de drie bezoekt het internet.

Tabel 9.9 Dagelijks computergebruik op het werk, uitsplitst naar vrouwen en mannen, 15-64 jaar, 2001 (in procenten)

	vrouwen	mannen
computergebruik	39	54
internetgebruik	16	30

Bron: CBS/SCP (Pilotonderzoek ICT-gebruik 2001)

De overheid streeft ernaar het percentage vrouwen werkzaam in de ICT te verhogen tot 30% in 2010. Een van de wegen daartoe is het aantrekkelijker maken van ICT-opleidingen op hbo en wo-niveau. Het aandeel vrouwelijke studenten informatica is op dit moment echter nog lager dan hun aandeel in de ICT-beroepen. Bovendien is

het aandeel vrouwen onder studenten informatica, zowel op hbo- als wo-niveau de afgelopen vijf jaar niet toe- maar afgenomen. Van de mannelijke studenten heeft 5 (wo) tot 11% (hbo) gekozen voor een opleiding in de informatica, bij vrouwen is dit minder dan 1%. Het is duidelijk dat de komende generatie ICT-afgestudeerden niet de beoogde verhoging van het aandeel vrouwen in de ICT-beroepen teweeg zal brengen.

Tabel 9.10 Vrouwelijke en mannelijke studenten informatica, 1996 en 2001

	aantal studenten informatica	aandeel vrouwen onder informatica-studenten (in %)	% van alle vrouwelijke studenten dat informatica studeert	% van de mannelijke studenten dat informatica studeert
hoger beroepsonderwijs				
1996	9.307	8,6	0,6	6,2
2001	17.628	7,6	0,8	10,8
wetenschappelijk onderwijs				
1996	2.984	7,2	0,3	3,2
2001	4.246	6,8	0,4	4,6

Bron: Hbo-raad/VSNU

9.5 Arbeidsvoorwaarden ICT

In de automatisering wordt relatief veel voltijds gewerkt. Vrouwen werken ook in de automatisering vaker in deeltijd dan hun mannelijke collega's, maar minder vaak dan vrouwen in andere bedrijfstakken. Zes van de tien vrouwen die werken in automatiseringsberoepen werken 35 uur of meer per week, tegen 37% van de gehele vrouwelijke werkzame beroepsbevolking.

Werkenden in de automatisering rapporteren vaak dat zij onder hoge tijdsdruk moeten werken. Van de mannen en van de vrouwen in automatiseringsberoepen geeft 68% dit aan, tegen respectievelijk 60 en 55% in de gehele werkzame beroepsbevolking.

Tabel 9.11 Werkzame beroepsbevolking werkzaam in de automatisering, 2001

	werkzame beroepsbevolking		werkzaam in automatisering	
	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen
totaal (x 1.000)	4.215	2.848	263	29
12-19 uur per week (in %)	2	18	1	4
20-34 uur per week (in %)	10	45	7	37
12-34 uur per week (in %)	12	63	8	41
≥ 35 uur (in %)	88	37	92	59
werken onder hoge tijdsdruk (in %)	60	55	68	68

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking)

9.6 Slotbeschouwing

Dat computers nuttig zijn wordt even vaak door meisjes en vrouwen onderschreven als door jongens en mannen. Op dit vlak zien we met name een generatieverschil. Basisschoolleerlingen stemmen en masse in met stellingen over het nut van computers, terwijl de oudere generatie vaker overhelst naar de mening dat dat wat overdreven wordt. Meisjes vinden vaker lessen waarin de computer wordt gebruikt leuk, maar zijn er minder vaak dan jongens van overtuigd dat het werken met een computer leuk is en dat zij het goed kunnen. Verschillen vinden we al onder leerlingen in groep 7 van de basisschool. Deze komen in dezelfde mate of versterkt terug bij middelbare-schoolleerlingen en zijn onder de jong volwassenen niet kleiner dan onder volwassenen van 45 tot 64 jaar. Zeer relevant is het verschil in zelfvertrouwen. Jongens en mannen beoordelen zichzelf over het hele scala aan computertoepassingen vaardiger, zelfs wat betreft toepassingen die meisjes even vaak of vaker gebruiken. Het is waarschijnlijk dat dit niet uitsluitend voortkomt uit een werkelijk verschil in vaardigheden, maar ook uit de neiging van jongens hun eigen kunnen wat te overwaarden, of van meisjes om de eigen vaardigheden af te zwakken. Maar zelfs als het verschil in vaardigheden wel meevalt, is het verschil in geuit zelfvertrouwen nadelig voor de opbouw van ICT-kennis van vrouwen. Mensen zijn over het algemeen niet zo geneigd zich toe te leggen op taken waarin ze zich niet al te handig voelen en zij zullen ook minder snel het vertrouwen winnen en de gestimuleerd worden door anderen. In die zin is het verontrustend dat vier van de tien leerkrachten in het basisonderwijs menen dat meisjes minder goed met een computer kunnen omgaan dan jongens. Bijscholing van leerkrachten, zoals het kabinet voorstelt, lijkt dan ook een goede zaak.

De belangstelling van meisjes voor een opleiding in de ICT is gering. Het aandeel vrouwen onder studenten informatica is zelfs nog lager dan het aandeel vrouwen werkzaam in de ICT, en sinds 1996 is dit ook nog iets afgenomen. De beoogde toename van het aandeel vrouwen in ICT-beroepen naar 30% in 2010 lijkt dan ook bij lange na niet te worden gehaald, ook al omdat het enorme personeelstekort, waarvan in het *Meerjarenbeleidsplan 2000* nog sprake van was, inmiddels is omgeslagen in een overschot en ontslagen. Ook de geringe mogelijkheden om in de ICT in deeltijd te werken en de hogere werkdruk, lijken een belemmering voor vrouwen om voor een loopbaan in de ICT te kiezen. De conclusie lijkt gerechtvaardigd dat ICT nog lang door mannen gedomineerd zal blijven.

Het is de vraag of dit een probleem is. Vrouwen zijn in de ICT-beroepen ondervertegenwoordigd, maar dat zijn ze in andere sectoren ook, en dat geldt ook voor mannen. De ICT bood goede loopbaanmogelijkheden, maar dat argument vervalt nu de sector het zeer moeilijk heeft en werknemers worden ontslagen of vrijwillig een deel van hun loon afstaan. Ook zijn de arbeidsomstandigheden in de ICT niet bijzonder aantrekkelijk. Ten slotte is nog helemaal niet duidelijk of ICT wel zo'n centrale plaats in de samenleving zal gaan innemen dat het computeranalfabeten zal benadelen (De Haan 2001). Bovendien is het beeld van de vrouw als potentiële computerleek onterecht (zie ook Wetzels en Tijdens 2001). Vrouwen en meisjes maken zeer veel gebruik van computers en de verschillende toepassingen.

10 Epiloog

10.1 Inleiding

Gaat het de goede kant op met het emancipatieproces in Nederland? Dat was de vraag die we aan het begin van de *Emancipatiemonitor 2002* stelden. Vervolgens is een keur van cijfers de revue gepasseerd over verschillende terreinen van het emancipatiebeleid: onderwijs; betaalde en onbetaalde arbeid; dagindeling; inkomen; politieke en maatschappelijke besluitvorming; geweld tegen vrouwen; en kennissamenleving. Grote trendbreuken zijn niet geconstateerd. Op vele vlakken gaat het gestaag de beoogde richting uit, zij het niet altijd snel genoeg om de streefcijfers te halen. Op andere vlakken is sprake van stagnatie. Een overzicht van de belangrijkste bevindingen is weergegeven in de samenvatting voor in dit boek.

In deze epiloog zullen we een aantal van de belangrijkste conclusies nog eens op een rij zetten en bekijken we in hoeverre de ontwikkelingen in de samenleving aansluiten bij de doelen van het emancipatiebeleid zoals die door het vorige kabinet zijn vastgelegd. Ten slotte draaien we de vraag om en proberen een indruk te krijgen van de mate waarin de gestelde doelen aansluiten bij de idealen en levenswijze van de gemiddelde Nederlandse man en vrouw.

10.2 Doelstellingen van het emancipatiebeleid

Hoofddoelstelling van het emancipatiebeleid is het ‘scheppen van voorwaarden voor een pluriforme maatschappij waarin ieder, ongeacht sekse, in wisselwerking met andere maatschappelijke ordeningsprincipes (...) de mogelijkheid heeft een zelfstandig bestaan te verwerven en waarin vrouwen en mannen gelijke rechten, kansen, vrijheden en (sociale) verantwoordelijkheden kunnen realiseren’. Dit is een brede en vage doelstelling, maar in de uitwerking wordt duidelijker waar het vooral om gaat. Kerndoel van het emancipatiebeleid is sinds 1985 het bevorderen van de economische zelfstandigheid van vrouwen door middel van arbeidsparticipatie. Daarvan verwacht de overheid ten eerste voordelen voor het individu zelf: economische zelfstandigheid wordt gezien als een basisvoorwaarde voor het in vrijheid kunnen inrichten van het leven en bovendien is betaalde arbeid, zo wordt gesteld, een belangrijke zingeving aan het bestaan. Daarnaast blijkt dat er ook maatschappelijke belangen gemoeid zijn met een grotere arbeidsparticipatie van vrouwen. Deze is nodig om aan de vraag naar arbeidskrachten te kunnen voldoen en om de voorzieningen van de verzorgingsstaat te kunnen blijven betalen. Ook het vergroten van de zorgzelfstandigheid van mannen is een doel, onder andere omdat is gebleken dat dit aansluit bij de wensen van vrouwen en mannen. Ook dit doel is gekoppeld aan het vergroten van de arbeidsparticipatie van vrouwen en de voordelen van herverdeling van het onbetaalde werk tussen vrouwen en mannen lopen, opnieuw, uit op een opsomming van de voordelen van de hogere arbeidsparticipatie van vrouwen (TK 2001/2002).

In 1998 koos het kabinet uit vier door de *Commissie toekomstscenario's herverdeling onbetaalde arbeid* (CTHOA) ontwikkelde scenario's het Combinatiescenario als uitgangspunt voor het emancipatiebeleid. In het *Meerjarenbeleidsplan* komt dit terug als oriëntatiepunt van het beleid tot 2010. Dit Combinatiescenario beschrijft een samenleving waarin vrouwen en mannen beiden betaalde arbeid en zorg combineren en de tijdsinvestering van beide seksen in betaalde en onbetaalde arbeid gelijk ligt. Het totaal aantal uren onbetaalde arbeid zou daarbij bovendien geringer zijn dan nu het geval is, doordat er meer mogelijkheden zijn onbetaalde arbeid uit te besteden. De verhouding tussen betaalde en onbetaalde arbeid is afhankelijk van de levensfase waarin men verkeert. De onbetaalde arbeid neemt in het Combinatiescenario, afhankelijk van de situatie, per persoon 16 tot 25 uur per week in beslag. Aan betaalde arbeid zou gemiddeld 29 tot 34 uur per week worden besteed, wederom afhankelijk van de situatie (CTHOA 1995). In het *Meerjarenbeleidsplan emancipatie* wordt ervan uitgegaan dat men gedurende het gehele arbeidzame leven aldus uitkomt op een gemiddelde van 30 à 32 uren betaalde arbeid per week. Deze in het combinatiescenario geschetste tijdsbesteding ligt tamelijk dicht bij de huidige tijdsbesteding van mannen. Zij moeten hun betaalde arbeid met een paar uur inkrampen en aan de onbetaalde arbeid net iets meer uren besteden. Voor vrouwen betekent het Combinatiescenario een veel grotere omslag. Zij zouden substantieel meer buitenshuis moeten gaan werken dan ze nu doen, en het aantal uren onbetaalde arbeid drastisch beperken. Met nadruk wordt echter in het *Meerjarenbeleidsplan* gesteld dat het hier niet om een nieuwe norm gaat, maar om een oriëntatiepunt.

Het Combinatiescenario wordt in latere beleidsteksten niet meer letterlijk genoemd. Daar heeft men het vooral over vergroting van de keuzemogelijkheden. De aanname lijkt te zijn dat vrouwen, wanneer de omstandigheden goed zijn, veel meer uren buitenshuis willen werken dan ze nu doen. Een substantiële toename van de arbeidsparticipatie van vrouwen blijft het uitgangspunt. De kleine deeltijd baan wordt gekoppeld aan onderbenutting van menselijk kapitaal en wordt verantwoordelijk gehouden voor het geringe aantal vrouwen in topfuncties. Bovendien zal deeltijdwerk, zeker op de laagste functieniveaus, nauwelijks leiden tot economische zelfstandigheid.

Het al wat langer lopende beleid ten aanzien van het thema 'dagindeling' en de meer recente inspanningen om het levensloopperspectief te integreren in het beleid, lijken het Combinatiescenario inmiddels uit het zicht van de beleidsmakers te hebben verdreven. Ook onder deze noemers gaat het beleid echter uiteindelijk in belangrijke mate om het vergemakkelijken van de combinatie van arbeid en zorg.

Naast beleid gericht op het vergroten van de arbeidsdeelname van vrouwen en het vergemakkelijken van de combinatie van arbeid en zorg, krijgen ook andere aspecten van het emancipatievraagstuk aandacht. Gewezen zij met name op het onderwijs-emancipatiebeleid (dat overigens in het *Meerjarenbeleidsplan* buiten beschouwing is gebleven), het beleid gericht op het vergroten van het aandeel van vrouwen in de maatschappelijke en politieke besluitvorming en beleid in verband met het thema 'geweld tegen vrouwen'.

Het voert te ver om in deze epiloog te reflecteren op de betekenis van de in deze monitor geschetste stand van zaken en op de ontwikkeling van het emancipatieproces voor alle beleidsterreinen. Gekozen is om vooral wat nader in te gaan op de doelen waarvoor concrete streefcijfers (prestatie-indicatoren) zijn geformuleerd. De meeste aandacht zal bovendien uitgaan naar de centrale onderwerpen in het emancipatiebeleid: arbeid, zorg en inkomen.

10.3 Bevindingen versus prestatie-indicatoren

In het kader van het vormgeven van een nieuwe begrotingssystematiek (van beleidsbegroting naar beleidsverantwoording), is in het *Meerjarenbeleidsplan emancipatie* een aantal concrete prestatie-indicatoren geformuleerd. Deze betreffen slechts een deel van het (kabinetsbrede) emancipatiebeleid: arbeid, zorg en inkomen en politieke en maatschappelijke besluitvorming. De onderstaande tabel bevat het overzicht van de prestatie-indicatoren en de feitelijke situatie, zoals die in deze emancipatiemonitor is beschreven.

Tabel 10.1 Prestatie-indicatoren en feitelijke situatie (in procenten)

	streef- waarde 2010	feitelijke situatie
1. verhoging arbeidsparticipatie van vrouwen (baan van ten minste 12 uur p.w.)	65	53 ^a
2. verhoging aandeel economisch zelfstandige vrouwen	60	38 ^b
3. verhogen van het aandeel van vrouwen in het totaal van de persoonlijke inkomens	35	32 ^b
4. verhogen van het aandeel van mannen in totaalaantal uren onbetaalde zorg	40	35 ^b
5. verhogen aandeel vrouwen in politieke functies: Tweede Kamer ^c	50	35 ^d
6. verhogen van aandeel vrouwen in openbaar bestuur: burgemeesters ^e	40	19 ^b
7. verhogen van aandeel vrouwen in hoge functies in de profitsector	20	5 ^f
8. verhogen van aandeel vrouwen in hoge functies in de non-profitsector (zorg en welzijn)	45	30 ^f
9. verhogen van aandeel vrouwen in hoge functies in de overige non-profit (sociaal-economisch)	35	12 ^f
10. verhogen van het aandeel van vrouwen in de ICT	30	10 ^a

a Situatie in 2001.

b Situatie in 2000.

c Een groot aantal streefcijfers is geformuleerd, hier is alleen de Tweede Kamer genoemd, het orgaan waarvoor het laatst verkiezingen hebben plaatsgevonden.

d Officiële uitslag van de verkiezingen van mei 2002.

e Diverse streefcijfers t.a.v. het openbaar bestuur zijn geformuleerd. Hier is alleen het aandeel vrouwelijke burgemeesters vermeld.

f Situatie in 2002.

Hierna volgt een beknopte vergelijking van de bevindingen uit de emancipatiemonitor met de door het vorige kabinet geformuleerde prestatie-indicatoren. Daarvoor komen achtereenvolgens de volgende drie onderwerpen aan bod: arbeidsdeelname en inkomen; onbetaalde arbeid; en politieke en maatschappelijke besluitvorming.

10.3.1 Arbeidsdeelname en inkomen

De netto-arbeidsparticipatie van vrouwen (een baan van twaalf uur of meer) stijgt volgens planning en als de trend zich zo doorzet, is het streefcijfer (65% van de vrouwen werkt in 2010 twaalf uur of meer) haalbaar. Het aantal taakcombinerende vrouwen (minimaal twaalf uur betaalde en twaalf uur onbetaalde arbeid per week) is toegenomen, met name de laatste vijf jaar van de vorige eeuw. In 2000 behoren vier van de tien vrouwen tot de taakcombineerders. Vrouwen werken wel vaker dan in 1990 in deeltijd. In 1990 werkte 60% van de werkende vrouwen minder dan 35 uur per week, in 2001 69% (dit is inclusief degenen die minder dan twaalf uur per week werken). Bij mannen zien we een dergelijke ontwikkeling niet; het overgrote deel werkt nog steeds, evenals in 1990, meer dan 35 uur per week. Toch is er, als we beide ontwikkelingen bij elkaar optellen, sprake van een bescheiden herverdeling van betaalde arbeid (als van herverdeling mag worden gesproken nu vrouwen meer uren buitenshuis zijn gaan werken, maar mannen niet minder). Het gemiddeld aantal arbeidsuren van vrouwen van 25 jaar en ouder lag in 2000 op twaalf uur (inclusief degenen zonder werk). Vijf jaar daarvoor was dat nog 9,3 uur: een stijging van 2,7 uur in vijf jaar. Bij een gelijkblijvende stijging zou rond 2035 het aantal arbeidsuren van vrouwen boven de 30 uur uitkomen, 25 jaar later dan beoogd in het combinatiescenario (CTHOA 1995).

De toenemende arbeidsdeelname van vrouwen heeft ertoe geleid dat ook de economische zelfstandigheid van vrouwen is toegenomen. In 1990 is een kwart van de vrouwen van 15 tot 65 jaar economisch zelfstandig, tien jaar later is dat gestegen tot 38%. Als ook in de eerste tien jaar van de 21ste eeuw het aandeel economisch zelfstandige vrouwen in hetzelfde tempo blijft stijgen, wordt het streefdoel (60% in 2010) echter niet gehaald.

Inmiddels hebben zeven van de tien vrouwen een eigen inkomen. Bij de mannen zijn dit er acht op de tien. Vrouwen werken echter vooral in deeltijd, zodat hun inkomen slechts iets meer dan de helft is van dat van mannen. Dit verschil in gemiddeld inkomen is sinds 1990 afgenomen. Het werken in deeltijd is echter niet de enige verklaring voor het gemiddeld lagere inkomen van buitenshuis werkende vrouwen. Het bruto-uurloon van vrouwen ligt ook lager (in 2000 op 78% van dat van mannen). Ook daar zijn vele logische verklaringen voor (onder andere dat vrouwen oververtegenwoordigd zijn in sectoren met gemiddeld lage lonen en minder dienstjaren hebben), maar na correctie op deze en andere achtergrondfactoren blijft er een hardnekkig (sinds 1996 niet kleiner geworden) uurloonverschil van 7% bestaan. In 2000 werd 32% van het totale persoonlijke inkomen door vrouwen verworven. In 1990 was dit nog 28%. Als de groei van het aandeel van door vrouwen verworven inkomens in de komende jaren in dit tempo doorzet, zal het streefcijfer (35%) inderdaad gehaald worden.

10.3.2 Onbetaalde arbeid

In de periode 1995-2000 is de tijdsinvestering in onbetaalde arbeid verminderd. Dit komt vooral doordat men minder tijd aan huishoudelijke taken is gaan besteden. Veel vrouwen zouden een deel van de huishoudelijke taken ook graag willen uitbesteden aan een huishoudelijke hulp, maar het aantal huishoudens dat hiervan gebruikmaakt is desondanks nog steeds heel klein. De tijd die gemoeid is met verzorging en opvoeding van kinderen is niet afgenomen. Het aantal kinderopvangplaatsen neemt volgens planning toe. Toch zijn er nog steeds slechts negen plaatsen in een kinderdagverblijf voor elke honderd 0-4-jarigen en minder dan twee plaatsen buitenschoolse opvang voor iedere honderd basisschoolleerlingen (het daadwerkelijke aantal opgevangen kinderen is ongeveer twee keer zo groot omdat de meeste kinderen slechts 2 à 3 dagen komen). Als alle kinderen in een gezin eenmaal de basisschoolleeftijd hebben bereikt, neemt de zorg voor de kinderen, althans in aantal uren, af. Maar ook dan blijkt alleen al het naar school brengen en weer ophalen van kinderen wekelijks gemiddeld drie uur te kosten. Ook heeft het gros van de ouders maandelijks te maken met kinderen die vanwege een tevoren ingeplande vrije dag, of een onverwacht uitgevallen lesdag, niet naar school kunnen. De zorg voor hulpbehoevenden buiten het eigen gezin kost eveneens veel tijd.

Terwijl het aantal uren onbetaalde arbeid dus iets is afgenomen, lijkt aan de geleidelijke herverdeling van deze tijd over mannen en vrouwen voorlopig een einde te zijn gekomen. Na een aanvankelijke stijging van het aandeel van mannen in onbetaalde arbeid lijkt er sinds 1995 sprake te zijn van stagnatie: het aandeel van mannen blijft steken op 35%. De hoop dat in jonge gezinnen de taakverdeling op een modernere leest geschoeid zou zijn, komt niet uit, integendeel. Hoe jonger hun kinderen, des te geringer is het aandeel van de vader in de onbetaalde arbeid (en des te groter zijn aandeel in betaalde arbeid).

Het aandeel mannelijke taakcombineerders (dat wil zeggen dat zij naast de betaalde arbeid ten minste twaalf uur per week aan onbetaalde arbeid besteden) is sinds 1995 nauwelijks toegenomen en bedraagt in 2000 29%. Dit is beduidend lager dan het aandeel taakcombineerders onder vrouwen (39%). Dit is opmerkelijk, omdat tot 1995 het aandeel vrouwelijke en mannelijke taakcombineerders ongeveer even groot was en even sterk toenam. In de laatste vijf jaar van de twintigste eeuw doet zich dus het verschijnsel voor dat er wel meer vrouwen betaalde arbeid zijn gaan verrichten, maar mannen niet meer onbetaalde arbeid. Ook onder jongeren zien we dat jongens zich minder voorbereiden op onbetaalde arbeid dan meisjes. Zij hebben minder dan meisjes het ideaal later een aandeel te leveren in zorg en vooral in het huishouden en besteden in hun puberteit en adolescentie minder tijd aan onbetaalde arbeid.

Al met al is het de vraag of het streefcijfer dat mannen in 2010 40% van de onbetaalde arbeid voor hun rekening nemen gehaald zal worden.

10.3.3 Politieke en maatschappelijke besluitvorming

Het aandeel van vrouwen in de politieke en maatschappelijke besluitvorming neemt over het geheel gezien toe. Daarbij doen zich echter grote verschillen tussen sectoren voor. Gelet op het totaal van hogere en wetenschappelijke beroepen zien we dat het aandeel van vrouwen daarbinnen tussen 1994 en 2001 is gestegen van 33 naar 38%. Van de managers is inmiddels 26% vrouw (in 1994 ging het om 14%). Een vergelijking van verschillende bedrijfstakken leert dat het grootste aandeel van vrouwen onder de managers te vinden is in de gezondheids- en welzijnszorg (54%). Het laagste aandeel treffen we aan in het bedrijfsleven (13%).

De streefcijfers die in het *Meerjarenbeleidsplan emancipatie* zijn geformuleerd hebben betrekking op diverse soorten topfuncties: binnen het bedrijfsleven, in de non-profit-sector en in de politiek en het openbaar bestuur. In hoofdstuk 7 is voor diverse functies nagegaan hoe de huidige stand van zaken is en welke ontwikkelingen zich voordoen. Gebleken is dat er weliswaar vooruitgang valt te bespeuren, maar dat het aandeel van vrouwen in de 'echte' top over het algemeen nog erg laag is. Ook blijkt er soms sprake te zijn van stagnatie (bijvoorbeeld in de gemeenteraden) en soms zelfs van achteruitgang. Gelet op het geringe aandeel van vrouwen onder de topambtenaren en de vermindering van het aantal vrouwelijke ministers en staatssecretarissen in het kabinet-Balkenende is duidelijk dat de overheid niet bepaald het goede voorbeeld geeft.

10.4 Voortgang, stilstand of achteruitgang?

Deze beknopte weergave van de ontwikkeling en stand van zaken van het emancipatieproces op een aantal onderdelen van het beleid, maakt duidelijk dat als de trends zich zo doorzetten enkele streefcijfers gehaald moeten kunnen worden. Dit geldt bijvoorbeeld voor de verhoging van de arbeidsdeelname en voor het inkomensaandeel van vrouwen. Bij de andere streefdoelen is de ontwikkeling te gering, of is zelfs sprake van stagnatie en lijkt het behalen van de streefwaarden ver weg. De vraag is vervolgens of we eigenlijk wel mogen aannemen dat de hiervoor beschreven ontwikkelingen zullen doorzetten, zij het hier en daar langzamer dan gepland. Of zijn er tekenen die erop wijzen dat dit niet het geval is?

De recente economische terugval kan een eerste bedreiging zijn voor de groei van de arbeidsparticipatie van vrouwen. Vroeger werd in dit verband wel de term 'klapstoel-effect' of 'reserveleger' gebruikt: bij een krappe arbeidsmarkt werden veel vrouwen geworven, die de arbeidsmarkt weer verlieten als de vraag naar arbeidskrachten afnam. Het is nu nauwelijks meer denkbaar dat vrouwen zich vrijwillig zullen terugtrekken uit betaalde arbeid. Maar het is wel duidelijk dat het bij een krappe arbeidsmarkt minder eenvoudig is om betaalde arbeid te vinden, of het aantal uren uit te breiden. Ook zullen werkgevers als zij meer dan voldoende personeel kunnen krijgen, minder genegen zijn om in te gaan op wensen ten aanzien van arbeidstijden of verlof.

De vraag of vrouwen eigenlijk wel zoveel meer buitenshuis willen werken dan zij nu doen, is een tweede punt om te twijfelen aan het optimisme over de mogelijke

groei van de arbeidsdeelname van vrouwen. Ten eerste blijkt dat dit, binnen huishoudens en voor vrouwen zelf, leidt tot meer verplichtingen en knelpunten in tijd. De taakcombineerders hebben het, in tegenstelling tot degenen die zich concentreren op betaalde of onbetaalde arbeid, in de periode 1995-2000 drukker gekregen. Zij zijn meer tijd kwijt aan het totaal aan verplichtingen (betaalde en onbetaalde arbeid en scholing) en voelen zich vaker gejaagd. Ten tweede hebben we geconstateerd dat de zorg voor kinderen en opvattingen daarover substantiële arbeidsparticipatie van vrouwen in de weg staat. De opvang van kinderen in een kinderdagverblijf of in een voorziening voor buitenschoolse opvang is voor veel vrouwen en mannen niet onomstreden en het aandeel mannen en vrouwen dat het bezwaarlijk vindt dat een moeder werkt, wordt nauwelijks kleiner. Bovendien is een niet onaanzienlijk deel van de vrouwen en mannen ervan overtuigd dat vrouwen meer geschikt zijn om voor kleine kinderen te zorgen dan mannen. Het anderhalfverdieners-model is dan ook bij de meeste ouders praktijk. Het ideale aantal arbeidsuren van vrouwen met jonge kinderen ligt slechts iets boven hun werkelijke aantal uren (en dat van mannen iets eronder). Als ook de idealen van de vrouwen ten aanzien van de arbeidsduur van hun partners zouden worden verwezenlijkt, dan wordt er per saldo door vrouw en man tezamen zelfs twee uur minder buitenshuis gewerkt dan nu het geval is. Deze moeders kunnen zich daarin gesteund weten door de publieke opinie: 1,5 dag betaalde arbeid vindt men voor moeders van nog niet-schoolgaande kinderen nastrevenswaardig en als alle kinderen in een gezin eenmaal naar school gaan, is 2,5 dag ideaal. De vaders ziet men in beide gevallen het liefst vier dagen per week werken.

Opmerkelijk is ook dat het gemiddeld aantal arbeidsuren voor vrouwen in verschillende gezinssituaties (wel/niet jonge/thuiswonende kinderen) allemaal rond de 13 schommelt. Daarmee stuiten we op een derde mogelijke grens aan verhoogde arbeidsparticipatie van vrouwen. Het is blijkbaar niet zo dat vrouwen zonder de zorg voor kleine kinderen wel min of meer fulltime werken. Dat zien we ook in de opvattingen van vrouwen over het ideale arbeidspatroon. Slechts een kleine minderheid van de vrouwen ziet het fulltime werken als ideaal. De keuze voor een deeltijdbaan lijkt dus niet zozeer een tijdelijke, noodzakelijke aanpassing van de arbeidstijd totdat men weer volledig kan gaan werken, maar een blijvend arbeidspatroon.

Keuzevrijheid in het emancipatiebeleid

Op grond van deze uitkomsten lijkt het gerechtvaardigd om het gemak waarmee keuzevrijheid en bevordering van de arbeidsparticipatie in het beleid naast elkaar worden gezet ter discussie te stellen. Het is maar zeer de vraag of vrouwen, zodra de mogelijkheden zich voordoen, massaal kiezen voor betaalde arbeid van gemiddeld zo'n vier dagen per week. Duidelijk is in elk geval dat dan meer rekening moet worden gehouden met de voorwaarden waaronder vrouwen bereid zijn te kiezen voor een grotere arbeidsparticipatie. Moeders van jonge kinderen zouden meer uren buitenshuis willen werken, als zij de mogelijkheid hebben om de werktijden aan te passen aan eventuele knelpunten thuis en vrij kunnen nemen als een kind ziek is.

Interessant is ook de vraag hoe de wens om de horizontale seksesegregatie te doorbreken, zich verhoudt tot de zo hoog op de agenda staande keuzevrijheid. Waarom deze seksesegregatie moet worden doorbroken, wordt niet gemotiveerd in het Meerjarenbeleidsplan, maar aangenomen mag worden dat de gemiddeld lage beloning in de ‘vrouwenberoepen’ een van de redenen is. Een financiële opwaardering van deze ‘vrouwenberoepen’ zou dit probleem kunnen verhelpen (met als bijeffect dat deze sectoren ook aantrekkelijker worden voor mannen, waardoor de seksesegregatie kleiner wordt). Dit is echter niet de insteek van de overheid. Zij tracht de seksesegregatie te doorbreken door het beïnvloeden van de beroepskeuze van vrouwen. Een andere mogelijke reden om seksesegregatie te willen doorbreken is bezorgdheid om de arbeidsmarktperspectieven van vrouwenberoepen. Deze vrees lijkt onterecht.

De opleidingen die met name door meisjes gevolgd worden blijken even goede kansen op een baan te bieden en op de langere termijn zelfs betere, omdat de vraag naar werknemers in de zorg en het onderwijs minder afhankelijk is van conjunctuurschommelingen. Deze uitkomsten zijn van de periode voor de verslechterde economische omstandigheden, maar suggereren dat de perspectieven van de meisjesopleidingen daardoor minder negatief zullen worden beïnvloed dan die van de jongensopleidingen. Ook de perspectieven in de ICT zijn niet meer zo rooskleurig dat deze veel aandacht rechtvaardigen voor vergroting van de instroom van vrouwen.

Bij het streven naar doorbreking van de seksesegregatie valt op dat met name de beroepskeuze van vrouwen wordt geproblematiseerd. De campagne ‘kies exact’ is nog niet gevolgd door een even expliciete oproep aan jongens om bijvoorbeeld voor de zorg of het onderwijs te kiezen. Terwijl de personeelstekorten in deze sectoren groot zijn en het vanuit emancipatoir oogpunt belangrijk lijkt dat bijvoorbeeld kinderen niet tot hun twaalfde vrijwel uitsluitend met vrouwelijke leerkrachten te maken krijgen. Ook is onduidelijk hoe het streven naar doorbreking van de seksesegregatie zich verhoudt tot het streven naar vergroting van de keuzevrijheid. Onderzoek naar achtergronden van de segregatie zou duidelijk kunnen maken of deze het gevolg is van een gebrek aan keuzemogelijkheden, of juist het gevolg van de keuzes van vrouwen en mannen.

Ruimte voor meer betaalde arbeid?

Het is zoals gezegd de vraag of vrouwen zelf een arbeidsparticipatie van gemiddeld zo’n 32 uur per week gedurende de gehele loopbaan wel gewenst vinden. Dit neemt niet weg dat grotere arbeidsparticipatie dan nu het geval is, zeker tot de mogelijkheden behoort. Zelfs van de moeders van jonge kinderen antwoordt slechts een kwart dat zij onder geen enkele voorwaarde meer uren buitenshuis wil werken dan nu het geval is. De voorwaarden die de anderen stellen hebben vooral betrekking op een betere aanpassing van de betaalde arbeid aan de privé-omstandigheden. Deze moeders zouden meer uren betaalde arbeid op zich willen nemen als ze gemakkelijk vrij kunnen nemen als een kind of familielid ziek is, als ze de werktijden beter kunnen aanpassen aan hun privé-situatie, als ze een baan kunnen vinden met het gewenste aantal uren,

of als ze vaker thuis kunnen werken. Diverse beleidslijnen zijn al uitgezet die aansluiten bij deze wensen; bijvoorbeeld de invoering van de wet Arbeid en Zorg, de wet Aanpassing arbeidsduur en de stimuleringsmaatregel Dagindeling. Voor een deel moet dit beleid zijn waarde nog bewijzen, maar gezien de weerbarstigheid van de seksongelijkheid en het hardnekkige karakter van het kostwinnersmodel dat nog altijd zijn sporen nalaat, zullen verdere inspanningen nodig blijven.

Summary

1 Introduction

Is the emancipation process heading in the right direction? The *Emancipatiemonitor 2002* examines the progress of the emancipation process in the Netherlands, including the relationship with government policies. Six areas are examined: education; employment, care and income; combining work and care; political and social decision-making; violence against women; and the information society.

There follows a summary of the developments in the emancipation process in these areas. The overview is confined to the main lines and most important findings. The breakdown into various categories of men and women commonly used in the book has largely been left out of account in this summary.

2 Development and current state of the emancipation process

2.1 Education

Educational careers

- Boys and girls follow different educational careers. Male pupils for example are in the majority in pre-vocational education (VBO)/learning support (LWOO), while in junior general secondary education (MAVO), senior general secondary education (HAVO) and pre-university education (VWO) female pupils are in the majority.
- Women more commonly complete full-time education with a qualification than men.
- Within higher professional education (HBO) and university education (WO) women graduate more quickly than men and have a higher success rate.
- Although women nowadays somewhat more frequently select subjects and directions that used to be largely a preserve of men, the differences in the choices made by the two sexes remain substantial.
- Research conducted in 2001 indicates that the labour market prospects for typical girls' education courses are good for the coming years. The same applies to typical boys' education courses. It does however need to be borne in mind that the current economic situation is less optimistic than it was during the research period. Girls' education courses also offer better prospects in the longer term, since the demand for the caring professions – in contrast to many technical professions – is not greatly dependent on the economic situation.

Level of education of the population

- The level of education of women is rising more rapidly than that of men. Among the total population aged 15 and over, however, men still have a higher-level of education. In 2001 33% of males had completed senior secondary vocational (MBO) education (compared with 29% of females) and 23% higher professional (HBO)/-university (WO) education (compared with 19% of the women).
- The working population is better educated than the total population aged 15-64. This applies more to women than to men.

Learning at a higher age

- The share of women in adult general secondary education (VAVO) is greater than that of men, but the difference in participation between women and men has narrowed over the past ten years.
- The share of women in part-time higher professional education (HBO) and part-time university education (WO) is also higher than that of men.
- By contrast female employees less frequently take vocational training courses than male employees. This difference widened in the course of the 1990s.

Preparation of young people for multiple future prospects

- Girls and young women continue to devote more time to housework than boys and young men. The amount of time in question has however declined, but the same applies to boys up to the age of 18. The amount of time being spent on household tasks by young men (aged 18-25) is rising.
- The time that girls (aged under 18) spend on education has increased in recent decades. The same applies to boys, but girls spend more time on education.
- Most pupils would like a division of tasks in the future in which both partners perform paid employment, but girls want this significantly less often than boys.
- Most pupils consider that both partners should be responsible for bringing up and caring for children.
- Cooking and housework are aspects of the division of tasks where the preference for equal sharing is the least pronounced. Nearly half the boys, as well as over a third of girls, consider that the work should be performed by the woman.

2.2 Paid an unpaid work

Labour force participation

- The labour force participation rate of women is continuing to rise. In 2001 33% of all women aged 15-64 had a job of 12 hours a week or more. The participation rate of women is however still substantially lower than that of men (77% in 2001).
- The increase in the labour force participation of women has taken place in all age groups. This is now the highest among 25-34-year-old women (72%, compared with 91% for men in this age group) and the lowest among 55-64-year-old women (20% compared with 48% among men).

- The differences in labour force participation between men and women are narrowest among the highly educated. In 2001, 84% of female university graduates were in work, compared with 90% of male university graduates.
- In 2001 over half the women with a partner and children aged under six and 37% of women without a partner but with children were in work. In both cases this represents a doubling in relation to 1990.
- The labour force participation of non-western immigrant women and men has risen in recent years. The level of participation among Turkish and especially Moroccan women, however, remains low (33% and 26% respectively in 2001). Among women the labour force participation rate is highest among the Surinamese (59% compared with 55% among indigenous Dutch persons and 48% among Antilleans/Arubans). The second generation of non-western immigrants does much better in the labour market than the first generation.
- The share of women working part-time continues to increase. In 2001 70% of women had a job of less than 35 hours a week (compared with 60% in 1990). Among working men this applied to 17%, two percentage points more than in 1990. Part-time jobs are more common among less well educated women.

Sex segregation in the labour market

- The share of women in flexible employment has fallen and is now virtually equal to that among men. Women are more frequently casual or supply workers, while men are more often temporary employees. The share of women among the self-employed has risen slightly in recent years (to 32% in 2001).
- The share of women has risen in virtually all industries, but the distribution of men and women remains fairly skewed. Nearly half the women work in healthcare, welfare work or trade. Of the men nearly half work in industry, trade or business services.
- The share of women in the skilled trades, service professions and professional occupations has increased; 41%, 40% and 34% of people in these occupational levels are female.
- If we examine the various types of occupations, it is evident that the share of women has risen in virtually all cases. This applies to both professions in which many women were already employed and those with a low share of women.
- Occupational segregation appears to have increased over the years.

Unemployment and employment disability

- Unemployment fell during the period 1994-2001, but remained nearly twice as high among women as among men.
- The number of employment disability benefits per 100 employed persons fell during the period 1993-1996 before rising again afterwards, to return to the 1993 level in 1999. From 1998 onwards the proportion of women unfit for work in relation to working women was greater than for men. In 2001, there were 15.1 women drawing disability benefit for every 100 employed women, compared with 13.1 men for every 100 employed men.

Distribution of unpaid work

- As regards the time devoted to unpaid work, men and women have narrowed the gap in recent decades. Women have begun to devote less time to unpaid work and men more. Women continue however to devote considerably more time to unpaid work than men (35.5 and 20 hours a week respectively).
- In order to provide an indication of domestic independence among men and women it has been established what percentage spend at least a quarter of an hour a week on four out of five essential types of household work. In 2000 this proves to apply to nine in ten women and five out of ten men.

Combination of employment and care

- The proportion of women continuing to work after the birth of the first child has increased. In the 1990s over 70% of working women continued to work after the birth of the first child, although in many cases working fewer hours than before.
- Approximately half the women who stop working after the birth of their child/-children go back to work as the child/children grows/grow older.

Facilities for the combination of employment and care

- In 1999 17.4% of children aged 0-3 made use of child-care (compared with 6.1% in 1990). Of the 4-12-year-olds 2.9% made use of out-of-school care (0.2% in 1990).
- The use of a child-minder (at home or elsewhere) is the most common form of child care. Some 600,000 children aged 0-12 go regularly (i.e. at least once a week) to a child-minder and nearly half a million children are regularly looked after at home by a child-minder.
- Staying on after school is a common phenomenon. One-third of children regularly stay on at primary school.
- Children who are looked after spend an average of 12 hours in child-care a week. In 50% of these cases they spend less than 8 hours a week in child care. In the case of pre-school children 10% are in child-care for more than 30 hours a week.
- In 2001 24% of employees with an entitlement to parental leave made use of the scheme. Women continue to do so more frequently than men (44% and 12% respectively).
- The number of collective labour agreements (CAOs) with leave schemes increased between 1998 and 2000. Many of these agreements have now been laid down in law with the coming into force of the Work and Care Act.
- The number of CAOs with schemes for child care has not increased. Fewer CAOs have been concluded with schemes for returners to the labour market.

Attitudes

- Most people – women somewhat more frequently than men – do not consider it undesirable for women with school-age children to work outside the home. This applies much less to employment outside the home by mothers of pre-school children.

- A substantial proportion (approximately 60%) of the population does not agree with the proposition that it is good for babies to spend a certain number of days a week in a child day-care centre. Views differ when it comes to toddlers; in that case only a third of people agree with a comparable proposition.

2.3 Daily routine

Task-combiners

- The number of men and women spending at least 12 hours a week in paid employment and 12 hours on household tasks and care (referred to here as task-combiners) has increased in recent decades. In 1975 14% of men and women aged 20-64 were task-combiners; in 2000 this applied to 39% of women and 29% of men.
- 58% of the task-combining women and 48% of the task-combining men felt harassed on one or more days during the week. It should however be noted that non-task-combiners too feel harassed on one or more days during the week (44% of women and 38% of men).
- The willingness to work more hours under the present conditions is not particularly great. Working women with children aged under 12 want on average to work two hours more than they do at present. Of those not now working outside the home over half wish to keep things that way (for the time being).
- The most important precondition for women with children aged under 12 to work (or work longer hours) is the ability to take time off if a child or relative falls ill (cited by 42% of the respondents) and that they can gear their working hours to their private lives (cited by 40%). A third of the women want to work longer hours but have not yet found a job of the desired length.

Opening hours and school times

- The opening hours of public facilities generally coincide with office hours. Access to such facilities is therefore often difficult for working men and women. Medical or dental care is virtually unavailable in non-urgent cases outside office hours. Local government offices and banks are also seldom open outside office hours.
- Only a small number of child-care facilities offer flexible care, although it is also unclear how much demand there is for care outside office hours.
- School times do not coincide with the working hours of working parents. In many cases there are differences in the school times of younger and older children: only three in ten schools have the same starting and finishing times for all age-groups and in many cases households have to cope with periods of free time, scheduled or otherwise. In the month of April, for example, a third of the households had to deal with one or more scheduled mornings or afternoons off and a quarter with unexpectedly free periods of the school-day (because teachers were ill).
- Many parents bring their children to and from school. Hardly any toddlers go to school by themselves, and just a quarter of six-year-olds and seven-year-olds. Thereafter the number of children going to school by themselves increases rapidly, but even among eight- and nine-year-olds four in ten are still brought to school.

Working hours management

- The ability to shift working hours makes it easier to combine employment and care. In 2000 38% of working women and 47% of working men were in a position to do so.
- Only a few are allowed to work from home. Just two in ten women with children aged under 12 say that they are given consent to do so.

Support for household and care tasks

- Dishwashers and microwaves save time. In 2000 over half the task-combiners had a dishwasher and 87% a microwave. Tumble-driers are also common in households with task-combiners (73%), but possession of a tumble-drier turns out to increase the amount of time spent on laundry tasks.
- Men and women with someone in need of care in their environment on average devote some 18 hours a week to informal care.

2.4 Income

Income differences between men and women

- The average income of women with a separate income was slightly more than half (53%) of the average income of men in 2001.
- The difference in income between men and women was reduced in the 1990s. There are two reasons for this: more women have a job and the average income of women with a job has grown slightly in relation to that of men.
- Women are over-represented in the lowest income-groups. Of all people in the lowest income decile seven out of ten are women. In the second income decile three-quarters are women.

Women and poverty

- Between 1995 and 2000 the percentage on low incomes fell, among both single-householders and one-parent families and both men and women. Since women account for a high proportion of one-parent families and single-householders they have benefited more from this trend than men.
- In 2000 nearly 4% of the population formed part of a household that had had to get by on a low income for four years or more. Of these people 62% were women. This is due in particular to the unfavourable income situation of many older women on a small pension.
- Single-householder non-western immigrant mothers come off the worst as far as their income is concerned. Nearly 58% of them are on a low income and 48% have already been in that position for at least four years.
- Poverty is undergoing feminisation. Among all households on a low income the proportion of households with a woman as the main or sole earner is rising. In 1999 a woman was the main or sole earner in 53% of households on a low income.

Pay

- On average the hourly pay of women was 78% of that of men in 2000. The differences between men and women have narrowed since 1990; in that year the hourly pay of women was 73% of that of men.
- Part of the pay differences may be attributed to differences in background characteristics between the sexes, such as age, level of education and economic sector. If these are adjusted for there remains a statistically unexplained pay differential of 7%. That difference between men and women has not narrowed since 1996.

Economic independence

- Under emancipation policy people are designated as economically independent if they earn 70% of the net minimum wage (from employment/self-employment), i.e. the national assistance level for a single-householder. In 2000, 38% of women aged 15-65 were economically independent (compared with 69% of men). In the 1990s the figure rose among women by 13 percentage points (and among men by five percentage points).
- Among women the share of the economically independent is highest among single-householders (50%) and lowest among the women forming part of a couple with three or more children (28%). 38% of single mothers are economically independent. Among men the proportion of economically independent persons is highest among those in a couple with under-age children.
- In this monitor a measure has also been constructed for financial independence. In this regard the income need not just be derived from employment/self-employment but may also be income from insurance related to past employment (such as unemployment benefit and pensions). Furthermore the limit has been equated not with the national assistance limit, which is laid down for policy purposes, but the low-income limit. Of women aged 25-65, 42% may be regarded as financially independent in these terms, compared with 86% of men.

Attitudes

- Three-quarters the population (women more commonly than men) consider that having a separate income increases the independence in a relationship and half consider that it is better for the balance in a relationship if men and women each have separate incomes.
- If the amount earned by a woman is just enough to cover the cost of child-care, 37% of women and 46% of men consider that the woman might as well stay at home and look after the children herself.

2.5 Political and social decision-making

Women in management

- Women remain underrepresented in management positions, but their share has risen substantially in recent years. In 2001 26% of the managers in service professions and professional occupations were women (compared with 14% in 1994). The share of women in management functions continues however to lag behind their share in all service professions and professional occupations (38%).
- Healthcare and welfare work have the highest proportion of female managers (54%). The private sector and, within that, industry and construction, has the smallest share (13% and 5% respectively).

Women at the top of the private sector

- In 2001 just 1.9% of the members of the boards of management of the 100 largest companies in the Netherlands were women and just 7.4% of the supervisory board members.
- The share of women in top positions in the private sector has risen in recent years. In 2001 1.8% of the members of the boards of management of the 500 largest companies were female (1999: 1%) and 5.5% of supervisory board members (1999: 4.4%).

Women in decision-making positions in civil society

- As in 2000, the non-profit organisations in the health and welfare sector emerge the most favourably when it comes to the representation of women at senior levels: 30% of the members of governing and supervisory boards are female.
- The socio-economic sector emerges the least favourably. Here just 4% of the senior positions are held down by a woman (11% of the members of supervisory boards and 16% of the members of governing boards).
- The share of female head-teachers has risen in recent years, but remains comparatively low: 17% of primary school heads are female and 10% of secondary school heads. University education emerges the least well; 5% of the members of university governing bodies are female and 6% of the professors.
- Civil society has a large number of organisations in which volunteers are active. In 2001 43% of the population aged 18 and over performed voluntary work. A little over 40% were engaged solely or additionally in administrative activities. The proportion of women performing administrative voluntary work is lower than the proportion of female volunteers in all areas of voluntary work.

Politics and public administration

- The proportionate number of women in political positions has on average been rising steadily for some time. More recently, however, the figure has levelled out or even begun to fall. The number of women elected to the Lower House has fallen

proportionately since 1998, the new administration has just five women (including one minister) and in the municipal councils the proportion of women has held steady for some time (at 22%).

- The share of female burgomasters has been rising steadily (19% in 2001).
- The senior echelons of the civil service are largely occupied by men. There is just one female secretary-general and only one in ten directors-general are women.

Attitudes

- Some 40% of the population consider that women generally have too little influence over decision-making on important matters.
- 47% of men and 35% of women agree with the proposition that women should have the same chances as men nowadays to reach top positions. 41% of men disagree with the proposition and 54% of women.

2.6 Violence against women

The incidence of violence

- Various sources indicate that violence against women remains prevalent in Dutch society. The figures do not however allow it to be stated with any certainty as to whether the extent of such violence has changed.
- In 2000 nearly 2,900 official police reports were drawn up of indecent assault, nearly 1,650 of rape and over 2,500 of other sexual offences. The number of official reports of abuse is substantially higher (over 44,000), but it is not known how often this concerned the abuse of women.
- According to victim surveys 2% of women aged 15 and over were the victim of a sexual offence in 2001. This percentage has remained virtually unchanged over the past ten years, which could mean that no change has taken place in the incidence of sexual offences. The term “sexual offence” needs to be interpreted broadly: in the vast majority of cases this concerned “annoying or hurtful behaviour”.
- Figures from research specifically concerned with violence against women indicate that such violence is much more common than revealed by the police statistics and victim surveys.
- In 2001 over 32,000 women (some with children) reported to women’s shelters, over 5,000 more than a year before.
- The majority of women’s-shelter clients are the victim of one kind of violence or another. This applies to 94% of the clients of Blijf-van-m’n-lif houses (women’s refuges) and a little under 60% of the clients of FLOM houses (for unmarried mothers) and other women’s shelters.

Attitudes

- Men and women tend to have differing views on “types of sexual behaviour”. Thus 33% of men agree with the statement “if a man is in a permanent relationship or is married he has a right to sex” (18% of women agree with this). Similarly 47% of men consider that women are nowadays over-inclined to interpret men’s behaviour as sexual intimidation (compared with 34% of women).
- 17% of men and 12% of women consider that both parties will be at fault in the event of abuse. 80% of men and 93% of women consider that the man should leave the house if he abuses the woman.

Prevention of violence and improvement of help for victims

- In 1999 four in every ten employers had not taken any measures to prevent, cope with or provide after-care for sexual intimidation.
- At the beginning of 2001 the majority of the regional police forces did not have any protocol or structured approach for dealing with domestic violence.
- A little under two-thirds of municipal mental healthcare institutions (GGZ) have a quality policy aimed specifically at the provision of help in cases of sexual violence.
- The Health Inspectorate and the care administration offices consider the provision of proper assistance after sexual violence to be important but in practice exercise little if any supervision in this area.

2.7 The information society

Attitudes and skills with respect to ICT

- The sexes differ in the extent to which they endorse the proposition that computers are useful. This is mainly a generational difference: older people more frequently consider the usefulness of computers to be exaggerated.
- Boys and men rate themselves more highly in all sorts of computer applications than girls and women. It is not however certain whether this is in fact the case.

ICT use

- There is barely any difference in the number of hours spent at the computer by boys and girls of primary school age. There is however a (modest) difference in the purposes for which they use the computer: girls use it more frequently for word-processing, revision, preparing assignments and e-mailing, while boys do more surfing on the Internet.
- In secondary education the average number of hours of computer-use outside school time is greater among boys than among girls (16 compared with 10 hours a week). The difference in usage patterns is much the same as that among younger children, except for the fact that girls now surf the Internet equally as frequently as boys and that boys use the computer more for word-processing.
- Women make significantly less use of the computer and the Internet than men.

Women in ICT

- The proportion of women taking ICT training courses at higher professional education (HBO) and university level is low. The proportion of women among ICT students has moreover fallen in recent years.
- Only 10% of those employed in ICT are women. In occupations outside ICT men also work more frequently with computers than women.
- There is a comparatively high level of full-time employment in ICT, but even so women more often work part-time in this area than men (41% and 8% respectively).

3 In conclusion

In response to the question as to whether the emancipation process is heading in the right direction it may be said that in many respects this is indeed the case. No major breaks in the trend have been observed and developments are slowly but surely going down the desired path.

The most important emancipation goals are compared against the figures in the epilogue. Here the attention has focused in particular on goals for which concrete targets have been formulated. Special consideration has also been given to the progress made in the field of employment, care and income. In this regard it was noted that although the intended enlargement of labour force participation and economic independence among women is in prospect there are also reasons for doubt. That is partly related to the current slowdown in economic growth. It is however also open to question whether women in fact wish to work as much as government policy assumes. In any case it is clear that continuing with and expanding the policies aimed at facilitating the combination of employment will be required for that goal to be achieved.

Bijlage A Toelichting bij enkele begrippen

Allochtonen en autochtonen

Het CBS rekent personen tot de allochtonen als ten minste één ouder in het buitenland is geboren. Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen personen die zelf in het buitenland zijn geboren (de eerste generatie) en personen die in Nederland zijn geboren (de tweede generatie). De herkomstgroepering wordt bepaald aan de hand van het geboorteland van de persoon zelf (1e generatie) of dat van de moeder (2e generatie), tenzij de moeder in Nederland is geboren. In dat geval is gerubriceerd naar het geboorteland van de vader.

Autochtonen zijn personen van wie beide ouders in Nederland zijn geboren, ongeacht het land waar ze zelf zijn geboren.

Tot de categorie ‘niet-westerse allochtonen’ behoren allochtonen uit Turkije, Afrika, Latijns-Amerika en Azië met uitzondering van Indonesië en Japan. Op grond van hun sociaal-economische en sociaal-culturele positie worden allochtonen uit deze laatste twee landen tot de westerse allochtonen gerekend. Het gaat vooral om mensen die in voormalig Nederlands Indië zijn geboren en werknemers van Japanse bedrijven met hun gezin. Tot de categorie ‘westerse allochtonen’ behoren allochtonen uit Europa, Noord-Amerika, Oceanië, Indonesië en Japan.

Werkzame en werkloze beroepsbevolking

De werkzame beroepsbevolking bestaat uit personen die ten minste twaalf uur per week werken. De werkloze beroepsbevolking betreft alle mensen zonder werk (of met werk van minder dan twaalf uur per week), die minstens twaalf uur per week willen werken, daarvoor direct beschikbaar zijn en bovendien actief zoeken naar werk. De cijfers over de werkzame en werkloze beroepsbevolking betreffen meestal personen van 15-64 jaar.

De nettoarbeidsparticipatie, ofwel de arbeidsdeelname, is de werkzame beroepsbevolking in procenten van de bevolking. Het werkloosheidspercentage is de werkloze beroepsbevolking in procenten van de beroepsbevolking.

Volgens de internationaal gangbare definitie (ILO-definitie) van de beroepsbevolking behoren alle mensen die één uur of meer per week werken tot de werkzame beroepsbevolking.

Segregatie

In het algemeen heeft segregatie te maken met diverse vormen van ongelijkheid, vooral waar het gaat om verschillen in verdelingen van sociale groepen over sociale systemen. In deze monitor wordt segregatie vooral gebruikt om aan te duiden in hoeverre vrouwen en mannen in onevenredige mate werkzaam zijn in verschillende beroepen, beroepsniveaus of bedrijfstakken. De segregatiemaat is berekend door vast te stellen in welke mate de aandelen van vrouwen (en mannen) in de onderscheiden klassen van beroep en bedrijf afwijken van hun aandeel in de werkzame beroepsbevolking. Bij de berekening is de zogeheten ‘marginal matching procedure’ gevolgd (Blackburn et al. 1995).

Onderwijs

Tot het primair onderwijs behoren het basisonderwijs en het speciaal basisonderwijs. In het secundair onderwijs worden het voortgezet onderwijs en het secundair beroeps-onderwijs onderscheiden.

Tot het voortgezet onderwijs behoren sinds 1 augustus 1998:

- het voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs (vmbo) waarmee de oude mavo- en vbo-programma's kwamen te vervallen. Dit onderwijstype omvat vier leerwegen en kent vier sectoren (economie; zorg en welzijn; techniek; landbouw);
- het leerwegondersteunend onderwijs (lwo) voor leerlingen met achterstanden of gedrags- en motivatieproblemen, waarin het oude ivbo is opgegaan;
- het speciaal voortgezet onderwijs (svo) en praktijkonderwijs zijn vormen van onderwijs, waarin het voortgezet lom- en mlk-onderwijs zijn opgegaan;
- het havo en vwo zijn ook na augustus 1998 blijven bestaan, maar ook daarin hebben diverse veranderingen plaatsgevonden, zoals de invoering van profielen en de ontwikkeling van studiehuisen.

Op 1 augustus 1998 is een landelijke kwalificatiestructuur van kracht geworden voor vrijwel het gehele secundaire beroepsonderwijs. Daarin wordt een vijftal opleidings-typen op vier niveaus onderscheiden. Deze opleidingen kennen twee leerwegen:

- de beroepsopleidende (bol) leerweg waarbij de omvang van de beroepspraktijkvorming (stage) tussen de 20 en 60% van de totale opleidingsduur bedraagt (vergelijkbaar met het oude middelbaar beroepsonderwijs of mbo);
- de beroepsbegeleidende (bbl) leerweg waarbij de beroepspraktijkvorming meer dan 60% van de totale opleidingsduur beslaat (vergelijkbaar met het oude beroeps-begeleidend onderwijs (bbo) of leerlingwezen). Voor de beroepsbegeleidende leer-weg staat toelating alleen open voor degenen voor wie de volledige leerplicht is geëindigd.

In het tertiair onderwijs worden het hoger beroepsonderwijs (hbo) en het weten-schappelijk onderwijs (wo) onderscheiden. De onderwijsgebieden in het hbo worden aangeduid als sectoren. De onderwerpsgebieden in het wo worden HOOP-gebieden genoemd, afgeleid van Hoger Onderwijs en Onderzoek Plan.

Inkomensbegrippen

Het persoonlijk inkomen bestaat uit winst uit onderneming, bruto-inkomsten uit arbeid en bruto ontvangen overdrachten. De som van deze inkomsten is vervolgens verminderd met de door de werkgever en werknemer betaalde premies voor de Ziektewet (ZW), WW, en WAO. Bij de bepaling van het persoonlijk inkomen zijn de volgende inkomensbestanddelen buiten beschouwing gebleven:

- inkomsten uit vermogen
- kinderbijslag
- individuele huursubsidie
- tegemoetkoming studiekosten
- rijksbijdrage eigen woningbezit.

Het *besteedbaar inkomen* is het bruto-inkomen verminderd met de betaalde overdrachten en de loon-, inkomsten- en vermogensbelasting. De betaalde overdrachten bestaan uit premies volksverzekeringen (AOW, AWW, AAW en AWBZ), premies werknemersverzekeringen (ZW, WW, WAO), premies ziektekostenverzekeringen (ziekenfonds en particulier) en andere overdrachten (zoals premies voor lijfrente en fiscaal aftrekbare echtscheidingsuitkeringen). Het besteedbaar inkomen bepaalt de vrije bestedingsruimte van een huishouden.

Het *gestandaardiseerd inkomen* is het besteedbaar inkomen van het huishouden gecorrigeerd voor verschillen in huishoudensamenstelling. Deze correctie vindt plaats met behulp van equivalentiefactoren. In de equivalentiefactor komen de schaalvoordelen tot uitdrukking die het gevolg zijn van het voeren van een gemeenschappelijke huishouding. Met behulp van de equivalentiefactoren worden alle inkomens herleid tot het inkomen van een eenpersoonshuishouden. Op deze wijze zijn de welvaartsniveaus van huishoudens onderling vergelijkbaar gemaakt.

Lage inkomens

Voor het afbakenen van de categorie arme huishoudens wordt in dit hoofdstuk de lage-inkomensgrens gehanteerd. Deze grens komt overeen met het voor prijsontwikkelingen gecorrigeerde bijstandsniveau van een alleenstaande in 1979. Inkomens van alleenstaanden en meerpersoonshuishoudens zijn echter niet zomaar met elkaar te vergelijken. Om een vergelijkbaar welvaartsniveau te bereiken heeft een echtpaar met kinderen bijvoorbeeld een hoger inkomen nodig dan een alleenstaande. Door het inkomen van huishoudens hiervoor te corrigeren, kunnen de inkomens van alle huishoudens worden vergeleken met de lage-inkomensgrens. Een huishouden behoort tot de langdurig lage inkomens wanneer het vier achtereenvolgende jaren een laag inkomen heeft.

Economische zelfstandigheid

Een individu wordt geacht economisch zelfstandig te zijn wanneer hij of zij 70% van het nettominimumloon verdient. Dit is het bijstandsniveau van een alleenstaande. Het gaat hierbij om inkomsten uit arbeid en winst uit onderneming. Uitkeringen dragen dus niet bij aan economische zelfstandigheid.

Financiële onafhankelijkheid

Personen van 25-64 jaar met een inkomen boven de lage-inkomensgrens worden financieel onafhankelijk genoemd. Inkomsten uit inkomensverzekeringen dragen bij aan de financiële onafhankelijkheid.

De gedachte daarachter is dat deze inkomsten in het algemeen zijn gebaseerd op het arbeidsverleden van de persoon zelf. Tot het inkomen worden dus naast het inkomen uit arbeid en de winst uit eigen onderneming, onder andere de volgende inkomsten gerekend: werkloosheidsuitkeringen, Ziektewet-uitkeringen, arbeidsongeschiktheids-uitkeringen, pensioenen en lijfrenten.

Voor meer informatie

Wanneer u behoefte hebt aan meer statistische gegevens over een van de onderwerpen in deze publicatie, dan kunt u een verzoek om informatie richten aan:

Centraal Bureau voor de Statistiek

Infoservice

Postbus 4481

6401 CZ Heerlen

Tel.: 045 570 70 70

Fax: 045 570 62 68

E-mail: infoservice@cbs.nl

Statistische informatie op Internet

Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) heeft een uitgebreide internetsite met vele rubrieken zoals het *Webmagazine*, *cijfers*, en *publicaties*. Het *Webmagazine* is het elektronisch tijdschrift van het CBS met artikelen en korte berichten over maatschappelijk relevante onderwerpen. De rubriek *cijfers* bevat onder andere kerncijfers van een groot aantal economische en sociaal-economische onderwerpen. De kerncijfers worden dagelijks geactualiseerd. Onder *publicaties* kunt u recent verschenen persberichten en publicaties van het CBS raadplegen. In de CBS-databank StatLine vindt u veel statistische gegevens van het CBS. Deze databank is gratis toegankelijk via het Internet. StatLine is voorzien van een moderne zoekmachine die u op gemakkelijke wijze toegang tot de databank verschaft.

Het adres van de CBS-website luidt <http://www.cbs.nl>. Er is ook een direct adres om bij de databank StatLine te komen: <http://statline.cbs.nl>. Bij vragen of problemen over StatLine, kunt u contact op nemen met de Infoservice van het CBS, tel.: 045 570 70 70.

Bijlage B Gebruikte databestanden

Bevolkingsstatistieken

De gegevens uit de bevolkingsstatistieken van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) zijn gebaseerd op informatie die het CBS ontvangt uit de Gemeentelijke Basis-administratie persoonsgegevens (GBA). Deze gegevens hebben betrekking op alle personen die in de GBA zijn opgenomen (de 'de jure' bevolking). In principe wordt iedereen die voor onbepaalde tijd in Nederland woonachtig is, opgenomen in de basis-administratie van de gemeente waar de nachtrust hoofdzakelijk wordt genoten (woon-gemeente). Personen die 'de jure' tot de bevolking van Nederland behoren, maar voor wie geen vaste woonplaats valt aan te wijzen, zijn opgenomen in de basisadministratie van de gemeente 's Gravenhage.

De statistiek van de institutionele bevolking is het resultaat van een koppeling van het bij het CBS aanwezige adressenregister van instellingen en tehuizen met de gegevens die het CBS ontvangt uit de GBA. Vanaf 1995 zijn zowel de particuliere als de institutionele (personen in) huishoudens afkomstig uit de vernieuwde Huishoudensstatistiek. Deze aantallen zijn gebaseerd op integrale gegevens afkomstig uit de GBA aangevuld met informatie afkomstig uit de Enquête Beroepsbevolking (EBB), welke gegevens bevat over personen en huishoudens op adressen.

Culturele Veranderingen in Nederland (CV)

Het doel van het onderzoek Culturele Veranderingen in Nederland is het systematisch peilen van meningen onder de Nederlandse bevolking om inzicht te krijgen in de culturele veranderingen. Het onderzoek is gebaseerd op enquêtevragen uit een aantal onderzoeken die vóór 1975 zijn gehouden en wordt in principe jaarlijks herhaald. Het steekproefaantal wordt zodanig gekozen dat de netto respons rond de 2.000 personen ligt.

Doelpopulatie	NL-bevolking vanaf 16 jaar
Soort onderzoek	enquête
Steekproefeenheid	persoon
Entiteiten	personen
Steekproefkader	voor de adressensteekproef: postcodebestand
Steekproefmethode	gestratificeerde drietrapssteekproef: gemeenten, adressen, personen
Verzamelmethode	mondelinge en vanaf 1988 ook schriftelijke vragenlijst; vanaf 1998 wordt de mondelinge vragenlijst met behulp van de computer afgenomen (CAPI)
Opdrachtgever	Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP)
Uitvoerder veldwerk	Nederlands Instituut voor de Publieke Opinie en het Marktonderzoek (NIPO)
Frequentie	1975, jaarlijks herhaald vanaf 1979, m.u.v. 1982, 1984 en 1990; na 1999 tweejaarlijks
Weging	geen

CV'80	
Veldwerkperiode	november 1980 – januari 1981
Respons	2.007 personen
CV'81	
Veldwerkperiode	augustus 1981 – oktober 1981
Respons	2.034 personen
CV'83	
Veldwerkperiode	november 1983 – januari 1984
Respons	1.932 personen
CV'85	
Veldwerkperiode	januari 1985 – februari 1985
Respons	1.966 personen
CV'86	
Veldwerkperiode	januari 1986 – maart 1986
Respons	2.016 personen
CV'87	
Veldwerkperiode	september 1987 – december 1987
Respons	1.990 personen
CV'88	
Veldwerkperiode	november 1988 – januari 1989
Respons	2.033 personen
CV'89	
Veldwerkperiode	augustus 1989 – november 1989
Respons	2.008 personen
CV'91	
Veldwerkperiode	september 1991 – december 1991
Respons	1.926 personen
CV'92	
Veldwerkperiode	september 1992 – december 1992
Respons	2.146 personen
CV'93	
Veldwerkperiode	september 1993 – januari 1994
Respons	1.968 personen

CV'94	
Veldwerkperiode	oktober 1994 – januari 1995
Respons	2.066 personen
CV'95	
Veldwerkperiode	oktober 1995 – januari 1996
Respons	2.177 personen
CV'96	
Veldwerkperiode	oktober 1996 – januari 1997
Respons	2.418 personen
CV'97	
Veldwerkperiode	oktober 1997 – januari 1998
Respons	2.267 personen

Dagindeling: ouders tussen zorg en arbeid (DOZA 2002)

Het onderzoek Dagindeling: ouders tussen zorg en arbeid is gehouden om aanvullende gegevens te verkrijgen voor de Emancipatiemonitor 2002, waarin het thema dagindeling is opgenomen. Het doel van de Emancipatiemonitor is een dwarsdoorsnede te geven van het verloop van emancipatieproces.

Doelpopulatie	NL-huishoudens met 1 of meer thuiswonende kinderen van 0-12 jaar
Soort onderzoek	enquête
Steekproefeenheid	huishouden
Entiteiten	huishoudens
Steekproefkader	GfK-panels
Steekproefmethode	steekproef uit panel
Verzamelmethode	schriftelijke vragenlijst
Opdrachtgever	Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP)
Uitvoerder veldwerk	GfK PanelServices Benelux
Frequentie	eenmalig
Weging	naar arbeidsdeelname vrouwelijke partner, opleiding hoofd-kostwinner, opleiding partner, stedelijkheidsgraad en regio
Berichtgever	degene die de meeste zorg heeft voor de kinderen (96% vrouwen)
Veldwerkperiode	juni 2002
Steekproefomvang	1.296 personen
Respons	1.076 personen (83%)

Enquête beroepsbevolking (EBB)

In de Enquête beroepsbevolking worden sinds 1987 gegevens verzameld ten behoeve van de beschrijving van personen naar hun positie op de arbeidsmarkt. De EBB bevat demografische en arbeidsmarktkenmerken, waaronder één variabele die de aggregatie tot een huishouden mogelijk maakt. De demografische kenmerken hebben betrekking op alle leden van het huishouden. De vragen naar positie op arbeidsmarkt worden alleen gesteld aan personen van 15 jaar of ouder.

Met ingang van oktober 1999 is de EBB een roterend panelonderzoek geworden en is de vragenlijst gewijzigd.

Doelpopulatie	NL-bevolking van 15 jaar en ouder, zelfstandig wonend
Soort onderzoek	enquête
Steekprofeenheid	adres
Entiteiten	personen en huishoudens
Steekproefkader	geografisch basisregister
Steekproefmethode	gestratificeerde tweetrapssteekproef: gemeenten, adressen; stratificatie naar gemeente
Verzamelmethode	computerondersteunde mondelinge vragenlijst (CAPI); sinds 1999 in 5 peilingen met tussenpozen van 3 maanden: 1e peiling via CAPI, vervolgpeilingen telefonisch (CATI).
Opdrachtgever	Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)
Uitvoerder veldwerk	Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)
Frequentie	continu, sinds 1987
Weging	naar leeftijd, geslacht, burgerlijke staat, stedelijkheid
Berichtgevers	prox-interview door ander lid van het huishouden mogelijk
EBB'90	
Steekproefomvang	104.000 adressen
Respons	63.000 huishoudens (60%); 112.000 personen
EBB'92	
Steekproefomvang	105.000 adressen
Respons	58.000 huishoudens (55%); 97.359 personen
EBB'95	
Steekproefomvang	116.000 adressen
Respons	70.000 huishoudens (60%); 99.137 personen
EBB'97	
Steekproefomvang	116.000 adressen
Respons	65.000 huishoudens (56%); 89.315 personen

EBB'99	
Steekproefomvang	circa 99.000 adressen
Respons	circa 47.000 huishoudens (47%); 69.021 personen
EBB 2000	
Steekproefomvang	circa 119.000 adressen
Respons	circa 49.000 huishoudens (41%); 87.659 personen
EBB 2001	
Steekproefomvang	circa 82.000 adressen
Respons	circa 48.000 huishoudens (59%); circa 90.000 personen

Emancipatie-opinies (EMOP)

Voor de Emancipatiemonitor is in aanvulling op het onderzoek Culturele veranderingen in Nederland (CV) een onderzoek naar emancipatie-opinies gehouden. Hierbij zijn vragen gesteld naar opvattingen over de verdeling tussen betaalde en onbetaalde arbeid, kinderopvang, inkomen, politieke en maatschappelijke besluitvorming en seksuele intimidatie en mishandeling.

Doelpopulatie	NL-bevolking 16 jaar en ouder
Soort onderzoek	enquête
Steekproefeenheid	persoon
Entiteiten	personen
Steekproefkader	CentERpanel
Steekproefmethode	panel
Verzamelmethode	computergestuurde vragenlijst
Opdrachtgever	Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP)
Uitvoerder veldwerk	CentERdata
Frequentie	tweejaarlijks vanaf 2000
Weging	naar geslacht en opleidingsniveau

EMOP2000	
Veldwerkperiode	17-19 maart en 24-26 maart 2000
Steekproefomvang	3.130 personen
Respons	1.537 personen (49%)

EMOP2002	
Veldwerkperiode	10-14 mei 2002
Steekproefomvang	2.569 personen
Respons	1.782 personen (69%)

Enquête Rechtsbescherming en Veiligheid (ERV)

Het doel van de enquête Rechtsbescherming en Veiligheid is een beeld te verkrijgen van ervaringen en gevoelens inzake criminaliteit. Tot de onderwerpen waarover in de ERV vragen worden gesteld behoren slachtofferschap, onveiligheidsgevoelens, preventiemaatregelen, hulpverlening en aangiftegedrag, en problemen op het terrein van het recht en het beroep dat daarbij wordt gedaan op juridische instanties.

Doelpopulatie	NL-bevolking van 15 jaar en ouder in particuliere huishoudens
Soort onderzoek	enquête
Steekproefeenheid	adres
Entiteiten	personen en huishoudens
Steekproefkader	PTT-afgiftepuntenbestand
Steekproefomvang	circa 6.000 adressen
Steekproefmethode	gestratificeerde meertrapssteekproef: gemeente, adres; stratificatie naar gemeente per huishouden worden maximaal twee personen van 15 jaar of ouder ondervraagd, waarbij ten minste één persoon uit de 'kern' (echtpaar, vaste partners, één-ouder, alleenstaande) en – indien van toepassing – een persoon uit de 'periferie' (meestal kinderen).
Verzamelmethode	computerondersteunde mondelinge vragenlijst (CAPI)
Opdrachtgever	Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)
Uitvoerder veldwerk	Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)
Frequentie	doorlopend, vanaf het verslagjaar 1992 (ERV'93)
Weging	naar leeftijd, geslacht, stedelijkheid en samenstelling huishouden
Berichtgevers	de huishoudenvragen worden aan slechts één persoon uit het huishouden gesteld
ERV'92	
Verslagperiode	1991
Respons	circa 54% van de benaderde adressen: 2.944 huishoudens, 3.949 personen
ERV'93	
Verslagperiode	1992
Respons	circa 50% van de benaderde adressen: 2.958 huishoudens, 4.934 personen
ERV'94	
Verslagperiode	1993
Respons	circa 55% van de benaderde adressen: 3.417 huishoudens, 5.503 personen

ERV '95	
Verslagperiode	1994
Respons	circa 55% van de benaderde adressen: 3.612 huishoudens, 5.639 personen

ERV'96	
Verslagperiode	1995
Respons	circa 58% van de benaderde adressen: 3.596 huishoudens, 5.773 personen

Enquête Werkgelegenheid en Lonen (EWL)

De Enquête werkgelegenheid en lonen van het Centraal Bureau voor de Statistiek bevat gegevens van bedrijven en instellingen betreffende arbeid en lonen van werknemers. Deze gegevens worden verzameld door schriftelijke enquëtering van bedrijven en instellingen en rechtstreeks elektronisch uit loon- en salarisadministraties.

Omvang	75.000 bedrijven en instellingen; circa 3,3 miljoen individuele werknemers
--------	--

Onderwijsstatistieken

De Onderwijsstatistieken van het Centraal Bureau voor de Statistiek zijn een verzameling statistieken gebaseerd op integrale opgaven van scholen en andere onderwijsinstellingen.

Het voortgezet onderwijs betreft uitsluitend door het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen dan wel Landbouw, Natuurbeheer en Visserij gesubsidieerd voltijdsonderwijs.

De gegevens van het hoger beroepsonderwijs (HBO) zijn hoofdzakelijk afkomstig uit het Centraal Register Inschrijvingen Hoger Onderwijs van de Informatie Beheer Groep in Groningen. Anderzijds bevat deze publicatie ook gegevens over gezondheids-zorgopleidingen die bekostigd worden door het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Het CBS enquëteert hiervoor de betrokken instellingen. De gegevens over het wetenschappelijk onderwijs (wo) zijn gebaseerd op een jaarlijkse telling onder de reguliere instellingen voor wetenschappelijk onderwijs.

Pilotonderzoek ICT-gebruik (ICTP2001)

In het kader van het NWO-stimuleringsprogramma Maatschappij en de Elektronische Snelweg (MES) is een pilotonderzoek naar ICT-gebruik gehouden. De bedoeling is om op grond van dit vooronderzoek een structurele, continue dataverzameling op te zetten waarmee inzicht kan worden gekregen in de gevolgen van ICT-gebruik. Het onderzoek is uitgevoerd als onderdeel van het Permanent Onderzoek naar de Leefsituatie (POLS) van het CBS.

Doelpopulatie	NL-bevolking 12 jaar en ouder, zelfstandig wonend
Soort onderzoek	enquëte
Steekproefeenheid	persoon

Entiteiten	personen
Steekproefkader	6997 respondenten van de POLS2001-module Recht (REP/REM)
Steekproefmethode	random steekproef
Verzamelmethode	computerondersteunde telefonische vragenlijst (CATI)
Opdrachtgever	Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en NWO-MES (Stimuleringsprogramma Maatschappij en de Elektronische Snelweg)
Uitvoerder veldwerk	extern onderzoeksbureau i.s.m. Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)
Frequentie	eenmalig
Weging	naar geslacht x leeftijd, burgerlijke staat, stedelijkheidsgraad, provincie, werkzaamheid, pc-bezit en enquêtemaand
Veldwerkperiode	november 2001
Steekproefomvang	4.676 personen
Respons	3.132 personen (67%)

Inkomenspanel Onderzoek (IPO)

Het inkomenspanel onderzoek wordt gehouden om een beeld te kunnen schetsen van de samenstelling en verdeling van inkomens van personen en huishoudens in Nederland.

Doelpopulatie	NL-bevolking in particuliere huishoudens
Soort onderzoek	enquête
Steekproefeenheid	persoon
Entiteiten	personen en huishoudens
Steekproefmethode	panelonderzoek; het panel wordt jaarlijks aangevuld met een steekproef van 0,61% uit immigranten en nul-jarigen
Verzamelmethode	elektronische vragenlijst
Opdrachtgever	Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)
Uitvoerder veldwerk	Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)
Frequentie	doorlopend
Weging	naar geslacht, leeftijdsklasse, regio, huishoudensgrootte en leeftijdsklasse van het hoofd
Steekproefomvang	circa 75.000 'kernpersonen', aangevuld met hun huishoudensleden, in totaal ongeveer 210.000 personen
Respons	administratieve non-respons is circa 1% van de geselecteerde kernpersonen
Berichtgevers	ministerie van Financiën (Belastingdienst), ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (individuele huursubsidie) en Informatie Beheer Groep (studiefinanciering).

Nationaal Scholierenonderzoek (NSO)

In het kader van het project 'Nationaal Scholierenonderzoek, een monitor op de toekomst' worden scholieren in het voortgezet onderwijs geënquêteerd (in 1999 ook scholieren in groep 8 van het basisonderwijs). Doel van het project is het in kaart brengen van gedrag, gezondheid, opvattingen en ideeën over financiën, leefwijze en toekomst van de huidige generatie scholieren.

Doelpopulatie	scholieren in het voortgezet onderwijs; in 1999 ook scholieren in groep 8 van het basisonderwijs
Soort onderzoek	enquête
Steekproefeenheid	school
Entiteiten	personen
Steekproefmethode	clustersteekproef school/klas; mailing naar alle onderwijsinstellingen; representatieve selectie uit aanmeldingen
Verzamelmethode	schriftelijke vragenlijst
Opdrachtgever	1984 en 1990: Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting (NIBUD), Econometrisch Instituut van de Erasmus Universiteit en Keesings Onderwijsbladen
1992 tot 1996:	Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting (NIBUD), Stichting Economisch Onderzoek van de Universiteit van Amsterdam (SEO) en het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP)
vanaf 1999:	Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting (NIBUD) en het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP)
Uitvoerder veldwerk	Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting (NIBUD)
Frequentie	1984 en vanaf 1990 in principe tweejaarlijks
Weging	herweging naar provincie, denominatie en schooltype/leerjaar op basis van CBS-onderwijsstatistieken
NSO2001	
Veldwerkperiode	november 2001 – februari 2002
Steekproefomvang	circa 22.000 uitgezette vragenlijsten
Respons	9.782 personen

Onderzoek Gezinsvorming (OG)

Het Onderzoek Gezinsvorming richt zich op de relatie- en gezinsvorming in Nederland als aanvulling op de aan de bevolkingsregisters gelieerde bevolkingsstatistieken en fungeert voor het CBS als bouwsteen voor de nationale bevolkings- en huishoud-prognoses. Het onderzoek bevat vragen over het verlaten van het ouderlijk huis, alleenwonen, samenwonen, trouwen, uit elkaar gaan, geboorteregeling, kinderen krijgen en de manier waarop men kinderen combineert met het hebben van een baan. Er wordt informatie verzameld over de feitelijke situatie in zowel het heden als het verleden. Bovendien wordt gevraagd naar de toekomstverwachtingen.

Doelpopulatie	NL-bevolking 18-52 jaar (geboortjaar 1945-1979)
Soort onderzoek	enquête
Steekproefeenheid	persoon
Entiteiten	personen
Steekproefkader	Structuurtelling Nederlandse bevolking (gemeenten); Gemeentelijke Basisadministratie (personen)
Steekproefmethode	tweetrapssteekproef: gemeenten – personen
Verzamelmethode	computerondersteunde mondelinge vragenlijst (CAPI)
Opdrachtgever	Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)
Uitvoerder veldwerk	Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)
Frequentie	vijfjaarlijks
Weging	voor mannen en vrouwen afzonderlijk naar geboortjaar, burgerlijke staat, positie in huishouden, geboorteland, stedelijkheid en (alleen voor vrouwen) kindertal
OG'98	
Veldwerkperiode	februari – mei 1998
Steekproefomvang	14.000 uitgezette adressen
Respons	4.717 mannen en 5.450 vrouwen

Permanent Onderzoek naar de Leefsituatie (POLS)

POLS is een groot, continu onderzoek van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) naar verschillende onderwerpen betreffende de leefsituatie, zoals gezondheid, arbeidsomstandigheden, rechtsbescherming, veiligheid, tijdsbesteding en wonen. Deze informatie komt beschikbaar over allerlei groepen in de bevolking. POLS bestaat uit verschillende modules. Alle respondenten krijgen een basisvragenlijst voorgelegd. De vragenlijsten voor de verschillende modules worden aan een deel van de respondenten voorgelegd. In POLS zijn verschillende oudere onderzoeken geïntegreerd: het DLO (Doorlopend Leefsituatie Onderzoek), de ERV (Enquête Rechtsbescherming en Veiligheid), de Gezondheidsenquête (GEZ) en het Woningbehoefte Onderzoek (WBO).

Doelpopulatie	NL-bevolking van 0 jaar en ouder in particuliere huishoudens
Soort onderzoek	enquête
Steekproefeenheid	persoon
Entiteiten	personen
Steekproefkader	gemeentelijke basisadministratie (GBA)
Steekproefmethode	tweetrapssteekproef: gemeenten, personen; stratificatie naar gemeente; maandelijks deelsteekproeven
Opdrachtgever	Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)
Uitvoerder veldwerk	Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)
Frequentie	continu, vanaf 1997
Berichtgever	bij kinderen jonger dan 12 jaar is het interview afgenomen met een ouder of verzorger; de vragen voor de hoofdkostwinner over de inkomenssituatie van het huishouden kunnen door iemand anders zijn beantwoord

Basisvragenlijst

De basisvragenlijst van POLS bevat vragen naar achtergrondkenmerken en naar algemene leef-situatiekenmerken.

Verzamelmethode	computerondersteunde mondelinge vragenlijst (CAPI) en computerondersteunde telefonische enquête (CATI)
Weging	naar leeftijd en geslacht, burgerlijke staat, stedelijkheidsgraad, COROP-gebied, huishoudgrootte
Steekproefomvang	1997: 55.675 personen 1998: 151.680 personen 1999: 76.054 personen 2000: 63.470 personen 2001: 40.668 personen
Respons	1997: 34.439 personen (62%) 1998: 80.789 personen (53%) 1999: 42.605 personen (56%) 2000: 37.482 personen (59%) 2001: 24.231 personen (60%)

In 2001 is aan de basisvragenlijst een vragenblok over kinderopvang toegevoegd. De vragen over kinderopvang zijn uitsluitend gesteld aan steekproefpersonen die ouder/verzorger zijn van een of meer kinderen onder de dertien jaar. Als een steekproefpersoon aan dit criterium voldeed is voor ieder kind afzonderlijk gevraagd of er behoefte is aan en gebruik wordt gemaakt van kinderopvang, en zo ja welk type opvang en de duur ervan. Verder is aan de ouders gevraagd of ze tevreden zijn over de opvang, wat de kosten zijn en om welke reden ze gebruik maken van kinderopvang.

Respons	4.650 ouders
---------	--------------

Recht

Het onderdeel Recht van POLS bevat gegevens over slachtofferschap van criminaliteit en beroep op rechtshulp van de respondenten van de modules 'Recht en Participatie' en 'Recht en Milieu'.

Doelpopulatie	NL-bevolking van 12 jaar en ouder in particuliere huishoudens
Verzamelmethode	computerondersteunde mondelinge vragenlijst (CAPI)
Weging	naar leeftijd en geslacht, burgerlijke staat, stedelijkheidsgraad, COROP-gebied, huishoudgrootte; werkzaam, eigen woning
Steekproefomvang	1997: 16.496 personen 1998: 17.393 personen 1999: 22.080 personen 2000: 17.978 personen 2001: 19.045 personen

Respons	1997: 9.331 personen (57%)
	1998: 9.514 personen (55%)
	1999: 11.667 personen (53%)
	2000: 9.233 personen (51%)
	2001: 10.907 personen (57%)

Registratie van uitstroom en bestemming schoolverlaters (RUBS)

Het RUBS-project heeft tot doel de bestemming van schoolverlaters naar het vervolgonderwijs en de arbeidsmarkt in kaart te brengen. De schooltypen waarnaar men onderzoek doet, zijn MAVO, HAVO, VWO; (1)VBO (landbouw, techniek, economie, gezondheidszorg); KMBO of BOL-niveau 1/2 (oriënteren en schakelen, landbouw, techniek, economie, gezondheidszorg); MBO of BOL-niveau 3/4 (landbouw, techniek, economie, gezondheidszorg, gedrag en maatschappij). Vanaf 1998 wordt ook het WO bij het onderzoek betrokken en vanaf 1999 de beroepsbegeleidende leerweg (BBL of leerlingwezen).

Doelpopulatie	schoolverlaters
Soort onderzoek	enquête
Steekproefeenheid	persoon
Entiteiten	personen
Steekproefkader	administratie van onderwijsinstellingen voortgezet onderwijs en MBO
Steekproefmethode	vrijwillige deelname instellingen; waar nodig qua opleidingsrichting of regio een aanvullende steekproef
Verzamelmethode	schriftelijke vragenlijst
Opdrachtgever	Researchcentrum Onderwijs en Arbeidsmarkt (ROA); financiering door verschillende ministeries en onderwijsinstellingen
Uitvoerder veldwerk	Researchcentrum Onderwijs en Arbeidsmarkt (ROA)
Frequentie	jaarlijks, vanaf 1987
Meting	anderhalf jaar na het verlaten van de school
Respons	De deelname van de ROC's bedraagt tussen de 30 en 35 procent en de deelname van AVO- en VBO-scholen circa 10 procent.
RUBS'98	18.502 personen

Sociale zekerheidsstatistieken

Op basis van de sociale zekerheidsstatistieken van het CBS is informatie opgenomen over het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen krachtens de Wet op de arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO), de Wet arbeidsongeschiktheidsverzekering zelfstandigen (WAZ) en de Wet arbeidsongeschiktheidsvoorziening jonggehandicapten (Wajong). De gegevens zijn gebaseerd op gegevens van de uitkeringsadministraties van de uitvoeringsinstellingen sociale zekerheid.

De gegevens hebben betrekking op het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen. Het is mogelijk dat een persoon meer dan een uitkering heeft. Er is dan sprake van een samenloop van uitkeringen. Het gaat hierbij om zo'n tienduizend uitkeringen. Bij een dergelijke samenloop zijn van elke uitkering de gegevens opgenomen. De tabellen geven dus geen informatie over het aantal mensen die een of meer uitkeringen ontvangen, maar wel over het aantal

arbeidsongeschiktheidsuitkeringen en de bijbehorende kenmerken van de uitkering of uitkering-ontvanger. Dit betekent dat formeel niet gezegd kan worden dat bijvoorbeeld mannen vaker een arbeidsongeschiktheidsuitkering hebben dan vrouwen, maar wel dat de uitkeringen vaker betrekking hebben op mannen dan op vrouwen.

Onderscheid kan gemaakt worden tussen volledige arbeidsongeschiktheid (80-100%) en gedeeltelijke arbeidsongeschiktheid (minder dan 80%). Beide soorten uitkeringen worden in de sociale zekerheidsstatistieken van het CBS als één uitkering geteld. Onder meer hierdoor ontstaan verschillen met gegevens die gepubliceerd worden door de UWV. Zij publiceren namelijk ook aantallen uitkeringen, waarbij deeltijduitkeringen herberekend worden tot voltijdsuitkeringen.

Het aantal uitkeringen is gerelateerd aan het aantal mensen in de werkzame beroepsbevolking. Hierbij moet worden opgemerkt, dat het aantal uitkeringen een ultimo-cijfer betreft en de omvang van de werkzame beroepsbevolking een jaargemiddelde.

Sociale positie en voorzieningengebruik allochtonen (SPVA)

Het onderzoek naar de sociale positie en het voorzieningengebruik van allochtonen is opgezet om de positie van de vier grootste minderheidsgroeperingen, Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen, regelmatig in kaart te brengen. Het wordt in de eerste plaats gebruikt om te onderzoeken in welke mate personen uit de minderheden naar evenredigheid participeren in de maatschappelijke kerninstituten onderwijs en arbeidsmarkt.

Doelpopulatie	allochtone bevolkingsgroepen in Nederland: Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen
Soort onderzoek	enquête
Steekproefeenheid	huishouden
Entiteiten	huishoudens en personen
Steekproefkader	gemeentelijke bevolkingsregisters
Steekproefmethode	tweetrapssteekproef: gemeenten, huishoudens
Verzamelmethode	mondelinge vragenlijst
Opdrachtgever	Instituut voor Sociologisch-Economisch Onderzoek (ISEO); vanaf 1998 Instituut voor Sociologisch-Economisch Onderzoek (ISEO) en Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP)
Frequentie	onregelmatig sinds 1988
Berichtgevers	hoofd huishouden voor de algemene vragenlijst; overige leden van het huishouden ouder dan twaalf jaar krijgen een verkorte vragenlijst
SPVA'98	
Veldwerkperiode	eerste helft 1998
Uitvoerder veldwerk	Bureau Veldkamp
Aantallen	7.553 huishoudens; 14.483 personen
Respons	variërend van 48% tot 61%

Tijdsbestedingsonderzoek (TBO)

Het tijdsbestedingsonderzoek is een vijfjaarlijks onderzoek onder de Nederlandse bevolking. Het onderzoek bevat naast achtergrondvragen algemene vragen over tijdsbesteding. Bovendien wordt de respondent gevraagd om gedurende één week in een dagboek per kwartier bij te houden aan welke activiteiten dat besteed is.

Doelpopulatie	NL-bevolking van 12 jaar en ouder
Soort onderzoek	enquête
Steekproefeenheid	persoon
Entiteiten	personen
Steekproefkader	PTT-afgiftepuntenbestand
Steekproefmethode	drietraps-steekproef: gemeente, adres, persoon; stratificatie naar gemeente
Verzamelmethode	mondelinge vragenlijst; in 2000 computer assisted personal interviewing (CAPI); dagboek
Opdrachtgever	Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en anderen
Uitvoerder veldwerk	Intomart
Frequentie	vijfjaarlijks, sinds 1975
Weging	naar leeftijd, geslacht, urbanisatiegraad/stedelijkheid, plaats in het gezin (tot 2000), gezinssituatie (2000) en werkzaamheid/inkomensbron
TBO'75	
Veldwerkperiode	oktober 1975
Verslagperiode	dagboek: 5-11 oktober en 12-18 oktober 1975
Respons	1.309 personen (76%)
TBO'80	
Veldwerkperiode	oktober 1980 – november 1980
Verslagperiode	dagboek: 5-11 oktober en 12-18 oktober 1980
Respons	2.730 personen (54%)
TBO'85	
Veldwerkperiode	oktober 1985 – november 1985
Verslagperiode	dagboek: 29 september – 5 oktober en 6-12 oktober 1985
Respons	3.263 personen (54%)
TBO'90	
Veldwerkperiode	oktober 1990 – november 1990
Verslagperiode	dagboek: 30 september – 6 oktober en 7-13 oktober 1990
Respons	3.415 personen (49%) (3.158 volledige cases en 257 onvolledige cases)

TBO'95	
Veldwerkperiode	oktober 1995 – november 1995
Verslagperiode	dagboek: 1-7 oktober en 8-14 oktober 1995
Respons	3.227 personen (18%)
TBO2000	
Veldwerkperiode	oktober 2000 – november 2000
Verslagperiode	dagboek: 1-7 oktober, 8-14 oktober en 29 oktober – 4 november 2000
Respons	1.813 personen (25%)

Vrouwen in besluitvorming (VIB)

Het onderzoek Vrouwen in besluitvorming wordt uitgevoerd om het aandeel van vrouwen en mannen in besluitvormende posities in de markt en de civiele maatschappij te meten. Dit onderzoek wordt gehouden in het kader van de Emancipatiemonitor, die ten doel heeft een dwarsdoorsnede te geven van het verloop van het emancipatieproces.

Doelpopulatie	ondernemingen, non-profitorganisaties en maatschappelijke organisaties
Soort onderzoek	enquête
Steekproefeenheid	organisatie
Entiteiten	organisaties
Steekproefkader	diverse bronnen
Steekproefmethode	selectiecriteria: grootste ondernemingen op grond van de omvang van het eigen vermogen; non-profitorganisaties op grond van omvang van het 'verzorgingsgebied' of de cliëntenpopulatie of het vervullen van een centrale besturende, toezichthoudende of controlerende rol; maatschappelijke organisaties met meer dan 50.000 leden of donateurs
Steekproefomvang	250 grote ondernemingen; 250 non-profitinstellingen, verdeeld over de sociaal-economische hoek en de sector zorg en welzijn, en 100 grote maatschappelijke organisaties
Verzamelmethode	computerondersteunde telefonische vragenlijst (CATI)
Opdrachtgever	Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP)
Frequentie	vanaf 2000 tweejaarlijks
Berichtgever	(hoofd) personeelszaken, directiesecretaris (-esse), directeur sociale zaken
VIB 2000	
Veldwerkperiode	voorjaar 2000
Uitvoerder veldwerk	Intomart
Respons	191 ondernemingen; 206 non-profitinstellingen (80 uit sociaal-economische sector en 126 uit zorg en welzijn); 85 maatschappelijke organisaties

VIB 2002	
Veldwerkperiode	voorjaar 2002
Uitvoerder veldwerk	SEOR b.v.
Respons	154 ondernemingen; 177 non-profitinstellingen (73 uit sociaal-economische sector en 134 uit zorg en welzijn); 72 maatschappelijke organisaties

Voortgezet Onderwijscohort Leerlingen (VOCL)

Het Voortgezet Onderwijs Cohort Leerlingen is gericht op het verkrijgen van inzicht in de relatie tussen achtergrond- en instroomkenmerken van leerlingen in het voortgezet onderwijs en hun schoolloopbaan en bereikt onderwijsniveau. Kenmerkend voor dit type onderzoek is dat na het verzamelen van een aantal gegevens bij de start in het voortgezet onderwijs, de leerlingen gedurende een aantal jaren in hun gang door het voortgezet en hoger onderwijs worden gevolgd.

Doelpopulatie	leerlingen in het voortgezet onderwijs
Soort onderzoek	cohortonderzoek
Steekproefeenheid	school
Entiteiten	personen
Steekproefkader	alle scholen voor voortgezet onderwijs
Steekproefmethode	clustersteekproef
Steekproefomvang	circa 20.000 leerlingen (10% van de populatie)
Verzamelmethode	schriftelijke vragenlijsten; vorderingstoetsen; tests
Opdrachtgever	Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO)
Uitvoerder veldwerk	Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) m.m.v. diverse onderwijsonderzoeksinstellingen; in 1999 met het Gronings Instituut voor Onderzoek van Onderwijs, Opvoeding en Ontwikkeling (GION)
Frequentie	Er zijn cohorten gestart in 1989 (VOCL'89), in 1993 (VOCL'93) en in 1999 (VOCL'99). De bestanden worden jaarlijks aangevuld met circa 10 nieuwe variabelen over het verloop van de schoolloopbaan.
Berichtgevers	achtergrondgegevens via leerlingen, ouders en school
Veldwerkperiode	begin van het schooljaar
VOCL'89	19.524 personen
VOCL'93	20.331 personen
VOCL'99	19.391 personen

Zorgverlof 2000

Zorgverlof 2000 is een vervolgonderzoek op het Aanvullend Voorzieningengebruik Onderzoek 1999 (AVO'99) onder huishoudens die mogelijk in aanmerking komen voor zorgverlof. Het onderzoek is gehouden om inzicht te krijgen in de effecten van wetgeving inzake het verlenen van zorgverlof op wettelijke gronden.

Doelpopulatie	personen die mogelijk in aanmerking komen voor zorgverlof; leeftijd 18-61 jaar
Soort onderzoek	enquête
Steekproefeenheid	persoon
Entiteiten	personen
Steekproefkader	respondenten van het reguliere AVO'99 en GfK Script-panel
Steekproefmethode	selectie op grond van screeningsvragen ('hulpbehoevende in omgeving')
Verzamelmethode	schriftelijke vragenlijst + CATI of CAPI-vervolgonderzoek voor mensen met een betaalde baan die zorgverlof zouden hebben opgenomen als dat bestond
Opdrachtgever	Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP)
Uitvoerder veldwerk	GfK PanelServices Benelux
Frequentie	eenmalig
Weging	naar: zichzelf tot doelgroep rekenen; daadwerkelijk hulp gegeven; zorgsituatie; leeftijd; geslacht; weegfactor AVO
Veldwerkperiode	maart – juni 2000
Steekproefomvang	2.676 personen
Respons	schriftelijk onderzoek: 1.310 personen (49%) waarvan 483 personen in aanmerking kwamen voor het vervolgonderzoek; hiervan zijn er 426 geslaagd (88%)

Literatuur

- Baeten en De Kinderen (2000)
P.A.C.M. Baeten en H.M.J. de Kinderen. Adviezen en meldingen. Jaarcijfers 1998 en 1999. Advies en meldpunten kindermishandeling. Utrecht: NIZW/Landelijk steunpunt melden van kindermishandeling, 2000.
- Bartelds (2000)
A.I.M. Bartelds. Continue morbiditeitsregistratie peilstations 2000. Utrecht: NIVEL, 2000.
- Van Beek en Cense (2002)
Ina van Beek en Marianne Cense. Deelonderzoek geweld tegen vrouwen. Onderzoek ten behoeve van de Emancipatiemonitor 2002. Utrecht: TransAct, 2002.
- Boerefijn et al. (2000)
I. Boerefijn, M.M. van der Liet-Senders en T. Loenen. Het voorkomen en bestrijden van geweld tegen vrouwen. Een verdiepend onderzoek naar het Nederlandse beleid in het licht van de verplichtingen die voortvloeien uit het Vrouwenverdrag. Den Haag: Elsevier, 2000.
- Breedveld et al. (2002)
K. Breedveld, M. Cloin en A. van den Broek. Ruimte voor tijd. Op weg naar een monitor tijdsordening. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau//Projectbureau Dagindeling, 2002.
- Breedveld en Van den Broek (2001)
K. Breedveld en A. van den Broek (red.). Trends in de tijd. Een schets van recente ontwikkelingen in tijdsbesteding en tijdsordening. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2001 (SCP-publicatie 2001/5).
- Binnenlandse Zaken (1993-2001)
Vrouwen in politiek en openbaar bestuur. Voortgangsrapportage 2001. Den Haag: ministerie van Binnenlandse Zaken, 1993-2001.
- CTHOA (1995)
Commissie toekomstscenario's herverdeling onbetaalde arbeid. Onbetaalde zorg gelijk verdeeld. Toekomstscenario's voor herverdeling van onbetaalde zorgarbeid. Den Haag: VUGA, 1995.
- Draijer (1988)
Nel Draijer. Seksueel misbruik van meisjes door verwanten. Een landelijk onderzoek naar de omvang, de aard, de gezinsachtergronden, de emotionele betekenis en de psychiatrische en psychosomatische gevolgen. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 1988.
- Van Dijk et al. (1997)
T. van Dijk, S. Flight, E. Oppenhuis, B. Duesman. Huiselijk geweld. Aard, omvang en hulpverlening. Den Haag: ministerie van Justitie, 1997.
- Van Eck et al. (1999)
E. van Eck, M. Volman en M. Derriks. Nieuwe media, nieuwe verschillen. Een reviewstudie over sekseverschillen en ICT in het primair en voortgezet onderwijs. Amsterdam: SCO-Kohnstamm instituut, 1999.
- Esvelde et al. (2001)
J. Esvelde et al. Meningingen en opvattingen van de bevolking over aspecten van het bevolkingsvraagstuk 1983-2000. Den Haag: NIDI, 2001.

- Eurostat (2001)
European social statistics. Labour Force Survey, results 2000. Luxembourg: Eurostat, 2001.
- Federatie opvang/NIZW (2001)
De maatschappelijke opvang in cijfers: 2000. Utrecht: Federatie opvang/NIZW, 2001.
- Federatie opvang/NIZW (2002)
De maatschappelijke opvang in cijfers: 2001. Utrecht: Federatie opvang/NIZW, 2002.
- Grootscholte et al. (2000)
Grootscholte, J.A. Bouwmeester en P. de Klaver. Evaluatie Wet op het ouderschapsverlof. Onderzoek onder rechthebbenden en werkgever. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 2000.
- De Haan en Huysmans (2002)
J. de Haan en F. Huysmans. Van huis uit digitaal. Verwerving van digitale vaardigheden tussen thuismilieu en school. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2002 (SCP-publicatie 2002/2).
- De Haan (2001)
J. de Haan. Angst voor digitale kloof berust niet op feiten. In: Automatisering Gids 31 (2001) 3.
- Hoff en Hooghiemstra (1999)
S. Hoff en B.T.J. Hooghiemstra. Feminisering van de armoede. Vrouwen als risicogroep. In: SCP/CBS. Armoedemonitor 1999. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 1999.
- Hooghiemstra en Merens (1999)
B.T.J. Hooghiemstra en J.G.F. Merens. Variatie in participatie. Achtergronden van arbeidsdeelname van autochtone en allochtone vrouwen. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Elsevier bedrijfsinformatie, 1999 (Cahier 159).
- Justitie (2002)
Privé geweld – publieke zaak. Een nota over de gezamenlijke aanpak van huiselijk geweld. Den Haag: ministerie van Justitie, 2002.
- Keuzenkamp en Oudhof (2000)
Saskia Keuzenkamp en Ko Oudhof. Emancipatiemonitor 2000. Den Haag/-Voorburg: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek, 2000.
- Lünnemann (2002)
Katinka Lünnemann. Aanzet tot een inventarisatiemodel van een monitor aanpak huiselijk geweld. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut, 2002.
- NIZW (2001)
NIZW/Expertisecentrum kindermishandeling. Adviezen en meldingen over kindermishandeling in 2000. Utrecht: NIZW, 2001.
- NRM (2002)
Mensenhandel. Eerste rapportage van de Nationaal Rapporteur. Den Haag: Bureau NRM, 2002.
- OCenW (2000)
Thermometer vrouw en management 1999-2000. Aandacht groeit voor thema 'vrouw aan de top'. In: Uitleg 6 (2000) 16 (8-13).
- OCenW (2001)
Actuele Emancipatie-agenda 2001-2002. Vervolg op de nota Een kristal van kansen 1998-2002. Zoetermeer: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, 2001.

- OCenW (2002)
Thermometer vrouw en management. Talent heeft soms een extra zetje nodig.
In: Uitleg 4 (2002) 18 (8-12)
- Riksen-Walraven (2002)
M. Riksen-Walraven. Wie het kleine niet eert... Over de grote invloed van vroege sociale ervaringen. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen, 2002 (oratie).
- ROA (1999)
De arbeidsmarkt naar opleiding en beroep tot 2004. Maastricht: Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt/faculteit der Economische Wetenschappen en Bedrijfskunde/Universiteit Maastricht, 1999.
- ROA (2001)
De arbeidsmarkt naar opleiding en beroep tot 2006. Maastricht: Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt/faculteit der Economische Wetenschappen en Bedrijfskunde/Universiteit Maastricht, 2001.
- Römkens (1989)
R. Römkens. Geweld tegen vrouwen in heteroseksuele relaties. Een landelijk onderzoek naar de omvang, de aard, de gevolgen en de achtergronden. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, 1989.
- Schaeps et al. (2002)
M. Schaeps, P.W. Feenstra en C. Klaassen. Arbeid en zorg in cao's 2000. Een update van de resultaten van het over 1999 uitgevoerde onderzoek. Den Haag: Arbeidsinspectie/Centraal Kantoor Afdeling Monitoring en Beleidsinformatie, 2002.
- SCP/OiB/Toplink (2001)
Toptelling 2000. Onderzoek naar het aandeel van vrouwen in de top van het bedrijfsleven, het maatschappelijk middenveld en de non-profitsector. Uitgevoerd in samenwerking met Opportunity in Bedrijf en Toplink door Saskia Keuzenkamp van het Sociaal en Cultureel Planbureau te Den Haag. Amstelveen: Opportunity in Bedrijf, 2001.
- Smulders en Klein Hesselink (1999)
P. Smulders en J. Klein Hesselink. Agressie en geweld op het werk. In: I. Houtman, P. Smulders en J. Klein Hesselink (red.). Trends in arbeid 1999. Alphen aan den Rijn: Samsom, 1999.
- Soethout en Sloep (2000)
J. Soethout en M. Sloep. Evaluatie Arbo-wet inzake seksuele intimidatie, agressie en geweld en pesten op het werk. Amsterdam: Regioplan, 2000 (Eindrapport) (Publicatienummer 363)
- Spapens et al. (2001)
A.C. Spapens, C.E. Hoogeveen en C.A.M. Pardoel. De reactie van de politie op huiselijk geweld: stand van zaken. Tilburg: IVA, 2001.
- Spijkerman (2000)
R. Spijkerman. De positie van mannen en vrouwen in het bedrijfsleven en bij de overheid 1998. Den Haag: ministerie van SoZaWe/Elsevier, 2000.
- szw (2002)
Persbericht nr. 02/112, 17 september 2002. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 2002.
- Tijdens (1995)
K. Tijdens. Huishoudelijke hulp en huishoudelijke technologie. Strategieën van vrouwen om tijd te besparen bij huishoudelijke arbeid? In: Mens en maatschappij 70 (1995) 3.

- Tijdens, Van der Lippe en De Ruijter (2000)
K. Tijdens, T. van der Lippe en Esther de Ruijter. Huishoudelijke arbeid en de zorg voor kinderen: herverdelen of uitbesteden? Amsterdam: Elsevier, 2000.
- Timmermans (2001)
J. Timmermans (red.). Vrij om te helpen; Verkenning betaald langdurig zorgverlof. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2001 (SCP-publicatie 2001/6).
- TK (1983/1984)
Nota bestrijding van seksueel geweld tegen vrouwen en meisjes. Tweede Kamer, vergaderjaar 1983/1984, 18542, nrs. 1-2.
- TK (2000/2001)
Meerjarenbeleidsplan Emancipatie. Het emancipatiebeleid voor de korte en middellange termijn. Handelingen Tweede Kamer, vergaderjaar 2000/2001, 27061 nr. 3.
- TK (2001/2002)
Beleidsbrief Emancipatiebeleid 2002. Tweede Kamer, vergaderjaar 2001/2002, 28009, nr. 1.
- Vlasblom et al. (1997)
Jan Dirk Vlasblom, Andries de Grip en Jasper van Loo. Arbeidsmarktperspectieven voor meisjes en allochtonen. Maastricht: Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt/faculteit der Economische Wetenschappen en Bedrijfskunde/-Universiteit Maastricht, 1997.
- Vogels (2002)
R. Vogels. Ouders bij de les! Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2002 (SCP-publicatie 2002/15: nog te verschijnen).
- Volman (1994)
M. Volman. Computerfreak of computervrees: Sekseverschillen en egalitair informatiekunde-onderwijs. Amsterdam: SCO-Kohnstamm instituut, 1994.
- Vos, Mur en Homburg (2002)
M. Vos, J. Mur en G. Homburg. Monitor dagindeling halverwege. Amsterdam: Regioplan, 2002.
- Wetzels en Tijdens (2001)
C. Wetzels en K. Tijdens. Dubbel delen in de digitale delta. Delft: TNO, 2001.

Publicaties Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt elke twee jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma (2002-2003) is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl. Het Werkprogramma is rechtstreeks te bestellen bij het Sociaal en Cultureel Planbureau. ISBN 90-377-0097-7 (EUR 10)

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel (prijswijzigingen voorbehouden). Een complete lijst is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.

Sociale en Culturele Rapporten

Sociaal en Cultureel Rapport 1998. ISBN 90-5749-114-1 (EUR 41)

Sociaal en Cultureel Rapport 2000. ISBN 90-377-0015-2 (EUR 34)

Sociaal en Cultureel Rapport 2002. De kwaliteit van de quartaire sector.
ISBN 90-377-0106-X (EUR 49,50)

The Netherlands in a European Perspective. Social & Cultural Report 2000. ISBN 90-377-0062-4
(English edition 2001) (\$ 99.50)

Nederlandse populaire versie van het SCR 1998

Een kwart eeuw sociale verandering in Nederland; de kerngegevens uit het Sociaal en Cultureel Rapport. Carlo van Praag en Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-662-8 (EUR 11)

Engelse populaire versie van het SCR 1998

25 years of social change in the Netherlands; Key data from the Social and Cultural Report.
Carlo van Praag and Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-580-X (EUR 11)

Nederlandse populaire versie van het SCR 2000

Nederland en de anderen; Europese vergelijkingen uit het Sociaal en Cultureel Rapport 2000.
Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-5875-141-4 (EUR 13,40)

SCP-publicaties 2001

- 2001/1 Gewenste groei. Bevolkingsgroei en sociaal-ruimtelijke ontwikkelingen in ex-groeikernen (2001). ISBN 90-377-0031-4 (EUR 15,90)
- 2001/2 Noch markt, noch staat. De Nederlandse non-profitsector in vergelijkend perspectief (2001). ISBN 90-377-0027-6 (EUR 27,30)
- 2001/3 Onderwijs in allochtone levende talen. Een verkenning in zeven gemeenten (2001). ISBN 90-377-0050-0 (EUR 13,60)
- 2001/4 Verstandig verzorgd. Een empirisch onderzoek naar de efficiëntie van de intramurale zorg voor verstandelijk gehandicapten (2001). ISBN 90-377-0051-9 (EUR 11,35)
- 2001/5 Trends in de tijd. Een schets van recente ontwikkelingen in tijdsbesteding en tijdsordening (2001). ISBN 90-377-0068-3 (EUR 15,90)
- 2001/6 Vrij om te helpen. Verkenning betaald langdurig zorgverlof (2001). ISBN 90-377-0053-5 (EUR 18,20)
- 2001/8 Zo gewoon mogelijk. Een onderzoek naar draagvlak en draagkracht voor de vermaatschappelijk in de geestelijke gezondheidszorg (2001). ISBN 90-377-0071-3 (EUR 30)
- 2001/10 Over werken in de postindustriële samenleving (2001). ISBN 90-377-0057-8 (EUR 34,10)
- 2001/11 Rapportage ouderen 2001. Veranderingen in de leefsituatie (2001). ISBN 90-377-0059-4 (EUR 29,55)
- 2001/13 De stad in de omtrek (2001). ISBN 90 377 0060 8, (EUR 18,20)
- 2001/14 De sociale staat van Nederland 2001. ISBN 90-377-0067-5 (EUR 36,15)
- 2001/17a Rapportage minderheden 2001. Deel 1 Vorderingen op school. ISBN 90-377-0075-6 (EUR 22,50)
- 2001/17b Rapportage minderheden 2001. Deel 2 Meer werk. ISBN 90-377-0077-2 (EUR 14,80)
- 2001/17 Deel 1 en 2 Rapportage minderheden 2001. ISBN 90-377-0078-0 (EUR 32,95)
- 2001/18 Armoedemonitor 2001. ISBN 09-377-0069-1 (EUR 20,42)

SCP-Publicaties 2002

- 2002/2 Van huis uit digitaal. Verwerving van digitale vaardigheden tussen thuismilieu en school (2002). ISBN 90-377-0089-6 (EUR 19)
- 2002/3 Voortgezet onderwijs in de jaren negentig (2002). ISBN 90-377-0072-1 (EUR 29,90)
- 2002/4 Boek en markt. Effectiviteit en efficiëntie van de vaste boekenprijs (2002). ISBN 90-377-0095-0 (EUR 24,50)
- 2002/5 Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid (2002). ISBN 90-377-0076-4 (EUR 34,50)
- 2002/6 Niet-stemmers. Een onderzoek naar achtergronden en motieven in enquêtes, interviews en focusgroepen (2002). ISBN 90-377-0098-5 (EUR 19,90)
- 2002/7 Zelfbepaalde zekerheden. Individuele keuzevrijheid in de sociale verzekeringen: draagvlak, benutting en determinanten (2002). ISBN 90-377-0088-8 (EUR 12,50)
- 2002/8 E-cultuur. Een empirische verkenning (2002). ISBN 90-377-0092-6 (EUR 17,50)
- 2002/9 Taal lokaal. Gemeentelijk beleid onderwijs in allochtone levende talen (OALT) (2002). ISBN 90-377-0090-X (EUR 22,50)
- 2002/10 Rapportage gehandicapten 2002. Maatschappelijke positie van mensen met lichamelijke beperkingen of verstandelijke handicaps. ISBN 90-377-0104-3 (EUR 29,50)
- 2002/13 Emancipatiemonitor 2002. ISBN 90-377-0110-8 (EUR 24,50)

Onderzoeksrapporten 2001

- 2001/7 Geleidelijk digitaal (2001). ISBN 90-377-0083-7 (EUR 12)
- 2001/9 Het beeld van de wetenschap (2001). ISBN 90-377-0056-X (EUR 13,60)
- 2001/15 Een model voor strafrechtelijke keten (2001). ISBN 90-377-0066-7 (EUR 18,20)
- 2001/16 Efficiency of Homes for the Mentally Disabled in the Netherlands (2001). ISBN 90-377-0064-0 (EUR 11,35)
- 2001/21 De leefsituatie van allochtone ouderen in Nederland (2001). ISBN 90-377-0080-2 (EUR 12,90)

Onderzoeksrapporten 2002

2002/1 Onbetaalde arbeid op het spoor. ISBN 90-377-0073-X (EUR 12)

2002/12 De werkelijkheid van de welzijnswet (2002). ISBN 90-377-0116-7 (EUR 9,90)

Werkdocumenten (rechtstreeks te verkrijgen bij het SCP)

67 De vraag naar kinderopvang (2001) (EUR 6,80)

68 Trends en determinanten in de sport (2000) (EUR 6,80)

69 De toekomst van de AWBZ (2001) (EUR 6,80)

70 The non-profit sector in the Netherlands (2001) (EUR 6,80)

71 Oudkomers in beeld (2001) (EUR 6,80)

72 Het nieuwe consumeren (2001) (EUR 6,80)

73 Voorstudie onderzoek 0-12-jarigen (2001) (EUR 6,80)

74 Maten voor gemeenten (2001) (EUR 6,80)

75 Ontwikkelingen in reïntegratie van uitkeringsontvangers (2001) (EUR 13,60)

76 Tussenrapport Onderwijs in Allochtone Leven Talen (2001) (EUR 6,80)

77 Ruime kavel of compacte stad? (2001) (EUR 6,80)

78 Verslaglegging van de modellering van de ouderenzorg ten behoeve van het ramingsmodel zorg (2001) (EUR 6,80)

79 Sociale cohesie en sociale infrastructuur (2002) (EUR 6,80)

80 Gemeentelijk ramingsmodel kinderopvang (2002). ISBN 90-377-0108-6 (EUR 6,80)

81 Modellering van de gehandicaptenzorg (2001) (EUR 6,80)

82 Verslaglegging van de modellering van de geestelijke gezondheidszorg (2002).
ISBN 90-377-0099-3 (EUR 6,80)

83 Verslaglegging van de modellering van de gehandicaptenzorg (2002).
ISBN 90-377-0100-0 (EUR 6,80)

84 Cultuur op het web. Het informatieaanbod op websites van musea en theaters (2002).
ISBN 90-377-0101-9 (EUR 6,80)

85 Intramurale AWBZ-voorzieningen. Achtergronden bij gebruik en eigen bijdragen (2002).
ISBN 90-377-0102-7 (EUR 6,80)

86 Memorandum quartaire sector 2002-2006 (2002). ISBN 90-377-0103-5 (EUR 10)

87 Naar een agenda voor de jeugd. Voorstellen voor een positief lokaal jeugdbeleid (2002).
ISBN 90-377-0105-1 (EUR 6,80)

Overige publicaties

On Worlds of Welfare. Institutions and their effects in eleven welfare states. ISBN 90-377-0049-7 (\$ 19.95/EUR 22). (Integrale vertaling van *De maat van de verzorgingsstaat.*)

Report on the Elderly 2001. ISBN 90-377-0082-9 (EUR 34) (integrale vertaling van *Rapportage ouderen 2001*)

Essay Waarom blijven boeren? (2001). ISBN 90-377-0084-5 (EUR 4,50)

Doelmatigheid in de publieke sector in perspectief (2001). ISBN 90-377-0081-0 (EUR 7)

Particulier initiatief en publiek belang (2002). ISBN 90-377-0086-1 (EUR 19,90)

Uitgewerkt! (2002). ISBN 90-377-0085-3 (EUR 7)

De oplossing van de civil society (2002). ISBN 90-377-0107-8 (EUR 4,50)

Leeft Europa wel? Een verkenning van de Europese Unie in de publieke opinie en het onderwijs (2002). ISBN 90-377-0117-5 (EUR 6,80)

De veeleisende samenleving. Psychische vermoeidheid in een veranderde sociaal-culturele context (2002). ISBN 90-377-0119-1 (EUR 6,80)

